

YURIDIK FANLAR AXBOROTNOMASI

ВЕСТНИК ЮРИДИЧЕСКИХ НАУК

REVIEW OF LAW SCIENCES

huquqiy ilmiy-amaliy jurnal

правовой научно-практический журнал

legal scientific-practical journal

3 / 2022

TAHRIR HAY'ATI

TASHKULOV AKBAR DJURABAYEVICH

Bosh muharrir, Toshkent davlat yuridik universiteti rektori

XODJAYEV BAXSHILLO KAMOLOVICH

Bosh muharrir o'rinbosari, Ilmiy ishlar va innovatsiyalar bo'yicha prorektor, y.f.d., dotsent

SAIDOV AKMAL XOLMATOVICH

O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasi spikerining birinchi o'rinbosari, y.f.d., akademik

MUXAMMADIYEV AKTAM ZAYNIDDINOVICH

O'zbekiston Respublikasi Adliya vaziri o'rinbosari

RUSTAMBEKOV ISLAMBEK RUSTAMBEKOVICH

Toshkent davlat yuridik universiteti O'quv ishlari bo'yicha prorektor, y.f.d., professor

AVTIONOVA NATALYA VLADIMIROVNA

Rossiya Federatsiyasi A.S. Griboyedov nomidagi Xalqaro huquq va iqtisodiyot instituti birinchi prorektor, pedagogika fanlari nomzodi

BORZU SABAHI

Amerika Qo'shma Shtatlarining Xalqaro huquq instituti direktori, professor, huquq doktori

SKIBA ANDREY PETROVICH

Rossiya Federatsiyasi Federal jazoni ijro etish xizmati Akademiyasining Jinoyat-ijroiya huquqi kafedrasida mudiri, professor, yuridik fanlar doktori

NADJA ALEXANDER

Singapur menejmenti instituti Huquq maktabi professori, huquq doktori

EDWARD JUCHNIEWICZ

Polshaning Gdansk universiteti Huquq va boshqaruv fakulteti Moliyaviy huquq kafedrasida professori, huquq doktori

ROLF KNIEPER

Germaniyaning Bremen universiteti Fuqarolik, iqtisodiy va qiyosiy huquqshunoslik fanlari professori, huquq doktori

SUMACHEV ALEKSEY VITALEVICH

Rossiya Federatsiyasi Yugor davlat universiteti Yuridik instituti Jinoyat huquqi va jinoyat protsessi kafedrasida professori, yuridik fanlar doktori

KOTA FUKUI

Yaponiyaning Osaka universiteti Oliy huquq va siyosat maktabi professori, huquq doktori

YOKOMIZO DAI

Yaponiyaning Nagoya universiteti Huquq fakulteti professori

JOAN BLUM

Amerika Qo'shma Shtatlarining Boston kolleji Huquq maktabi professori, huquq doktori

ISMAIL YAZICIOGLU

Turkiyaning Boyazid Yildirim nomidagi Anqara universiteti Huquq fakulteti professori, huquq doktori

CHORIYEV ORIFJON ABDISOBIR O'G'LI

Mas'ul muharrir, Toshkent davlat yuridik universiteti Tahririy-nashriyot bo'limi boshlig'i

MUASSIS: TOSHKENT DAVLAT YURIDIK UNIVERSITETI

YURIDIK FANLAR AXBOROTNOMASI

huquqiy ilmiy-amaliy jurnal

ВЕСТНИК ЮРИДИЧЕСКИХ НАУК

правовой научно-практический журнал

REVIEW OF LAW SCIENCES

legal scientific-practical journal

"Yuridik fanlar axborotnomasi – Вестник юридических наук – Review of law sciences" huquqiy ilmiy-amaliy jurnali O'zbekiston matbuot va axborot agentligi tomonidan 2020-yil 22-dekabrda 0931-sonli guvohnoma bilan davlat ro'yxatidan o'tkazilgan.

Jurnal O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining Oliy attestatsiya komissiyasi jurnallari ro'yxatiga kiritilgan. Mualliflik huquqlari Toshkent davlat yuridik universitetiga tegishli. Barcha huquqlar himoyalangan. Jurnal materiallaridan foydalanish, tarqatish va ko'paytirish muassis ruxsati bilan amalga oshiriladi.

Sotuvda kelishilgan narxda.

ISSN 2181-919X

E-ISSN 2181-1148

© Toshkent davlat yuridik universiteti

MUNDARIJA

12.00.02 – KONSTITUTSIYAVIY
HUQUQ. MA’MURIY HUQUQ.
MOLIYA VA BOJXONA HUQUQI

- 5 **TOSHQULOV JO’RABOY**
Dunyoviy davlat va din o’rtasidagi
munosabatlarning konstitutsiyaviy-huquqiy
asoslari: xorij va O’zbekiston tajribasi
- 15 **ABDULLAYEVA MAFTUNA MUROT QIZI**
O’zbekiston Respublikasi Konstitutsiyaviy sud
sudyalari mustaqilligini ta’minlash muammolari

12.00.03 – FUQAROLIK HUQUQI.
TADBIRKORLIK HUQUQI.
OILA HUQUQI.
XALQARO XUSUSIY HUQUQ

- 23 **XO’JAYEV SHOHJAHON AKMALJON O’G’LI**
Ijtimoiy tarmoqlarni huquqiy tartibga solish
zarurati
- 34 **XURSANOV RUSTAM XOLMURATOVICH**
Telekommunikatsiya xizmatlari ko’rsatish
shartnomasi tushunchasi va o’ziga xos
xususiyatlari

12.00.06 – TABIIY RESURSLAR
HUQUQI. AGRAR HUQUQ.
EKOLOGIK HUQUQ

- 43 **РАЖАБОВ НАРИМАН ШАРИФБАЕВИЧ**
Цифровизация экологического
нормирования: правовые аспекты

12.00.08 – JINOYAT HUQUQI.
HUQUQBUZARLIKLARNING
OLDINI OLISH. KRIMINOLOGIYA.
JINOYAT-IJROIYA HUQUQI

- 52 **ISLOMOV BUNYOD OCHILOVICH**
Mitigating factors and criminal defences
in criminal legislation of the Slovak Republic
(comparative analysis)

12.00.09 – JINOYAT PROTSESSI.
KRIMINALISTIKA,
TEZKOR-QIDIRUV HUQUQ VA
SUD EKSPERTIZASI

65 **MURODOV BAXTIYORJON BAHODIROVICH
XUSHVAKTOVA NODIRA AKRAMOVNA**

Axborot texnologiyalari sohasida sodir etiladigan jinoyatlarni tergov qilishda jamoatchilik bilan hamkorlik

76 **САБЫРБАЕВА АЙНУРА БАХЫТ КЫЗЫ**

Тактические особенности допроса лиц, подозреваемых в совершении кибермошенничества (на примере фишинга)

86 **MAHMUDOV SUNNAT AZIM O'G'LI**

Jinoyat ishini tugatish asoslarining tasnifi

97 **ABDULLAYEV DIYOR IBODILLAYEVICH**

Xorijiy mamlakatlar jinoyat protsessual qonunchiligida ehtiyot chorasi sifatida uy qamog'ining huquqiy tartibga solinishi

110 **SAYFULLAYEV BAHODIR
BAHROMOVICH**

Tibbiy yo'sindagi majburlov choralari qo'llanilayotgan shaxsning protsessual maqomini takomillashtirish

118 **GAFUROV MAVLON KUCHKAROVICH**

Advokatning dalillar to'plash va mustahkamlash jarayonidagi rolini oshirish

12.00.10 – XALQARO HUQUQ

128 **VALIJONOV DALER DILSHODOVICH**

International legal aspects of the fight against transnational organized crime

UDC: 342.41(045)(575.1)

DUNYOVIY DAVLAT VA DIN O'RTASIDAGI MUNOSABATLARNING KONSTITUTSIYAVIY-HUQUQIY ASOSLARI: XORIJ VA O'ZBEKISTON TAJRIBASI

Toshqulov Jo'raboy,

O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi

Davlat va huquq Instituti bo'lim boshlig'i, yuridik fanlar doktori, professor

ORCID: 0000-0002-4492-4665

e-mail: joraboy89@gmail.com

Annotatsiya. Maqolada davlat va din munosabatlarining mazmun-mohiyati Amerika Qo'shma Shtatlari, Germaniya Federativ Respublikasi, Polsha Respublikasi, Fransiya Respublikasi, Turkiya Respublikasi, Yaponiya, Estoniya Respublikasi, Chexiya Respublikasi va O'zbekiston Respublikasi konstitutsiyalariga muvofiq tahlil qilinadi; vijdon erkinligining konstitutsiyaviy-huquqiy asoslari, ular uchun xos bo'lgan umumiylik, o'xshashlik va o'ziga xosliklar dunyoviylik, ilmiylik va qiyoslash usullaridan foydalangan holda o'rganilgan, tegishli xulosalar chiqarilgan, kelgusida amalga oshirilishi lozim bo'lgan ilmiy-tadqiqot ishlari yo'nalishlari haqida taklif-tavsiyalar bildirilgan. Hozirgi davrda ijtimoiy-siyosiy, ma'naviy-mafkuraviy sohalarida diniy omilning ta'siri kuchayib borayotgani, mamlakatimizda konstitutsiyaviy islohotlar o'tkazishga qizg'in tayyorgarlik ko'rilayotganini inobatga olib, muallif ilmiy jamoatchilikning alohida diqqat-e'tibori quyidagilarga qaratilishini dolzarb deb hisoblaydi: davlat va din o'rtasidagi munosabatlarga oid xalqaro va mintaqaviy hujjatlarni chuqur va atroflicha ilmiy tahlil qilish; davlat va din o'rtasidagi munosabatlarni tartibga soluvchi normalar genezisi va evolyutsiyasiga bag'ishlangan keng qamrovli ilmiy tadqiqot ishlarini amalga oshirish; hozirgi davrda amalda bo'lgan davlat va din o'rtasidagi munosabatlarni tartibga soluvchi xorijiy, shu jumladan, dunyoviy davlatlar qonunchiligini qiyosiy o'rganish, bu borada erishilgan yutuqlardan milliy qonunchilikni takomillashtirishda tanqidiy foydalanish bo'yicha taklif va tavsiyalar berish. Shuningdek, dindan siyosiy maqsadlarda foydalanishga harakat qilayotgan ijtimoiy-siyosiy kuchlarning faollashuvi, ularning dindan, ayniqsa, islomdan niqob sifatida foydalanayotgani, mintaqalar va xalqaro xavfsizlikka jiddiy tahdid solayotganini inobatga olgan holda, "Diniy niqob ostidagi terrorchilikka qarshi kurash" to'g'risidagi konvensiya loyihasini ishlab chiqish va Birlashgan Millatlar Tashkiloti Bosh Assambleyasi tomonidan qabul qilinishi davr talabidir.

Kalit so'zlar: davlat, din, dunyoviy davlat, teokratik davlat, klerikal davlat, ateistik davlat, diniy konfessiya, dunyoviy dinlar, milliy dinlar, xristianlik, islom, buddaviylik, diniy bag'rikenglik, diniy tashkilot, diniy ta'lim, ko'p konfessiyalik, vijdon erkinligi, millat, irq.

КОНСТИТУЦИОННО-ПРАВОВАЯ ОСНОВА ОТНОШЕНИЙ СВЕТСКОГО ГОСУДАРСТВА И РЕЛИГИИ: ЗАРУБЕЖНЫЙ И УЗБЕКИСТАНСКИЙ ОПЫТ

Тошқулов Журабой,

доктор юридических наук, профессор,

заведующий отделом Института государства и права

Академии наук Республики Узбекистан

Аннотация. В статье анализируются типы государств с точки зрения содержания и сущности государственно-религиозных отношений, конституционно-правовых основ свободы

совести согласно конституциям Соединенных Штатов Америки, Федеративной Республики Германии, Польши, Французской Республики, Турецкой Республики, Японии, Эстонской Республики, Чешской Республики и Республики Узбекистан, их общие черты, сходства и различия, с использованием научного и сравнительного методов, сделаны соответствующие выводы, высказаны предложения по направлениям научно-исследовательской работы, которые будут проводиться в будущем. Учитывая усиление влияния религиозного фактора в общественно-политической, духовно-идеологической сферах в текущий период, а также принимая во внимание усиленную подготовку конституционных реформ в нашей стране, автор считает актуальным: глубокое и всестороннее изучение международных и региональных документов о взаимоотношениях государства и религии с их научным анализом; проведение широких научных исследований генезиса и эволюции норм, регулирующих отношения между государством и религией; сравнительное исследование законодательства зарубежных, в том числе светских стран, регулирующего отношения государства и религии на практике в текущий период, и внесение предложений и рекомендаций по критическому использованию достижений в этом отношении в совершенствовании национального законодательства. Также с учетом активизации общественно-политических сил, пытающихся использовать религию в политических целях, и того факта, что они представляют серьезную угрозу странам, регионам и международной безопасности, использующим религию в качестве маскировки, особенно ислама, разработка проекта «Конвенции о борьбе с терроризмом под маской религии» и его принятие Генеральной Ассамблеей ООН является требованием времени.

Ключевые слова: государство, религия, светское государство, теократическое государство, клерикальное государство, атеистическое государство, религиозная конфессия, светские религии, национальные религии, христианство, ислам, буддизм, религиозная терпимость, религиозная организация, религиозное образование, многоконфессиональный, свобода совести, национальность, раса.

CONSTITUTIONAL AND LEGAL BASIS OF RELATIONS BETWEEN THE SECULAR STATE AND RELIGION: FOREIGN AND UZBEKISTAN EXPERIENCE

Toshkulov Juraboy,

Head of the Department of the Institute of State and Law,
Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan,
Doctor of Legal Sciences, Professor

Abstract. *The article analyzes the types of states in terms of the content and essence of state-religious relations, the constitutional and legal foundations of freedom of conscience in accordance with the constitutions of the United States of America, the Federal Republic of Germany, the Republic of Poland, the French Republic, the Republic of Turkey, Japan, the Republic of Estonia, Czech Republic and the Republic of Uzbekistan, their common features, similarities and differences, using secular scientific and comparative methods, appropriate conclusions are drawn, suggestions are made on the directions of research work that will be carried out in the future. Given the growing influence of the religious factor in the socio-political, spiritual and ideological spheres in the current period, and also taking the intensified preparation of constitutional reforms in our country into account, the author considers it relevant: a deep and comprehensive study of international and regional documents on the relationship between the state and religion with scientific analysis; conducting extensive scientific research on the genesis and evolution of the norms governing relations between the state and religion; a comparative study of the legislation of foreign, including secular countries, regulating relations between the state and religion in practice in the current period and making suggestions and recommendations on the critical use of achievements in this regard in improving national legislation. Also, considering the activation of socio-political forces that are trying to use religion for political purposes, and the fact that they pose a serious threat to countries,*

regions and international security that use religion as a disguise, especially Islam, the development of the draft "Convention against terrorism under the mask of religion" and its adoption by the UN General Assembly is a requirement of the time.

Keywords: *state, religion, secular state, theocratic state, clerical state, atheistic state, religious denomination, secular religions, national religions, Christianity, Islam, Buddhism, religious tolerance, religious organization, religious education, multi-religious, freedom of conscience, nationality, race.*

Kirish

Davlat va din o'rtasidagi munosabatlar ijtimoiy-gumanitar fanlarning azaliy dolzarb mavzularidan biri bo'lib kelgan. Ushbu mavzu hozirgi davrdagi eng aktual mavzulardan biri ekanligi hech kimga sir emas. Kelajakda ham bu mavzu o'z dolzarbligini saqlab qoladi.

Davlat va din o'rtasidagi munosabatlarning mazmun-mohiyatidan kelib chiqib, davlatlarni tiplar (guruhlar)ga bo'lish borasida tadqiqotchilar o'rtasida yakdillik yo'q: ayrimlar ularni uch guruhga bo'lsa, boshqalar besh, ba'zilar olti guruhga bo'ladi [1, 2]. Ko'pchilik tadqiqotchilar davlat va din o'rtasidagi munosabatlarning mazmun-mohiyatiga ko'ra davlatlarni to'rt guruhga bo'ladi: dunyoviy, teokratik, klerikal va ateistik.

Hozirgi davrda davlat bilan din o'rtasidagi munosabatlarni tartibga soluvchi tayanch va asos normalar deyarli barcha dunyoviy davlatlar konstitutsiyasida mustahkamlab qo'yilgan [3, 4]. Lekin bu normalar bilan tartibga solinadigan munosabatlar qamrovi turlicha.

Material va metodlar

Tadqiqot jarayonida ilmiy bilimlarning umumiy ilmiy va maxsus usullari qo'llanildi: tarixiy, tizimli, qiyosiy-huquqiy, tahliliy, mantiqiy, huquqiy va boshqalar. Bu ma'lum darajada ishonchlilik va asoslilikni ta'minlashga imkon berdi.

Tadqiqot natijalari

Maqolamizning mavzusidan kelib chiqib, asosiy e'tiborni ayrim dunyoviy davlatlardagi davlat-din munosabatlarining konstitutsiyaviy-huquqiy asoslariga qaratamiz.

Amerika Qo'shma Shtatlari dunyoviy, eng rivojlangan, ko'p konfessiyali davlat. Mam-

lakatda protestantlar, yahudiylar, musulmonlar, buddistlar va boshqa din vakillari istiqomat qiladi [5]. Din siyosatdan, diniy tashkilotlar davlatdan ajratilgan. Fuqarolarning diniy e'tiqod erkinligi kafolatlangan. Davlat va diniy tashkilotlar bir-birlarining ichki ishlariga aralashmaydi. Dindan siyosiy maqsadlarda foydalanish taqiqlangan. 1791-yilda AQSh Konstitutsiyasiga kiritilgan birinchi qo'shimchaga binoan, Kongress dinni mustahkamlaydigan yoki diniy e'tiqod erkinligini taqiqlovchi bironta ham qonun qabul qilishi mumkin emas [6, 70-b.].

Germaniya Federativ Respublikasi Markaziy Yevropada joylashgan, rivojlangan demokratik ko'p konfessiyali davlat. Aholisining mutlaq ko'pchiligini nemislar tashkil qiladi. Ushbu mamlakatda protestantlar, katoliklar, pravoslavlar, musulmonlar va hech qanday dinga e'tiqod qilmaydiganlar (36 %) istiqomat qiladi [7]. Germaniya Asosiy Qonunining 3-moddasiga binoan, hech kim jinsi, ijtimoiy kelib chiqishi, irqi, tili, tug'ilgan va yashash joyi, e'tiqodi, diniy yoki siyosiy qarashlariga ko'ra kamroq yoki ko'proq manfaatli holatga solinishi mumkin emas. Uning 4-moddasida qayd etilishicha, din, vijdon erkinligi, diniy hamda dunyoviy e'tiqodlar erkinligi daxlsizdir; dinga moneliksiz e'tiqod qilish kafolatlanadi; hech kim o'z vijdoniga xilof ravishda qo'lda qurol tutib, harbiy xizmatni o'tashga majbur qilinishi mumkin emas [8, 16-17-b.]. 12a-moddasiga ko'ra, qo'lda qurol tutib, harbiy xizmatni o'tashdan e'tiqod taqozosiga ko'ra bosh tortgan shaxs muqobil xizmatni o'tashga jalb etilishi mumkin. Muqobil xizmat muddati harbiy xizmat muddatidan oshib ketmasligi lozim [8, 156-b.].

Germaniya Asosiy Qonunning 7-moddasida maktab ta'limi va diniy ta'lim bilan bog'liq munosabatlarning asosiy qoidalari o'z aksini topgan. Ularga binoan, butun maktab ishi davlat nazoratidadir; bolalar tarbiyasiga vakolatli shaxslar ularning diniy ta'lim olish masalasini hal qilish huquqiga ega; diniy ta'lim umumiy maktablarda majburiy fan hisoblanadi, konfessiyalarga mansub bo'lmagan maktablar bundan mustasno. Diniy ta'lim davlatning nazorat qilish huquqiga zarar yetkazmagan holda, diniy jamoalar prinsiplariga muvofiq ravishda olib boriladi; o'qituvchi o'z xoxish-irodasiga zid holda diniy ta'lim berishga majbur emas; xususiy maktablar ochish huquqi kafolatlanadi; xususiy maktablar faqat davlat ruxsati bilangina umumiy maktablar o'rniga o'tishi mumkin va ular o'lkalarning qonunlariga bo'ysunadi; xususiy xalq maktabini tashkil etishga, agar ta'lim boshqarmasi bu alohida pedagogik manfaatlarga javob beradi, deb topsa yoki ushbu maktab bolalarni tarbiyalashga vakolatli bo'lgan shaxslarning taklifi bilan konfessiyalararo, konfessiyaviy yoki dunyoviy maktab sifatida ochilsa va agar jamoada bu xildagi xalq maktabi bo'lmasa, yo'l qo'yiladi [8, 157-158-b.].

Germaniya Asosiy Qonunning 33-moddasiga ko'ra, fuqarolik va siyosiy huquqlardan foydalanish davlat lavozimlarini erkin egallash imkoniyatini berish, shuningdek, davlat xizmatida ega bo'linadigan huquqlar e'tiqod qilinadigan dinga bog'liq emas; hech kim biron-bir dinga e'tiqod qilganligi yoki dunyoqarashga tarafdorligi sababli manfaat jihatdan birmuncha noqulay holatga tushirib qo'yilishi mumkin emas [6, 172-b.].

Germaniya Asosiy Qonunning 9-moddasiga ko'ra, barcha nemislar ittifoq va jamiyatlar tuzish huquqiga ega. Ushbu norma diniy tashkilotlar va jamoalar tuzishni ham nazarda tutadi. Mazkur moddaning ikkinchi bandidagi "maqsadi yoki faoliyati jinoyatchilik bo'yicha qonunlarga zid yoki konstitutsiyaviy tuzumga qarshi yoxud xalqlar o'rtasidagi bir-biri-

ni tushunish g'oyalariga qarshi qaratilgan birlashmalar taqiqlanadi" degan qoida ham diniy tashkilot va jamoalarga tatbiq etiladi [6, 158-b.].

Polsha Respublikasi Yevropaning markaziy qismida joylashgan ko'p millatli va ko'p konfessiyali demokratik huquqiy davlatlardan biridir. Uning hududida diniy e'tiqodi bo'yicha katoliklar, pravoslavlar, iegova shohidlari, moterin cherkovining Augsburg e'tiqodchilari, pyatdesyatniklar (ellikchilar), yettinchi kun adventistlari, arman marosimlari katoliklari, novoapostollar, musulmonlar, Krishnani anglash xalqaro jamiyati a'zolari, Yevangelni tarqatuvchi (yoyuvchi)lar, xristian cherkovi vakillari istiqomat qiladi [8].

Yevropadagi boshqa davlatlar konstitutsiyalaridan farqli o'laroq, Polsha Respublikasi Konstitutsiyasida vijdon va diniy e'tiqod erkinligi, davlat-din munosabatlari, davlat bilan diniy tashkilotlar o'rtasidagi munosabatlarning konstitutsiyaviy asoslariga nisbatan keng o'rin berilgan. Polsha Respublikasi Konstitutsiyasining 53-moddasiga binoan [9, 6, 385-b.]:

- har kimga vijdon va din erkinligi ta'minlanadi;

- din erkinligi har kimning o'z tanlovi bo'yicha dinga e'tiqod qilish yoki uni qabul qilish, shuningdek, shaxsan o'zi yoki boshqalar bilan birgalikda ommaviy yoki xususiy tarzda diniy e'tiqodini izhor qilish, ibodat qilish, marosimlarda ishtirok etish, rasm-rusumlarga rioya qilish, diniy ta'lim olish kabilarni qamrab oladi;

- din erkinligi, shuningdek, dinga e'tiqod qiluvchilarning ehtiyojidan kelib chiqib, ibodatxona va boshqa diniy ibodat joylariga ega bo'lish va shaxsning o'zi turgan yoki istiqomat qilayotgan joyda diniy yordamdan foydalanish huquqini o'z ichiga oladi;

- ota-onalar o'zlarining e'tiqodlaridan kelib chiqib, bolalariga axloqiy, diniy tarbiya va ta'lim berish huquqiga ega;

- yuridik nizomi tartibga solingan cherkov yoki boshqa diniy jamiyatning dini uning

maktabida o'quv predmeti bo'lishi mumkin, lekin bu boshqa shaxslarning vijdon va din erkinligini buzmasligi lozim;

- dinga erkin e'tiqod qilish faqat qonun bilan va faqat davlat xavfsizligi, jamoat tartibi, sog'lig'i, axloq yoki boshqa shaxslarning huquq va erkinliklari muhofazasi zarurati tufayliga cheklanishi mumkin;

- hech kimni diniy marosimlarda qatnashish huquqidan mahrum qilish yoki marosimlarda qatnashishga majburlash mumkin emas;

- hech kim davlat hokimiyat organlariga dunyoqarashi, diniy e'tiqodi yoki qaysi dinga e'tiqod qilayotganini oshkor qilishga majbur etilishi mumkin emas.

Konstitutsiyaning 35-moddasida milliy va etnik kamchilikni tashkil etuvchilarning diniy o'ziga xosligini saqlab qolishning tashkiliy asoslariga oid norma o'z aksini topgan. Unda qayd etilishicha, "Ozchilikni tashkil qilgan millatlar va elatlar o'zlarining ta'lim, madaniy va diniy o'ziga xosligini muhofaza qilishga xizmat qiladigan muassasalarni tashkil etish huquqiga ega..." [6, 381-b.].

Konstitutsiyaning 85-moddasi 3-bandiga binoan, diniy e'tiqodlari yoki e'tiqod qiladigan axloqiy prinsiplari harbiy xizmatni o'tash imkonini bermaydigan fuqarolarga muqobil xizmatni qonun tomonidan belgilangan prinsiplarda o'tash majburiyati yuklanishi mumkin [6, 394-b.].

Fransiya Respublikasi G'arbiy Yevropada joylashgan, rivojlangan, ko'p konfessiyali davlat. Bu davlatda katoliklar, protestantlar, musulmonlar, yahudiylar va boshqa din vakillari yashaydi [10, 11, 62-66-b.]. Fransiya Konstitutsiyasining 1-moddasida qayd etilishicha: "Fransiya bo'linmas, dunyoviy, demokratik va ijtimoiy respublikadir. U barcha fuqarolarning kelib chiqishi, irqi yoki dinidan qat'i nazar, qonun oldida tengligini ta'minlaydi. U barcha e'tiqodlarni hurmat qiladi" [6, 557-b.].

Hozirgi davrda Fransiyada amalda bo'lgan konstitutsiyaviy hujjatlardan biri – 1789-yil

26-avgustda qabul qilingan Inson va fuqaro huquqlari Deklaratsiyasiga binoan, har qanday siyosiy uyushma, shu jumladan, davlatning maqsadi Insonning tabiiy va ajralmas huquqlarini ta'minlashdir. Bular erkinlik, mulkka egalik, xavfsizlik va zulmga qarshilik ko'rsatish huquqlaridir. Bu yerda erkinlik deganda, diniy e'tiqod erkinligi ham nazarda tutilmoqda.

Deklaratsiyada erkinlik tushunchasiga izoh berilgan va uni qanday hollarda cheklash mumkinligi qayd etilgan: "Erkinlik boshqa birovga zarar yetkazmasdan hamma narsani olishdan iborat; shu tarzda har bir insonning tabiiy huquqlarini amalga oshirishi faqat jamiyatning boshqa a'zolarining xuddi shu huquqlardan foydalanishni ta'minlovchi me'yorlar bilan chegaralanishi mumkin. Ushbu me'yorlar faqat qonun bilan belgilanadi" [6, 595-596-b.].

Deklaratsiyada barcha insonlarning diniy e'tiqodidan qat'i nazar, qonun oldida tengligi haqidagi g'oya o'z aksini topgan. Unda alohida ta'kidlanishicha, hech kim o'zining diniy qarashlari, ularni bajarishi Qonun bilan joriy etilgan jamoat tartibini buzmasa, jabrlanishi mumkin emas.

Yana bir konstitutsiyaviy hujjat – 1946-yil 27-oktabrda qabul qilingan Konstitutsiyaning muqaddimasida fransuz xalqi yana bir bor har bir inson dini va e'tiqodidan qat'i nazar, ajralmas va muqaddas huquqlarga ega ekanligi qayd etilgan; Fransiya dengiz orti xalqlari bilan irqi va dinidan qat'i nazar, huquq va majburiyatlar tengligiga asoslangan ittifoq tuzadi [6, 599-b.].

Turkiya Respublikasi Osiyo g'arbi-da, qisman Yevropa janubida joylashgan demokratik davlat. Turkiya aholisining mutlaq ko'pchiligi islom diniga e'tiqod qiladi. Shu bilan bir qatorda, bu davlatda xristianlik, buddaviylik va boshqa dinlarga e'tiqod qiluvchilar ham bor [11, 34-36-b.]. Turkiya Respublikasi Konstitutsiyasining 1-moddasida qayd etilishicha, Turkiya Respublikasi demokratik, dunyoviy va ijtimoiy-huquqiy

davlatdir. Barcha fuqarolar Konstitutsiya-ning 10-moddasiga binoan, dinidan qat'i nazar, qonun oldida tengdir; 14-moddasiga ko'ra, hech kim diniy e'tiqodini ro'kach qilib, Konstitutsiya bilan kafolatlangan huquq va erkinliklarni suiiste'mol qilishi mumkin emas; 24-moddasiga ko'ra, har kim vijdon, diniy e'tiqod va ishonch erkinligiga ega; ibodat qilish, diniy rasm-rusumlar, marosimlar o'tkazish erkin, agar ular mamlakat va millat birligiga, Turkiya davlati va respublikasi-ning voqeligiga tahdid solmasa, fuqarolar-ning asosiy huquq va erkinliklarini bekor qilishga sabab bo'lmasa, davlat hokimiyati-ning bir kishi, ijtimoiy qatlam qo'liga o'tishi, bir sinf hukmronligini o'rnatish, til, irq, din va e'tiqod bo'yicha farqlashga asos bo'lmasa; hech kimni ibodat amallarini bajarish, diniy rasm-rusumlarni ado etish, marosimlar va bayramlarda ishtirok etishga majburlash mumkin emas; diniy va axloqiy ta'lim berish hamda o'qitish davlat nazorati ostida amalga oshiriladi, boshlang'ich va o'rta ta'lim muassasalarida diniy va axloqiy fanlarni o'qitish majburiy, boshqa turdagi diniy ta'lim olish va o'qish masalasi har kimning ixtiyoriga havola; go'daklarga ta'lim berish va ularni o'qitish masalasi ularning qonuniy vakillari tomonidan hal qilinadi; hech kim dindan o'z manfaatlari yo'lida foydalanishi, diniy his-tuyg'ularini suiiste'mol qilishi mumkin emas; 25-moddasiga binoan, har kim fikrlash va e'tiqod erkinligiga ega, fikrlashi va e'tiqodi uchun hech kim ta'qib etilishi mumkin emas [12].

Yaponiya Sharqiy Osiyoda joylashgan, eng rivojlangan demokratik, ko'p konfessiyali davlatlardan biri. Mamlakat aholisi sintoizm, buddaviylik, nasroniylik va boshqa dinlarga e'tiqod qiladi [13]. Yaponiya Konstitutsiya-sining 14-moddasiga binoan, barcha fuqarolar qonun oldida teng va irqi, dini, jinsi, ijtimoiy holati, shuningdek, kelib chiqishiga ko'ra, siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy jihatdan kamsitilishlari mumkin emas. 19-moddasiga ko'ra, fikrlash va vijdon erkinligi buzilmasli-

gi kerak. 20-moddasiga ko'ra, din erkinligi barcha uchun kafolatlanadi. Diniy tashkilotlardan birortasi davlatdan hech qanday imtiyoz olmasligi lozim va siyosiy hokimiyatdan foydalana olmaydi. Hech kim diniy tadbirlar, bayramlar, tantanali marosimlar yoki rasm-rusumlarda ishtirok etishga majbur etilishi mumkin emas. Davlat va uning organlari diniy ta'lim va biror-bir diniy faoliyatni amalga oshirishdan tiyilib turilishi kerak [6, 667-668-b.].

Chexiya Respublikasi 1993-yilning 1-yanvarida sobiq Chexoslovakiya Federativ Respublikasining ikki mustaqil – Chexiya Respublikasi va Slovakiya Respublikasiga bo'linishi natijasida tashkil topgan, Markaziy Yevropada joylashgan, ko'p millatli va ko'p konfessiyali suveren, yaxlit va demokratik huquqiy davlat. Chexiya aholisi Rim kato-liklari, yevangel cherkovi, chex birodarlari, Chexoslovakiya guschilar cherkovi, Siliziya yevangel cherkovi, Augsburgs e'tiqodchilari, Sharq provaslav cherkovi va iego va shohid-lari kabi diniy konfessiyalarga e'tiqod qila-di [14]. Ushbu davlatda insonning asosiy huquqlari va erkinliklari, shu jumladan, vijdon erkinligiga oid munosabatlar 1992-yil 16-dekabrda qabul qilingandan so'ng qator o'zgartirishlar kiritilgan Chexiya Respublika-si Konstitutsiyasining tarkibiy qismi bo'lgan 1991-yil 9-yanvarda qabul qilingan Chexiya Respublikasi Asosiy huquqlar va erkinliklar xartiyasi bilan tartibga solinadi.

Ushbu Xartiyaning 2-moddasiga binoan, "Davlat demokratik qadriyatlarga asoslangan va mutlaq mafkura bilan ham, diniy e'tiqod bilan ham bog'liq bo'lishi mumkin emas". Uning 3-moddasida qayd etilishicha, asosiy huquq va erkinliklar barchaga jinsi, irqi, ta-nasining rangi, tili, e'tiqodi va dini, siyosiy yoki boshqa e'tiqodi, milliy yoki ijtimoiy kelib chiqishi, milliy yoki etnik ozchilikni tashkil qilganlarga mansubligi, mulkiy ahvoli, urug'i yoki boshqa holatlaridan qat'i nazar kafolatlanadi. So'nggi norma Xartiyaning 15-mod-dasida yanada aniqlashtirilgan holda ba-

yon etilgan. Unga ko'ra, "Fikr, vijdon, e'tiqod erkinligi kafolatlanadi. Har kim o'z dini yoki e'tiqodini o'zgartirish yoxud hech qanday dinga e'tiqod qilmaslik huquqiga ega... Hech kim harbiy xizmatni o'tashga, bu e'tiqodlariga zid bo'lsa, majburlanishi mumkin emas. Tafsilotlar qonun tomonidan o'rnatiladi" [6, 640-641, 645-b.].

Xartiyaning 16-moddasida diniy ibodat, diniy tashkilotlar, diniy ta'lim, diniy e'tiqodni cheklash asoslariga oid qoidalar o'z aksini topgan [6, 645-b.]:

1) har kim o'z diniga sig'inish yoki e'tiqodiga amal qilishni shaxsan yoki boshqa shaxslar bilan birgalikda xususiy tarzda yoki oshkor sig'inish, ta'lim olish, diniy urf-odatlar yoki marosimlarga rioya etish yo'li bilan erkin amalga oshirish huquqiga ega;

2) cherkovlar va diniy jamoalar (spolenosti) o'z ishlarini mustaqil boshqaradilar, jumladan, o'z organlarini ta'sis etadilar, o'z ruhoniylarini belgilaydilar, davlat organlaridan mustaqil monastirlar va boshqa cherkov muassasalariga asos soladilar;

3) davlat maktablarida dinga o'qitish shartlari qonun tomonidan belgilanadi;

4) ko'rsatilgan huquqlarni amalga oshirish qonun tomonidan, agar bunday choralar demokratik jamiyatda jamoat xavfsizligi va tartibi, salomatlik va axloqiy yoxud boshqa shaxslarning huquq va erkinliklarini muhofaza qilish uchun zarur bo'lsa, cheklanishi mumkin.

Estoniya Yevropaning shimoli-g'arbiy qismida Boltiq dengizi bo'yida joylashgan dunyoviy demokratik, ko'p millatli va ko'p konfessiyali davlat. Mamlakat aholisining mutlaq ko'pchiligi hech qaysi dinga e'tiqod qilmaydi. Aholisining ma'lum bir qismini katoliklar, protestantlar, lyuteranlar tashkil qiladi [15, 16]. Estoniya Respublikasi Konstitutsiyasining fuqarolik masalalariga bag'ishlangan 8-moddasiga binoan, hech kim e'tiqodi tufayli Estoniya fuqaroligidan mahrum etilishi mumkin emas. Uning 12-moddasida barcha fuqarolarning qonun oldida tengligi, hech kimni

diniy, siyosiy yoki boshqa e'tiqodlari uchun kamsitish mumkin emasligi, diniy yoki siyosiy adovat qo'zg'atish, ko'rolmaslik, zo'ravonlik, kamsitish taqiqlanishi va qonunga binoan jazolanishi qayd etilgan.

Konstitutsiyaning 40-moddasiga binoan: "Har kim vijdon, diniy e'tiqod va so'z erkinligiga ega. Cherkov va diniy jamoaga mansublik erkindir. Davlat cherkovi yo'q. Har kim xoh bir o'zi, xoh boshqalar bilan birgalikda, ommaviy yoki xususiy tarzda diniy marosimlarda qatnashishda erkin, agar bu jamoat tartibi, sog'liq yoki axloqqa zarar yetkazmasa". 41-modda bo'yicha "Har kim o'z fikri va e'tiqodiga sodiq qolish huquqiga ega. Hech kimni ularni o'zgartirishga majburlash mumkin emas. Insonning e'tiqodi huquqbuzarlikni oqlashga xizmat qilmaydi. Hech kim o'z e'tiqodi uchun yuridik javobgarlikka tortilishi mumkin emas". 42-moddasiga ko'ra: "Davlat muassasalari, mahalliy o'zini o'zi boshqaruvchilar va ularning mansabdor shaxslari Estoniya fuqarosining erk-irodasiga qarshi uning e'tiqodlari haqida ma'lumotlar to'plashga ham, saqlashga ham haqqi yo'q" [17].

Ko'pchilik dunyoviy demokratik davlatlardan farqli o'laroq, Estoniya Konstitutsiyasining 45-moddasida har kim o'z e'tiqodi g'oyalari tarqatish huquqiga ega ekanligi va bu huquq qanday hollarda cheklanishi mumkinligi haqidagi qoidalar belgilab qo'yilgan. Ushbu moddada qayd etilishicha, har kim o'z g'oyalari, fikr-mulohazalari, e'tiqodi va boshqa ma'lumotlarni og'zaki, yozma va tasviriy yoki boshqa usullar bilan erkin tarqatish huquqiga ega. Ushbu huquq qonun bilan jamoat tartibi, axloq, boshqa kishilarning huquq va erkinliklari, sog'ligi, qadr-qimmati va obro'yini muhofaza qilish maqsadida cheklanishi mumkin. Qonun bilan ushbu huquq davlat va tijorat sirlaridan o'zining xizmat vazifasi tufayli xabardor bo'lgan davlat va o'zini o'zi boshqarish organlari xizmatlari uchun, shuningdek, ma'lumotlar ular tomonidan konfederal tartibda oilaviy, boshqa kishilarning shaxsiy hayoti va odil sudlov

manfaatlarini muhofaza qilish maqsadida olingan bo'lsa, cheklanishi mumkin [17].

O'zbekiston Respublikasi Markaziy Osiyoda joylashgan, rivojlanayotgan, ko'p millatli va konfessiyali dunyoviy davlat. O'zbekiston aholisining mutlaq ko'pchiligi islom diniga e'tiqod qiladi. Shuningdek, ushbu mamlakatda pravoslavlar, katoliklar, baptistlar va boshqalar yashaydi [18, 19]. O'zbekiston Konstitutsiyasining 18-moddasiga binoan, barcha fuqarolar bir xil huquq va erkinliklarga ega bo'lib, dinidan qat'i nazar, qonun oldida tengdirlar. 31-moddasiga ko'ra, hamma uchun vijdon erkinligi kafolatlanadi. Har bir inson xohlagan diniga e'tiqod qilish yoki hech qaysi dinga e'tiqod qilmaslik huquqiga ega. Diniy qarashlarni majburan singdirishga yo'l qo'yilmaydi. 61-moddasiga ko'ra, diniy tashkilotlar va birlashmalar davlatdan ajratilgan hamda qonun oldida tengdirlar. Davlat diniy birlashmalarining faoliyatiga aralashmaydi. 57-moddasida qayd etilishicha, konstitutsiyaviy tuzumni zo'rlik bilan o'zgartirishni maqsad qilib qo'yuvchi Respublikaning suvereniteti, yaxlitligi va xavfsizligi, fuqarolarning konstitutsiyaviy huquq va erkinliklariga qarshi chiquvchi urush, ijtimoiy, milliy, irqiy va diniy adovatni targ'ib qiluvchi, xalqning sog'ligi va ma'naviyatiga tajovuz qiluvchi, shuningdek, harbiylashtirilgan birlashmalarining milliy va diniy ruhdagi siyosiy partiyalar hamda jamoat birlashmalarining tuzilishi va faoliyati taqiqlanadi. Maxfiy jamiyatlar va uyushmalar tuzish mumkin emas.

Tadqiqot natijalari tahlili

Yuqorida nomlari qayd etilgan davlatlar konstitutsiyalaridagi davlat va din o'rtasidagi munosabatlarni tartibga soluvchi normalarning qiyosiy tahlili asosida dunyoviy davlatlar uchun xos bo'lgan umumiy, o'xshash va juz'iy xususiyatlarni ko'rsatish mumkin.

Davlat va din o'rtasidagi munosabatlar bo'yicha konstitutsiyaviy normalar bayon qilingan davlatlarning mutlaq ko'pchiligi uchun xos bo'lgan umumiy xususiyatlar sifatida quyidagilarni qayd etish o'rinli:

- biror-bir dinning rasmiy (davlat) din sifatida e'tirof etilmagani, mamlakatda faoliyat ko'rsatayotgan barcha diniy konfessiyalar tashkilotlarining qonun oldida tengligi kafolatlanganligi;

- fuqarolarning diniy e'tiqodidan qat'i nazar, qonun oldida tengligi amalda ta'minlanganligi;

- fuqarolarning biror dinga e'tiqod qilishi yoki hech bir dinga e'tiqod qilmasligi biror imtiyozga ega bo'lish huquqini bermasligi yoki huquqini cheklashga asos bo'lmasligi;

- muqaddas kitoblar va diniy normalarni o'zida aks ettirgan boshqa manbalarning huquq manbayi sifatida e'tirof etilmasligi;

- davlat ta'lim tizimidan diniy ta'lim tizimining ajratilganligi (bundan Germaniya va Turkiya mustasno);

- diniy e'tiqodi qo'lga qurol olishga monevik qiladigan fuqarolarning harbiy xizmat o'rniga alternativ (muqobil) xizmatni o'tashi mumkinligi;

- dinga qarshi tashviqot va targ'ibot olib borish mumkin emasligi;

- dinning davlatdan, siyosatning dindan ajratilganligi;

- davlat va uning organlari hamda mansabdor shaxslarning diniy tashkilotlarning ichki ishlariga aralashmasligi;

- diniy tashkilotlar va diniy ulamolar (ruhoniylar)ning davlat ishlariga aralashmasligi va boshqalar.

Ayrim davlatlar konstitutsiyalaridagi davlat va din o'rtasidagi munosabatlarni tartibga soluvchi normalarda o'xshashliklarni Germaniya Asosiy Qonunining 7-moddasiga binoan, diniy ta'lim umumiy maktablar (davlat maktablari)da majburiy fan hisoblanishida, Turkiya Konstitutsiyasining 24-moddasiga ko'ra, boshlang'ich va o'rta ta'lim muassasalarida diniy fanlarni o'qitish majburiy ekanligida, Fransiya va Turkiya Konstitutsiyalarining 1-moddasida ushbu davlatlarning dunyoviy davlat ekanligi alohida qayd etilganida ko'rishimiz mumkin.

Davlat va din o'rtasidagi munosabatlarni tartibga soluvchi konstitutsiyaviy normalarning juz'iyeligiga quyidagi davlatlar misol bo'ladi.

AQSh Konstitutsiyasida vijdon (din) erkinligiga oid bittagina modda bo'lib, u ham umumiy ko'rinishda bayon etilgan; Kongress dinni mustahkamlaydigan yoki din erkinligini taqiqlovchi qonun qabul qilishga haqli emas; Germaniya Asosiy Qonunining 33-moddasiga binoan, davlat xizmatchilarining huquqi diniy e'tiqodi bilan bog'liq emas; Polsha Konstitutsiyasining 53-moddasida vijdon va din erkinligi nimalarni qamrab olishi batafsil bayon qilingan; O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 57-moddasiga ko'ra, diniy ruhdagi siyosiy partiyalarning tuzilishi taqiqlanadi; Estoniya Konstitutsiyasining 8-moddasiga ko'ra, hech kim diniy e'tiqodi tufayli Estoniya fuqaroligidan chiqarilishi mumkin emas, 41-moddasiga binoan, insonning e'tiqodi huquqbuzarlikni oqlashga xizmat qilmaydi, hech kim o'z e'tiqodi uchun yuridik javobgarlikka tortilmaydi va boshqalar.

O'rganib chiqilgan davlatlar Konstitutsiyalaridagi davlat va din o'rtasidagi munosabatlarga oid normalar milliy qonunlar va qonunosti hujjatlarida xalqaro huquqiy hujjatlarning normalari talablari hisobga olinib, yanada mazmunan boyitilgan, rivojlantirilgan va aniqlashtirilgan holda o'z aksini topgan.

Xususan, ularda qonunning maqsad va vazifalari, u bilan tartibga solinadigan munosabatlar doirasi, qonunda qo'llaniladigan atamalar izohi, vijdon erkinligi va diniy e'tiqod erkinligining huquqiy kafolatlari, fuqarolarning diniy ta'lim olishini ta'minlashning tashkiliy jihatlari, fuqaroligi bo'lmagan shaxslar va xorijlik fuqarolarning vijdon erkinligi va diniy e'tiqod erkinligini ta'minlashning o'ziga xos xususiyatlari, diniy tashkilotlarni tashkil qilish va ro'yxatdan o'tkazish tartibi, ular bilan davlat organlarining o'zaro munosabatlari, konfessiyalararo aloqalar, diniy tashkilotlarning mulki, moliyaviy manbalari, faoli-

yatining asosiy yo'nalishlari, huquq va majburiyatlari, faoliyatini to'xtatish va tugatish asoslari, xorijiy dindosh tashkilotlar bilan aloqalari kabilar bilan bog'liq munosabatlarni tartibga soluvchi normalar belgilab qo'yilgan.

Xulosalar

Shu munosabat bilan hozirgi davrda ijtimoiy-siyosiy, ma'naviy-mafkuraviy sohalarida diniy omilning ta'siri kuchayib borayotgani, mamlakatimizda konstitutsiyaviy islohotlar o'tkazishga qizg'in tayyorgarlik ko'rilayotganini inobatga olib, ilmiy jamoatchilikning alohida diqqat-e'tibori quyidagilarga qaratilishini dolzarb deb hisoblaymiz:

birinchidan, davlat va din o'rtasidagi munosabatlarga oid xalqaro va mintaqaviy hujjatlarni chuqur va atroflicha ilmiy tahlil qilish, ularning normalariga sharhlar yozish, davr talabidan kelib chiqib, mazkur hujjatlarni takomillashtirish bo'yicha taklif va tavsiyalar ishlab chiqish;

ikkinchidan, davlat va din o'rtasidagi munosabatlarni tartibga soluvchi normalar genezisi va evolyutsiyasiga bag'ishlangan keng qamrovli ilmiy tadqiqot ishlarini amalga oshirish;

uchinchidan, hozirgi davrda amalda bo'lgan davlat va din o'rtasidagi munosabatlarni tartibga soluvchi xorijiy, shu jumladan, dunyoviy davlatlar qonunchiligini qiyosiy o'rganish, bu borada erishilgan yutuqlardan milliy qonunchilikni takomillashtirishda tanqidiy foydalanish bo'yicha taklif va tavsiyalar berish;

to'rtinchidan, hozirgi davrda dindan siyosiy maqsadlarda foydalanishga harakat qilayotgan ijtimoiy-siyosiy kuchlarning faollashgani, ularning dindan, ayniqsa, islomdan niqob sifatida foydalanayotgani, mintaqalar va xalqaro xavfsizlikka jiddiy tahdid solayotganini inobatga olib, "Diniy niqob ostidagi terrorchilikka qarshi kurash to'g'risida"gi konvensiya loyihasini ishlab chiqish va Birlashgan Millatlar Tashkiloti Bosh Assambleyasi tomonidan qabul qilinishi davr talabidir.

REFERENCES

1. Mirkov V., Mladinovich I. Types of relationships between the state, religion and religious organizations in Europe – an attempt to develop a new classification. Available at: <https://scindeks-clanci.ceon.rs/data/pdf/0003-2565/2016/0003-25651603241M.pdf/>.
2. Cliteur P. State and religion against the backdrop of religious radicalism. 2012. Available at: <https://academic.oup.com/icon/article-pdf/10/1/127/2024368/mor070.pdf/>.
3. Ponkin I.V. Pravovyye osnovy svetnosti gosudarstva i obrazovaniya [Legal foundations of the luminosity of the state and education]. Moscow, Pro-Press, 2003, pp. 13–89.
4. Islam i svetsoye gosudarstvo [Islam and the secular state]. Proceedings of the International Scientific and Theoretical Symposium. 2002, June 5-6. Tashkent, 2003, pp. 23–112.
5. Svoboda sovesti i religioznaya neterpimost' v sovremennom mire [Freedom of conscience and religious intolerance in the modern world]. Moscow, Russian Association for the Protection of Religious Freedom, 2018, pp. 116–134.
6. Jahon konstitutsiyalari [World constitutions]. Responsible editor, foreword and preface to Constitutions A.Kh. Saidov. Tashkent, National Center of the Republic of Uzbekistan on Human Rights, 2022.
7. Robbers G. Gosudarstvo i tserkov' v Germanii [State and Church in Germany]. State and Religion in the European Union. Moscow, 2009, pp. 127–148.
8. Saidov A.X. Germaniya Federativ Respublikasining Asosiy Qonuniga 70 yil [70 years of the Basic Law of the Federal Republic of Germany]. Basic Law of the Federal Republic of Germany. Tashkent, Akademnashr, 2019, pp. 16–17.
9. Rynkovskiy M. Gosudarstvo i tserkov' v Pol'she [State and Church in Poland]. State and Religion in the European Union. Moscow, 2009, pp. 447–470.
10. Badevan-Godme B. Gosudarstvo i tserkov' vo Frantsii [State and Church in France]. State and Religion in the European Union. Moscow, 2009, pp. 593–630.
11. Svoboda sovesti i religioznaya neterpimost' v sovremennom mire [Freedom of conscience and religious intolerance in the modern world]. Moscow, Russian Association for the Protection of Religious Freedom, 2018.
12. Constitution of the Republic of Turkey. Available at: <https://legalns.com/download/books/cons/turkey.pdf/>.
13. Religion in Japan. From Wikipedia, the free encyclopedia. Available at: <https://ru.wikipedia.org/>.
14. Tretera I.R. Gosudarstvo i tserkov' v Chekhii [State and Church in the Czech Republic]. State and Religion in the European Union. Moscow, 2009, pp. 631–656.
15. Kiviorg M. Gosudarstvo i tserkov' v Estonii [State and Church in Estonia]. State and Religion in the European Union. Moscow, 2009, pp. 675–700.
16. Religion in Estonia. From Wikipedia, the free encyclopedia. Available at: <https://ru.wikipedia.org/>.
17. Constitution (Basic Law) of the Republic of Estonia. Available at: <https://www.juristaitab.ee/ru/zakonodatelstvo/konstituciya-osnovnoy-zakon-estonskoy-respubliki/>.
18. Hasanboev O'. O'zbekistonda davlat va din munosabatlari: diniy tashkilotlar, oqimlar, mafkuraviy kurashning dolzarb yo'nalishlari [Relations between the state and religion in Uzbekistan: religious organizations, currents, current directions of ideological struggle]. Tashkent, Tashkent Islamic University, 2014, pp. 30–108.
19. Religion in Uzbekistan. From Wikipedia, the free encyclopedia. Available at: <https://ru.wikipedia.org/>.

UDC: 347.9:342(045)(575.1)

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI KONSTITUTSIYAVIY SUD SUDYALARI MUSTAQILLIGINI TA'MINLASH MUAMMOLARI

Abdullayeva Maftuna Murot qizi,
Toshkent davlat yuridik universiteti doktoranti
yuridik fanlar bo'yicha falsafa doktori,
ORCID: 0000-0002-4083-3176
e-mail: Mary.Lennox.92@mail.ru

Annotatsiya. Mazkur maqolada sud hokimiyati mustaqilligi yuridik kategoriyasini keng qamrab olgan holda, uning asosiy jihatlari va chegaralari sud hokimiyatini tashkil etishning turli darajalari bilan bog'liq holda yoritilgan. Sud hokimiyati mustaqilligi tuzilmaviy jihatdan murakkab va ko'p qirrali hodisa sifatida namoyon bo'ladi. Bu sud hokimiyati fenomenining o'z murakkabligi bilan aloqador. Maqolada, shuningdek, sud hokimiyati mustaqilligi uning tashkil etilishining har bir darajasiga bog'liq holda o'rganilib, uning jihatlari, uni amalga oshirishning konstitutsiyaviy-huquqiy kafolatlari tahlil etilgan. Konstitutsiyaviy sudning huquqiy pozitsiyasiga alohida e'tibor berilgan. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyaviy sudining mustaqilligi uni shakllantirish tartibi, tarkibi, vakolatlari bevosita Konstitutsiyada belgilab qo'yilganligi bilan ta'minlanadi. "O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyaviy sudi to'g'risida"gi Qonunda konstitutsiyaviy sudlov mustaqilligining Konstitutsiya va qonunlarda nazarda tutilgan kafolatlari sifatida konstitutsiyaviy sudni shakllantirish va uning faoliyati, saylash (tayinlash) tartibi uning prinsiplarida, sudyalari, ularning vakolat muddati, sudning huquqiy, ma'muriy va moliyaviy mustaqilligi, daxlsizligi va sudyalarni javobgarlikka tortishning alohida tartibi, ularni moddiy ta'minlash belgilangan. Konstitutsiyaviy sud sudyalarning huquqiy holatini tartibga solishning to'liq emasligi ular mustaqilligi kafolatlarining izchil va samarali tizimi mavjudligi haqida gapirishga imkon bermaydi. Ushbu muammoning mumkin bo'lgan yechimlari taklif etiladi.

Kalit so'zlar: huquq ustuvorligi, O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyaviy sudi, sudyalari maqomi, sudyalarning mustaqilligi, sudyalari mustaqilligi kafolatlari.

ПРОБЛЕМЫ ОБЕСПЕЧЕНИЯ НЕЗАВИСИМОСТИ СУДЕЙ КОНСТИТУЦИОННОГО СУДА РЕСПУБЛИКИ УЗБЕКИСТАН

Абдуллаева Мафтуна Мурот кизи,
доктор философии по юридическим наукам (PhD), докторант
Ташкентского государственного юридического университета

Аннотация. Данная статья посвящена комплексному исследованию такой юридической категории, как независимость судебной власти, выделены ее основные аспекты и пределы применительно к различным уровням организации судебной власти. Независимость судебной власти представлена как структурно-сложное многоаспектное явление, что обусловлено сложностью самого феномена судебной власти. Свойство независимости исследуется применительно к каждому уровню организации (проявления) судебной власти, выделяются аспекты независимости, освещаются конституционно-правовые гарантии ее реализации, особое внимание уделяется правовым позициям Конституционного суда.

Независимость Конституционного суда Республики Узбекистан обеспечивается тем, что порядок его формирования, состав, компетенция определены непосредственно в Конституции. Предусмотренные Конституцией, Законом «О Конституционном суде Республики Узбекистан» гарантии независимости конституционного правосудия заключаются в принципах формирования и функционирования Конституционного суда, порядке избрания (назначения) судей, сроке их полномочий, нормативно-правовой, административной и финансовой независимости Суда, иммунитете и особом порядке привлечения к ответственности судей, их материальном обеспечении. Неполнота и непоследовательность регулирования правового положения конституционных судей не позволяют говорить о наличии стройной и эффективной системы гарантий их независимости. Поэтому предлагаются возможные пути решения этой проблемы.

Ключевые слова: верховенства права, Конституционный суд Республики Узбекистан, статус судей, независимость судей, гарантии независимости судей.

PROBLEMS OF ENSURING THE INDEPENDENCE OF JUDGES OF THE CONSTITUTIONAL COURT OF THE REPUBLIC OF UZBEKISTAN

Abdullayeva Maftuna Murot kizi,

The Doctoral Student of Tashkent State University of Law,
PhD in Law

Abstract. This article is devoted to a comprehensive presentation of the legal category as the independence of the judiciary, its main aspects, and limits are highlighted concerning various levels of the organization of the judiciary. The independence of the judiciary is presented as a structurally complex multidimensional phenomenon, which is due to the complexity of the very phenomenon of the judiciary. Independence is studied in relation to each level of organization of the judiciary, aspects of independence are highlighted, constitutional and legal guarantees of its implementation are highlighted, and special attention is paid to the legal positions of the Constitutional Court. The independence of the Constitutional Court of the Republic of Uzbekistan is ensured by the fact that the procedure for its formation, composition, and competence is determined directly in the Constitution. In the Law "On the Constitutional Court of the Republic of Uzbekistan", the guarantees of the independence of constitutional justice provided for by the Constitution and laws are in the principles of the formation and functioning of the Constitutional Court, the procedure for electing (appointing) judges, their term of office, legal, regulatory, administrative and financial independence of the Court, immunity and a special procedure for attracting to the responsibility of judges, their financial support. The incompleteness and inconsistency of the regulation of the legal status of constitutional judges do not allow us to speak about the existence of a coherent and effective system of guarantees of their independence. Possible solutions to this problem are proposed.

Keywords: rule of law, the Constitutional Court of the Republic of Uzbekistan, status of judges, the independence of judges, guarantees for the independence of judges.

Kirish

Qonun ustuvorligiga asoslangan har qanday tizimning zamirida odil sudlovni amalga oshirish doirasida inson huquqlarini himoya qilish uchun zarur bo'lgan vakolatlar, moliyaviy resurslar, moddiy va boshqa ko'nikmalar bilan ta'minlangan kuchli sud

tizimi mavjud. Demokratik va huquqiy davlatda mustaqillik sud tushunchasining ajralmas qismidir: qonun chiqaruvchi yoki ijro etuvchi hokimiyatga qaram bo'lgan sud – umuman sud hisoblanishi mumkin emas. Demak, sudlar mustaqilligining haqiqiy holati davlatning demokratik

yetukligini aks ettiradi va huquqiy davlatga xos xususiyatlarga ega yoki ega emasligini ko'rsatadi.

Hokimiyatlarning bo'linishi zamonaviy konstitutsiyaviylik va qonun ustuvorligining asosiy tamoyillaridan biridir [1]. "Agar sud hokimiyati qonun chiqaruvchi va ijro etuvchi hokimiyatlardan ajratilmagan bo'lsa, erkinlik yo'q. Agar u qonun chiqaruvchi hokimiyatga qo'shilsa, fuqarolarning yashash va erkinlik huquqi o'zboshimchalik bilan bo'ladi; chunki sudya qonun chiqaruvchi rolda bo'ladi. Agar u ijro etuvchi hokimiyatga topshirilsa, sudya zulm qiluvchi hokimiyatga ega bo'ladi [2, 294-b.]". Mazkur fikrlarni davom ettirib, agar (...) hokimiyat odil sudlov rolini o'z zimmasiga olsa, u shaxsiy huquqlarni jamoat manfaatlariga bo'ysundirish, davlat manfaatlarini yuzasidan mulk, erkinlik masalalari nuqtayi nazaridan noto'g'ri hukm chiqarishga duchor bo'ladi va bu qonun o'rniga hakamlik qiladi. Adolat hokimiyat qo'lida bo'ladigan kunda fuqarolarning adolatga ega bo'lishiga kafolat ham, xavfsizlik ham bo'lmaydi [3, 18-b.]. Shu bois, birinchi navbatda, qonun ustuvorligining ikkita asosiy xarakterli tamoyili: davlat hokimiyati faoliyati samarali ishlashida hokimiyatlar bo'linishi va sud hokimiyati mustaqilligi muhimdir. Bu bevosita O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi va boshqa huquqiy hujjatlarda mustahkamlangan.

Odil sudlovning mustaqilligi, eng avvalo, hokimiyatning boshqa tarmoqlaridan tashkiliy jihatdan ajratilgan sud hokimiyati mavjudligi bilan ta'minlanadi. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 112-moddasida sudyalar mustaqil ekanligi, faqat qonunga bo'ysunishlari, sudyalarning odil sudlovni amalga oshirish borasidagi faoliyatiga biron-bir tarzda aralashishga yo'l qo'yilmasligi va bunday aralashish qonunga muvofiq javobgarlikka sabab bo'lishi kabi muhim normalar mustahkamlab qo'yilgan. Sudyalar mustaqilligi deganda, demokratik davlatning konstitutsiyaviy prinsipini

tushunish, unga ko'ra, siyosatchilar, davlat organlarining har qanday aralashuvidan himoyalani tushuniladi. Sudya mutlaq ma'noda mustaqil bo'lmay, uning mustaqilligi ijtimoiy munosabatlarni huquqiy tartibga solishda o'z-o'zidan maqsad emas. Sud hokimiyati mustaqilligi prinsipi odil sudlovning xolisligi, beg'arazligi va adolatligini ta'minlashdan iborat muhimroq konstitutsiyaviy maqsadga bo'ysunadi. Sudyalar mustaqilligi jamiyatda aynan shunday darajada zarurki, u sudlarning konstitutsiyaviy vakolati va uni samarali amalga oshirish vazifasini talab qiladi [4, 24-b.]

Bir qator davlatlarning asosiy qonunida sud hokimiyati mustaqilligi bilan bir qatorda sudyalar mustaqilligi prinsipi ham mustahkamlangan. Masalan, sudyalar mustaqilligi, sud/sud hokimiyati mustaqilligi (Andorra, Belarusiya, Boliviya, Vengriya, Qozog'iston, Qirg'iziston, Kuba, Lixtenshteyn, Nikaragua, Polsha, Portugaliya, Tojikiston, Estoniya); sudyalar mustaqilligi (Avstriya, Argentina, Belgiya, Germaniya, Gretsiya, Irlandiya, Italiya, Latviya, Moldova, Monako, Ruminiya, Turkmaniston); sud/sud tizimi mustaqilligi (Albaniya, Bolgariya, Braziliya, Gaiti, Gvatemala, Gonduras, Daniya, Dominikan Respublikasi, Kanada, Kosta-Rika, Makedoniya, Malta, San-Marino, Finlandiya, Fransiya, Xorvatiya, Shveysariya) va ularni to'ldiruvchi moddiy normalar mustahkamlangan (Ozarbayjon, Armaniston, Venesuela, Ispaniya, Litva, Peru, Slovakiya, Sloveniya, O'zbekiston, Chexiya) [5, 26-b.].

Material va metodlar

Tadqiqot jarayonida quyidagi savolga javob berishga harakat qilindi: 1) hokimiyatlar bo'linishi prinsipi mazmuni, unda sud hokimiyatining o'rne qanday; 2) Konstitutsiyaviy sud mustaqilligini belgilovchi mezonlar qaysi?

Ushbu tadqiqotda ilmiy bilishning tahlil, sintez, tizimli metod, mantiqiy, statistik va funksional metodlar hamda qiyosiy huquqiy usul kabi usullaridan foydalanilgan.

Tadqiqot natijalari

Sud hokimiyati tizimida Konstitutsiyaviy sud o'ziga xos o'ringa ega bo'lib, Konstitutsiyaviy sud sudyalarining mustaqilligi prinsipi amalga oshirish konstitutsiyaviy sudlov organlarini tayinlash, ularning vakolatlari va davlat hokimiyati organlari tizimidagi o'рни bilan belgilanadigan xususiyatlar bilan tavsiflanadi. Huquqshunos olim E.P. Jurba nuqtayi nazariga ko'ra, sudyalar mustaqilligining zamonaviy konsepsiyasi bir-birini to'ldiradigan uch yo'nalishda rivojlanmoqda: moddiy-huquqiy, ijtimoiy-huquqiy va huquqni himoya qilish yo'nalishida [6, 13-b.].

Shu bilan birgalikda, huquqshunos olim A.V. Sixoskiy sud mustaqilligining ikki jihati ajratadi: tashqi va ichki. Agar tashqi tomon sudning sud funksiyalari va sud boshqaruvi sohalarida tashqi ta'sirlardan mustaqilligi, uning qoidalarni mustaqil ravishda qo'llash huquqini tavsiflasa, ichki tomon esa sudyalarning o'ziga bog'liq, ya'ni odil sudlovning inson omili bilan bog'liqligi. Muallif erkinlik darajasini aks ettiruvchi tashqi tomonga ustuvor ahamiyat beradi, ammo sudyalarning intellektual darajasi bilan belgilab qo'yilgan omillar sudyalarning tashqi tomonini bekor qilishi mumkinligini ta'kidlaydi [7, 13-b.].

Mazkur fikrga qo'shilgan holda, ta'kidlash joizki, sudyalarning ichki mustaqilligi faqat qonun doirasida va adolatli qaror qabul qilishi sud mustaqilligining eng muhim jihati aks ettiradi. Yevropa Konvensiyasining 6-moddasi 1-bandi hamda Inson huquqlari bo'yicha Yevropa sudi talqiniga muvofiq, sudyalardan nafaqat mustaqil bo'lish talab etiladi, balki "sudyaning mustaqilligiga shubha tug'dirmaydigan yetarli kafolatlar berish" majburiyatini ham o'z ichiga oladi [6, 13-b.]. Polsha Respublikasi Konstitutsiyaviy tribunalining qarorlarida sud mustaqilligiga alohida tavsif berilgan bo'lib, Konstitutsiyaviy sudning mustaqilligi: 1) protsess ishtirokchilariga nisbatan xolislik; 2) organlarga (suddan tashqari muassasalarga) nisbatan mustaqillik; 3) sudyaning hokimiyat va boshqa sud or-

ganlari bilan munosabatlaridagi mustaqilligi; 4) siyosiy ta'sirlardan mustaqillik (xususan, siyosiy partiyalar ta'siridan); 5) sudyaning ichki mustaqilligi [8].

V.I. Anishina sud hokimiyati mustaqilligi prinsipi mazmunida to'rtta asosiy element (mustaqillik mezonlari)ni ajratib ko'rsatadi: 1) institutsional (normativ asos va organlarning alohida tizimi); 2) funksional (hokimiyatning boshqa institutlari funksiyalaridan farq qiluvchi konstitutsiyaviy funksiyalari); 3) vakolat (o'z konstitutsiyaviy va huquqiy vakolatlarning mavjudligi, shu jumladan, qonun chiqaruvchi va ijro etuvchi hokimiyatlar ustidan nazorat); 4) resurs (o'z moliyaviy, kadrlar, moddiy-texnik salohiyat) [9, 48-b.].

O'zbekiston Respublikasi qonunchiligiga muvofiq, Konstitutsiyaviy sudning sudyalari qaror qabul qilar ekan, o'zining huquqiy nuqtayi nazarini amaliy maqsadga muvofiqlik mulohazalari, siyosiy moyilliklar va boshqa tashqi ta'sirlardan xoli bo'lgan holda ifodalaydi, deb belgilangan. Konstitutsiyaviy sud sudyalarining mustaqilligi o'ziga xos xususiyatlarga ega:

birinchidan, O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyaviy sudi faoliyati Konstitutsiya va alohida qonun bilan tartibga solinadi; Konstitutsiyaviy sud sudyalarining mustaqilligi Konstitutsiyaga zid deb topilgan normativ hujjatlarni bekor qilish uchun asos bo'lgan qarorlarining yuridik kuchi, ularning umumiy ahamiyati, qat'iyligi va shikoyat qilishning mumkin emasligi bilan ta'minlanadi. Konstitutsiyaviy sud faoliyatiga aralashishga yo'l qo'yilmaydi va bunday aralashish qonunga muvofiq javobgarlikka sabab bo'ladi;

ikkinchidan, Konstitutsiyaviy sud ishlarini yuritish kollegial tarzda amalga oshiriladi. Konstitutsiyaviy sud ishlarini ko'rib chiqishda har bir sudya ham, ishni ko'rayotgan butun tarkib ham mustaqil bo'lishi kerak. Bunda sudning mustaqilligi kollegiya tarkibiga kiruvchi sudyalarning mustaqilligi bilan ta'minlanadi. Konstitutsiyaviy sudning ko'pchilik fikriga qo'shilmagan sudyasi

o'zining alohida fikrini yozma shaklda bayon etishga haqli (ayrim davlatlarda alohida fikrlar rasmiy e'lon qilinadi);

uchinchidan, Konstitutsiyaviy sudning sudyasi o'z vakolatlari muddati davomida almashtirilmaslighi. Ya'ni sudyalarni boshqa sudyalik lavozimi yoki boshqa sudga o'tkazish faqatgina ularning roziligi bilan amalga oshirilishi mumkin;

to'rtinchidan, Konstitutsiyaviy sud sud-yalarining immunitet huquqiga egaligi, Konstitutsiyaviy sud sudyasi Konstitutsiyaviy sudning roziligisiz jinoiy yoki ma'muriy javobgarlikka tortilishi, shuningdek, qamoqqa olinishi mumkin emas;

beshinchidan, konstitutsiyaviy sudlov organlari uchun boshqa sudlarga nisbatan siyosiy kuchlardan mustaqillik eng dolzarb muammo hisoblanadi. Konstitutsiyaviy sud ishlarini yuritish doirasida ko'pincha siyosiy ahamiyatga ega bo'lgan masalalar hal etilib, qonun chiqaruvchi va ijro etuvchi hokimiyatning oliy organlari vakillari jarayonda taraf sifatida ishtirok etadilar. L.M. Karapetyan ta'kidlaganidek, "Konstitutsiyaviy nazorat bo'yicha sud organi o'zini siyosat muammosidan chetlab o'tolmaydi, chunki siyosat Konstitutsiyaning o'zida singdirilgan. U, shuningdek, qarama-qarshilik mamlakat konstitutsiyaviy tuzumiga tahdid soladigan hokimiyat tarmoqlari o'rtasidagi vositachilik missiyasidan o'zini chetlab o'tolmaydi, chunki uning vakolati mohiyatan uni himoya qilish bo'yicha eng yuqori sud organidir" [10, 64-b.].

Konstitutsiyaga muvofiqlik siyosiy va huquqiy islohotlarning turli yo'nalishlarini baholashda asosiy masala hisoblanadi. Ayniqsa, Konstitutsiyaviy sud uzoq muddatli manfaatlariga javob berishi va siyosatchilarning qisqa muddatli imkoniyatlarini oshirishiga yuqori darajada to'sqinlik qilishi kerak. "Konstitutsiya loyihasini ishlab chiqqan siyosatchilar uning rolini belgilaydilar. Shuning uchun dizayn ularning manfaatlarini himoya qilishga qaratilgan bo'lishi mumkin. De-

mak, markazlashtirishni tanlash, sudning lavozimi, hajmi, qo'llaniladigan tayinlash mexanizmi hamda mavhum va aniq nazorat bilan shug'ullanish vakolati bo'lajak loyihachilar duch kelishi mumkin bo'lgan yoki kutilayotgan muammolarga javob berishi lozim. Biz Konstitutsiyaviy sudning rolini konstitutsiya ishlab chiqarishda yotgan siyosiy jarayonga e'tibor bermasdan turib tushuna olmaymiz [11]. Umuman olganda, sudlarni qonunning sof posbonlari yoki ba'zan sud faolligi bilan shug'ullanadigan innovatsion qonunchilar sifatida ko'rish mumkin. Konstitutsiyaviy sudlar ham bundan mustasno emas. AQSh modelida konstitutsiyaviy sudlar jamiyatdagi o'zgarishlarga moslashish uchun yangi qonunni samarali ishlab chiqadigan konstitutsiyaviy talqinlarni taqdim etadi. Sudning dadilligi siyosatchilar bilan jiddiy ziddiyatlarini keltirib chiqarishi mumkin, ammo, umuman, jamiyat tomonidan konstitutsiyaviy islohotlar uchun juda kam bosim mavjud.

Kontinental modelda Konstitutsiyaviy sudlar konstitutsiyalarni talqin qilishda ko'proq konservativ bo'lishga mo'ljallangan va faol qonun ijodkorligini qo'llashdan cheklanadi. Siyosatchilar bilan kichik mojarolar bo'lsa ham, tez-tez mazmunli konstitutsiyaviy islohotlar uchun jiddiy bosim bo'lishi mumkin. Ikkala modelda ham sud nazorati siyosati juda muhim rol o'ynaydi [12]. O'zbekiston misolida oladigan bo'lsak, Konstitutsiyaviy sud tom ma'noda huquq ijodkorligi bilan shug'ullanmaydi, biroq siyosiy jihatdan ta'sirdan to'la xoli emas. Xususan, 2019-yilda hukumat taklifiga binoan, O'zbekistonga tashrif buyurgan BMTning sudyalari va advokatlar mustaqilligi bo'yicha maxsus ma'ruzachisi Diego Garsiya-Sayanning hisobotida "Konstitutsiyaviy sud va Oliy sud raislari, rais o'rinbosarlari va sudyalarni saylash tartibi sudyalik lavozimlariga tayinlovlarni siyosiy lashtirishni kamaytirish maqsadida qayta ko'rib chiqilishi kerak. Agar Senat (Oliy Majlis) sudyalarni rasman tayinlash vakolatini o'zida saqlab qolsa, tayinlash Sudyalari oliy kengashi

taqdimnomasiga ko'ra, shaffof jarayon orqali amalga oshirilishi kerak, parlament bunga amalda amal qilishi lozim" [13].

Amaldagi qonunchiligimizga muvofiq, Konstitutsiyaviy sud O'zbekiston Respublikasi Prezidentining taqdimiga binoan, O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Senati tomonidan O'zbekiston Respublikasi Sudyalari oliy kengashi tavsiya etgan mutaxassislar orasidan, Qoraqalpog'iston Respublikasining vakilini qo'shgan holda saylanishi belgilangan. Sud hokimiyati mustaqilligini ta'minlashga mas'ul bo'lgan professional organning mavjudligi yuqori malakali kadrlarni tanlab olishda muhim ahamiyat kasb etadi. Biroq mazkur organning shakllanishida ham Prezident va Senatning ishtiroki mavjudligi Konstitutsiyaviy sudning siyosiy ta'sirlardan xoli ekanligini to'liq ta'minlab bera olishi masalasi o'rganilishi kerak. Shuningdek, yuridik fanlar nomzodi A. Rahimovning ta'biri bilan aytganda, "Konstitutsiyaviy sud «hujjatlarni sud qilishi» [14] qoidasidan kelib chiqib, Konstitutsiyaviy sud sudyalari tavsiya etish uchun tanlab olishda yuqori darajadagi mezonlarga amal qilish kerak. Bu borada, haqiqatan ham, Konstitutsiyaviy sud sudyalari tayinlash shaffof bo'lishi lozim. Shu bilan birgalikda, Konstitutsiyaviy sudda bo'sh (vakant) sudyalik lavozimlarini to'ldirish tartibi, muddati aniq yoritilishi zarur.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyaviy sudi va sudyalarning mustaqilligi kafolatlarini nazariy jihatdan uch turga bo'lishimiz mumkin: institutsional, protsessual va ijtimoiy. Institutsional jihatdan sudyalarni tanlash va tayinlashning demokratik tizimini nazarda tutadi; sudyalarni almashtirib bo'lmasligi, daxlsizligi va ularning faoliyatiga aralashmaslikning konstitutsiyaviy va huquqiy institutlari. Protsessual kafolatlar, asosan, sud ishlarini ko'rib chiqishning kollegial shakli, o'z-o'zini rad etish instituti, sudlov normalari, protsessual qonun hujjatlarida nazarda tutilgan prinsip va boshqa tartib-taomillarni o'z ichiga ola-

di. Sudyalari mustaqilligining ijtimoiy kafolatlari sudyaning yuksak mavqeyiga mos keladigan davlat hisobidan moddiy va ijtimoiy ta'minotini ta'minlashni nazarda tutadi. Mazkur kafolat adabiyotlarda "shaxsiy kafolatlar" sifatida ham keltiriladi. Shaxsiy mustaqillik yoki sudyaning huquqiy pozitsiyasiga asoslangan mustaqillik; bu sudlov organlari xodimlarini lavozimga tayinlash va ishdan bo'shatish, haq to'lash, baholash, ko'tarilish, nomuvofiqlik, tayinlash muddati, boshqa joyga o'tkazish va ishdan bo'shatishdan himoya qilish, intizomiy jazo choralari, shikoyatlarni ko'rib chiqish va boshqa elementlar bo'yicha huquqiy pozitsiyasiga kiritilgan kafolatlarga taalluqlidir [15, 19-b.].

Konstitutsiyaviy sud sudyasi faoliyatining eng muhim prinsiplaridan biri – bu Konstitutsiyaviy sud sudyasini almashtirib bo'lmasligidir. Konstitutsiyaviy sudning sudyasi lavozimida bo'lishning eng yuqori yoshi, qoida tariqasida, yetmish yoshni tashkil etadi. Konstitutsiyaviy sud sudyalari faoliyatidagi eng muhim jihatlardan biri ularning intizomiy javobgarligi hisoblanadi. Biroq bu to'g'rida Konstitutsiyaviy sud faoliyatini tartibga soluvchi qonunda biror-bir masala yoritilmagan. Sudyaning intizomiy javobgarligi O'zbekiston Respublikasi "Sudlar to'g'risida"gi Qonunining 11-bobida keltirilgan bo'lib, sudya faqat tegishli sudyalari malaka hay'ati qaroriga binoan intizomiy javobgarlikka tortilishi mumkinligi keltirilgan.

Biroq Konstitutsiyaviy sud sudyasining sodir etgan harakatlari sudyalik qasamyodini buzish deb hisoblansa, Qonunning 16-moddasiga muvofiq, vakolatlari muddatidan ilgari tugatiladi. Konstitutsiyaviy sud sudyasining vakolatlarini muddatidan ilgari tugatish asoslari aniq keltirilgan bo'lsa-da, ularning intizomiy javobgarligi masalasi oqibatlari tegishli qonunda to'liq aks ettirilmagan. "Sudlar to'g'risida"gi Qonun tatbiq etiladigan bo'lsa, ogohlantirish, hayfsan, o'rtacha oylik

ish haqining o'ttiz foizidan ortiq bo'lmagan miqdorda jarima, malaka darajasini bir pog'onaga pasaytirish, vakolatlarini mud-datidan ilgari tugatishni qachon va qay tartibda qo'llash masalasi ochiqlanishi lozim. Xususan, ogohlantirish asoslari, sudya tomonidan intizomiy huquqbuzarlik sodir etilganligi to'g'risidagi ma'lumotlarni tekshirish, sudyaning yozma yoki og'zaki tushuntirish berish huquqi, masalani ko'rib chiqish muddati, ovoz berish tartibi va intizomiy jazoni bekor qilish shartlari aniq keltirilishi lozim.

Shuningdek, Konstitutsiyaviy sud sudyalarning moddiy va ijtimoiy ta'minoti "Sudlar to'g'risida"gi Qonunga havola qilinadi. Biroq mazkur qonunda ham bu masalalar batafsil keltirilmagan hamda qonunosti hujjatlariga havola qilinadi. Fikrimizcha, Konstitutsiyaviy sud sudyalarning moddiy va ijtimoiy ta'minotiga oid kafolatlar batafsil qonun orqali tartibga solinishi lozim. Unda Konstitutsiyaviy sud sudyalari faoliyatining moddiy, ma'naviy va ijtimoiy kafolatlari aniq keltirilishi zarur. Masalan, ilmiy daraja va unvonga ega bo'lgan Konstitutsiyaviy sud sudyalari beriladigan imtiyozlar, iste'fodagi faxriy Konstitutsiyaviy sud sudyalari nisbatan beriladigan ta'minot, Konstitutsiyaviy sud sudyasining vakolatlari muddatidan ilgari tugatilganda beriladigan bir martalik to'lovlar, ularning oila a'zolariga beriladigan imtiyozlar qonun darajasida aniq keltirilishi kerak. Hozirgi kunda mazkur masalalar to'liq qamrab olinmagan hamda O'zbekiston Respublikasi Prezidenti farmonlari va Vazirlar Mahkamasi qarorlariga havola qilinadi.

Konstitutsiyaviy sud sudyalari faoliyatining eng muhim kafolatlaridan bo'lgan moddiy va ijtimoiy ta'minoti masalalari kengroq va batafsil yoritilishi mustaqilligini ta'minlashdagi muhim qadam hisoblanadi.

Xorij tajribasida oliy davlat organlarining qurilishi tizimini o'rganish shuni ko'rsatadiki, so'nggi yillarda ko'plab aralash boshqaruv shaklidagi mamlakatlar vujudga kelmoqda. Hokimiyat tarmoqlarini tashkil etish jarayoni ham bevosita boshqaruv shakliga ta'sir qiladi [16].

Xulosalar

Xulosa o'rnida shuni ta'kidlash kerakki, jamiyatda sud organlarining nufuzini oshirish, sudyalarning chinakam mustaqilligi va faqat qonunlarga asoslanib ish yuritishini ta'minlash, aholining odil sudlovga bo'lgan ishonchini oshirishga qaratilgan mutlaqo yangi bosqichga o'tish hayotiy zaruratga aylanmoqda. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyaviy sudi mustaqilligi uni shakllantirish tartibi, tarkibi, vakolatlari bevosita Konstitutsiyada belgilab qo'yilganligi bilan ta'minlanadi. Shu bois Konstitutsiyaviy sud sudyalari mustaqilligini ta'minlash borasidagi tadqiqot doirasida quyidagilar taklif etiladi:

"O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyaviy sudi to'g'risida"gi Konstitutsiyaviy qonunda konstitutsiyaviy sudlov mustaqilligining Konstitutsiya va qonunlarda nazarda tutilgan kafolatlari sifatida institutsional, protsessual va ijtimoiy kafolatlarini aniq yoritish;

Konstitutsiyaviy sudni shakllantirish va uning faoliyati, saylash (tayinlash) tartibida xolislik va siyosiy ta'sirlardan xoli bo'lishni ta'minlash;

sudyalari faoliyati kafolatlariga oid normalarni institutsionallashtirish.

Xulosa qilib aytganda, Konstitutsiyaviy sud sudyalarning har tomonlama mustaqilligini ta'minlash huquqiy demokratik davlat va kuchli fuqarolik jamiyati qurishdagi muhim shartlardan bo'lib, Konstitutsiyaviy sudning boshqa hokimiyat organlari ta'siridan xoli bo'lishiga xizmat qiladi.

REFERENCES

1. Troper M. Separation of powers. Montesquieu Electronic Dictionary. Available at: <http://dictionnairemontesquieu.ens-lsh.fr/index.php?id=286/>.
2. Montesquieu, De l'Esprit des lois [On the Spirit of Laws]. Ed. Garnier-Flammarion. Paris, 1979, vol. 1, book XI, chap. 6, pp. 294–295.
3. Vivien A.F.A. Études administratives [Administrative Studies]. Guillaumin & Cie Bookstore, Rue Richelieu. Paris, 1859, vol. 1, pp. 17–18.
4. Shelomanova L.V. Nezavisimost' sudey kak konstitutsionnyy printsip pravosudiya [Independence of judges as a constitutional principle of justice]. PhD thesis. Belgorod, 2013, p. 24.
5. Zakharov S.S. Samostoyatel'nost' i nezavisimost' pravosudiya kak bazovyye konstitutsionnyye printsipy [Autonomy and independence of justice as basic constitutional principles]. Abstract of PhD thesis. Belgorod, 2019, p. 26.
6. Zhurba Ye.P. Sovremennyye tendentsii razvitiya nezavisimosti sudey [Modern trends in the development of the independence of judges]. Saratov State Academy of Law, 2008, p. 13.
7. Tsikhotskiy A.V. Teoreticheskiye problemy effektivnosti pravosudiya po grazhdanskim delam [Theoretical problems of the effectiveness of justice in civil cases]. Novosibirsk, 2007, p. 13.
8. Independent, impartial and independent court. Available at: https://ccu.gov.ua/sites/default/files/ndf/IndependenceJudiciary_PL.pdf/.
9. Anishina V.I. Konstitutsionnyye printsipy kak osnova samostoyatel'nosti sudebnoy vlasti [Constitutional principles as the basis for the independence of the judiciary]. Abstract of Doctor's degree dissertation. Moscow, 2016, p. 48.
10. Karapetyan L.M. Garantii nezavisimosti organa konstitutsionnogo kontrolya [Guarantees of Independence of the body of Constitutional Control]. *Bulletin of the Constitutional Court of the Russian Federation*, 1997, no. 2, pp. 64–70.
11. Kommers D.P. The Constitutional Law of Abortion in Germany: Should Americans Pay Attention? *Contemp. Health L. & Pol'y*, 1994, vol. 10 (1). Available at: https://scholarship.law.nd.edu/law_faculty_scholarship/733/.
12. Easterbrook F. H. What's So Special About Judges? *Univ. of Colorado Law Rev.*, 1990, vol. 61, p. 773.
13. The judicial system of Uzbekistan cannot yet be considered independent. UN Special Rapport. Available at: <https://www.gazeta.uz/ru/2020/07/16/review/>.
14. Raximov A. Sud faoliyatida tub o'zgarishlar davri yoxud «Konstitutsiyaviy sud nima ish qiladi?» [A period of radical change in the work of the judiciary or "What the Constitutional Court does?"]. Available at: https://uza.uz/uz/posts/sud-faoliyatida-tub-ozgarishlar-davri-yoxud-konstituciaviy-sud-nima-ish-qiladi_278791/.
15. Verhey L.F.M. De onafhankelijkheid van de rechter naar Nederlands recht [The independence of the judge under Dutch law]. Preliminary advice for the Association for the comparative study of the law of Belgium and the Netherlands. Deventer, Kluwer, 2001, pp. 19–76.
16. Turdiev X. Hukumatni shakllantirish jarayoni davlat boshqaruv shaklining asosiy ko'rsatkichlaridan biri sifatida [The process of government formation as one of the main indicators of the form of state administration]. *Society and innovation*, 2021, vol. 2, no. 6, pp. 87–95.
17. Friedman B. The Politics of Judicial Review. *Texas Law Rev.*, 2005, vol. 84, p. 256.
18. George T.E., Epstein L. On the Nature of Supreme Court Decion of Supreme Court Decision Making. *American Political Science Rev.*, 1992, vol. 86, p. 323.

UDC: 347.122(045)(575.1)

IJTIMOYIY TARMOQLARNI HUQUQIY TARTIBGA SOLISH ZARURATI

Xo'jayev Shohjahon Akmaljon o'g'li,
Toshkent davlat yuridik universiteti
Intellektual mulk huquqi kafedrasini mudiri,
yuridik fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)
ORCID: 0000-0003-3792-8817
e-mail: intertoto50@gmail.com

Annotatsiya. Bugungi kunda dunyo aholisining 67 %, o'zbekistonliklarning qariyb 80 % Internet, xususan, ijtimoiy tarmoqlardan faol foydalanadi. Ijtimoiy tarmoqlar orqali turli huquqiy munosabatlar vujudga kelmoqda – elektron tijorat, axborot almashish va h.k. Afsuski, inson huquq va erkinliklarining buzilish holatlari ham kuzatilmoqda. Ushbu maqolada virtual munosabatlar hamda ijtimoiy tarmoqlarni tartibga solishga oid xalqaro va milliy qonunchilik normalari tanqidiy tahlil qilindi. Maqolaning asosiy maqsadi ilg'or standartlarni hisobga olgan holda, qonunchilikni takomillashtirishdan iborat. Tadqiqot usullari sifatida tanqidiy tahlil, qiyosiy-huquqiy hamda statistik ma'lumotlarni o'rganish usullari qo'llanildi. Tahlillarni hisobga olgan holda, ijtimoiy tarmoqlarda vujudga keladigan virtual munosabatlarni samarali huquqiy tartibga solish maqsadida O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida Internetdan foydalanish erkinligini mustahkamlash, blogerlarning huquqiy maqomini aniqlashtirish, ijtimoiy tarmoqlardan foydalanishni faqat sud tartibida cheklash mexanizmini joriy etish zarurligi ochib berildi. Tadqiqot natijalariga ko'ra, ijtimoiy tarmoqlarda inson huquq va erkinliklarini himoya qilishni ta'minlash bo'yicha xulosalar qilindi. Ushbu xulosalardan O'zbekiston Respublikasida Internetning milliy segmenti, jumladan, ijtimoiy tarmoqlarni tartibga solishga qaratilgan normativ-huquqiy hujjatlar ishlab chiqish, ijtimoiy tarmoqda axborot xavfsizligini ta'minlash bo'yicha amaliyotni takomillashtirishda foydalanish mumkin. Tadqiqot natijalari ijtimoiy tarmoqlardagi munosabatlarga nisbatan shartnomaviy-huquqiy vositalarni qo'llashning nazariy asoslarini boyitishga imkon beradi.

Kalit so'zlar: Internet, ijtimoiy tarmoq, bloger, virtual makon, axborot xavfsizligi.

НЕОБХОДИМОСТЬ ПРАВОВОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ СОЦИАЛЬНЫХ СЕТЕЙ

Хужаев Шохжахон Акмалжон угли,
доктор философии по юридическим наукам (PhD),
заведующий кафедрой «Право интеллектуальной собственности»
Ташкентского государственного юридического университета

Аннотация. Сегодня 67 % населения мира, около 80 % узбекистанцев активно пользуются Интернетом, в частности социальными сетями. Посредством социальных сетей возникают различные правоотношения – электронная коммерция, обмен информацией и т. д. К сожалению, также наблюдаются случаи нарушения прав и свобод человека. В данной статье критически проанализированы нормы международных актов и национального законодательства, касающиеся регулирования виртуальных отношений и социальных сетей. Основная цель статьи – совершенствование законодательства с учетом передовых стандартов. В качестве методов исследования были использованы методы критического анализа, сравнительно-правового анализа и изучения статистических данных. С учетом анализа выявлено, что

в целях эффективного правового регулирования виртуальных отношений, возникающих в социальных сетях, в Конституции Республики Узбекистан необходимо закрепить свободу пользования Интернетом, уточнить правовой статус блогеров, ввести механизм ограничения использования социальных сетей только в судебном порядке. По результатам проведенного исследования были сделаны выводы о важности обеспечения защиты прав и свобод личности в социальных сетях. Данные выводы могут быть использованы при разработке нормативно-правовых актов, направленных на регулирование национального сегмента Интернета в Республике Узбекистан, в том числе социальных сетей, совершенствовании практики по обеспечению информационной безопасности в социальных сетях. Результаты исследования позволяют обогатить теоретические основы применения договорно-правовых инструментов при регулировании отношений в социальных сетях.

Ключевые слова: Интернет, социальная сеть, блогер, виртуальное пространство, информационная безопасность.

THE NEED FOR LEGAL REGULATION OF SOCIAL NETWORKS

Khujayev Shokhjakhon Akmaljon ugli,
Head of the Department Intellectual Property Law
of Tashkent State University of Law, PhD in Law

Abstract. Today 67% of the world's population, about 80% of Uzbek people actively use the Internet, in particular social networks. Various legal relationships arise through social networks – e-commerce, information exchange, etc. Unfortunately, there are also cases of violations of human rights and freedoms. This article critically analyzes the norms of international acts and national legislation concerning the regulation of virtual relationships and social networks. The main purpose of the article is to improve legislation by taking advanced standards into account. Methods of critical analysis, comparative legal analysis, and statistical data study were used as research methods. Taking the analysis into account, it was revealed that in order to effectively regulate virtual relations arising in social networks, it is necessary to consolidate the freedom of Internet use in the Constitution of the Republic of Uzbekistan, clarify the legal status of bloggers, introduce a mechanism to restrict the use of social networks only in court. Based on the results of the study, conclusions were drawn about the importance of ensuring the protection of individual rights and freedoms in social networks. These conclusions can be used in the development of regulatory legal acts aimed at regulating the national segment of the Internet in the Republic of Uzbekistan, including social networks, improving the practice of ensuring information security in the social network. The results of the study allow us to enrich the theoretical foundations of the use of contractual legal instruments in the regulation of relations in social networks.

Key words: Internet, social network, blogger, virtual space, information security.

Kirish

Bugungi kunda globallashuv sharoitida munosabatlarning virtuallashuvi va faoliyatning deyarli barcha shakllarining raqamlashtirilishi hayotimizning ajralmas qismiga aylanganligi hech kimga sir emas. Xalqaro “Statista” statistik portali ma’lumotlariga ko’ra, dunyoda 4,9 milliard kishi Internet tarmog’idan, xususan, ijtimoiy tarmoqlardan foydalanadi, bunda dunyo

yoshlarining 96 % ijtimoiy tarmoqlarning eng faol foydalanuvchilari hisoblanadi [1].

Virtual makon, ayniqsa, ijtimoiy tarmoqlar jamiyat a’zolari o’rtasidagi yangi munosabatlar vujudga kelish imkoniyatlarini kengaytirib, Butunjahon Internet tarmog’ida jamoatchilik bilan aloqalarning yangi shaklini yaratdi. Ijtimoiy tarmoqlarning odamlar ongiga ta’sirining kuchayishi, bir tomondan, ularning jamiyat a’zolari uchun qulayligi va

samaradorligidan dalolat bersa-da, biroq boshqa tomondan, ijtimoiy tarmoqlar yovuz niyatli hamda tinchlik va totuvlikka raxna soluvchi ayrim shaxslarning “qurol”iga aylanib [2, 75-b.], ijtimoiy tarmoqlardan salbiy maqsadlarda foydalanish xavfi sezilarli darajada oshishiga sabab bo'lmoqda. O'z navbatida, biron-bir tartibga soluvchi mexanizmlar, xususan, ijtimoiy tarmoqlarga oid huquqiy normalarning yo'qligi davlat tomonidan o'z vaqtida va yetarli darajada javob choralarining ko'rilishini talab qiladi. Bundan tashqari, davom etayotgan COVID-19 koronavirus pandemiyasi sharoitida ijtimoiy tarmoqlarni tartibga solish masalasining kechikishi har xil siyosiy, ijtimoiy va iqtisodiy muammolarni keltirib chiqarishi mumkin.

Ijtimoiy tarmoqlarning huquqiy tartibga solinishi zarurati va dolzarbligi quyidagilar bilan tavsiflanadi:

Birinchidan, ijtimoiy tarmoq tushunchasi qonunchilikda belgilanmagan, bu esa ularni biron-bir huquq obyektini sifatida baholashga imkon bermaydi. Bu esa, o'z navbatida, ijtimoiy tarmoqqa nisbatan turli yondashuvlar mavjudligini ko'rsatmoqda. Xususan, ijtimoiy tarmoqlarda qonunchilik ijrosini ta'minlash to'g'risida axborot resursi, munosabat vujudga keladigan makon yoki alohida vosita sifatida ko'rib chiqish holatlari mavjud. Ijtimoiy tarmoqlarning aniq maqomi ularning yaratuvchisi, egasi va undan foydalanuvchilarning maqomini aniq belgilashga imkon beradi. Xuddi shuningdek, ijtimoiy tarmoqlar yordamida vujudga keladigan shartnomaviy munosabatlar ijtimoiy tarmoqlardagi akkaunt, nikneym kabi toifalarni ham huquqiy baholashga sharoit yaratadi.

Ikkinchidan, ijtimoiy tarmoqlarda vujudga keladigan munosabatlar insonlarning yangi virtual huquq va erkinliklarini vujudga keltirmoqda. Shu sababli ham an'anaviy huquq tarmoqlarining normalarini ushbu munosabatlarga nisbatan qo'llash har doim ham samarali yoki yetarli emas. Jumladan,

ijtimoiy tarmoqlardan foydalanishni cheklash so'z va axborot olish erkinligi sifatida baholanishi mumkin, binobarin, amalda ijtimoiy tarmoqqa nisbatan turli cheklovlar belgilanishi inson huquqlari buzilishi sifatida ko'rib chiqilishi maqsadga muvofiq. Bundan tashqari, shaxsning virtual muhitdagi muhofazasi, axborot almashinuvi erkinligi kabi masalalar ham ijtimoiy tarmoqlarning tartibga solinishini taqozo etadi.

Uchinchidan, xorijiy mamlakatlar tajribasi mazkur sohaning tartibga solinishi muhimligini ko'rsatmoqda. Xususan, Germaniyaning “Ijtimoiy tarmoqlarda qonunchilik ijrosini ta'minlash to'g'risida”gi Qonuni (Facebook Act), AQShning “Kommunikatsiya sohasidagi odob-axloq to'g'risida”gi Qonunining 230-bobi va Prezidentning ijtimoiy tarmoqlarda so'z erkinligi to'g'risidagi tegishli Farmoni bunga yaqqol misoldir. Umuman olganda, zamonaviy virtual munosabatlarning asosiy o'chog'i bo'lmish ijtimoiy tarmoqlarni huquqiy tartibga solish inson huquq va erkinliklari, jamiyat va davlat manfaatlarini himoya qilishga xizmat qiladi. Misol uchun, ijtimoiy tarmoqlarda shaxsiy hayot daxlsizligi buzilishi yoki shaxsga doir ma'lumotlardan noqonuniy foydalanish holatlarini aniq tartibga soladi.

Material va metodlar

Mazkur ilmiy maqolani tayyorlashda umumilmiy usullar bilan bir qatorda tanqidiy tahlil, qiyosiy-huquqiy tahlil, statistik materiallarni o'rganish kabi usullardan foydalanilgan.

Tanqidiy tahlil amaldagi qonunchilikda muayyan bo'shliq va nomuvofiqliklar mavjud ekanligini ko'rsatdi. Jumladan, ijtimoiy tarmoqlardan foydalanishni cheklash Hukumat qarori bilan amalga oshirilib, bunga Axborot va ommaviy kommunikatsiyalar agentligining Ommaviy kommunikatsiyalar masalalari bo'yicha markazi xulosasi yoki Ommaviy kommunikatsiyalar sohasidagi ekspert komissiyasi qarori asos bo'lib xizmat qiladi. Ijtimoiy tarmoqlardan foydalanish

inson huquqlaridan biri ekanligini inobatga olgan holda, Hukumat qarorida belgilangan qoidalar Konstitutsiyaning 19-moddasida belgilangan “fuqarolarning huquqlaridan sud qarorisiz mahrum etish yoki ularni cheklab qo‘yishga hech kim haqli emasligi” to‘g‘risidagi qoidaga zid ekanligi aniqlandi.

Shuningdek, tanqidiy tahlil shaxsga doir ma‘lumotlarni O‘zbekiston hududida joylashgan texnik vositalarda saqlash bo‘yicha qoidani amalga oshirish nafaqat huquqiy, balki texnik yechimlar (infratuzilma yaratish)ni taqozo etishini aniqlashga imkon berdi.

Qiyosiy-huquqiy tahlil o‘rganilayotgan mavzu aksariyat rivojlangan mamlakatlar qonunchiligida aks etgani, unda Internet va ijtimoiy tarmoqlarni tartibga solish axborot erkinligi bilan chambarchas bog‘liqligini ko‘rsatmoqda. Xususan, Estoniya, Finlandiya, Fransiya, Gretsiya va Ispaniya Konstitutsiyalarida ushbu masala mustahkamlangan.

Germaniya Konstitutsiyasining 5-moddasiga ko‘ra, har kim o‘z fikrini og‘zaki, yozma va tasvirlar orqali erkin ifoda etish va tarqatish, shuningdek, ommaviy mavjud manbalardan erkin ma‘lumot olish huquqiga ega.

Finlandiya Konstitutsiyasi oldindan nazorat qilinmasdan ma‘lumot, fikr va boshqa aloqalarni ifoda etish, nashr etish va olish huquqini o‘z ichiga olgan so‘z erkinligini kafolatlaydi.

Ispaniya Konstitutsiyasi har qanday tarqatish vositasi orqali ishonchli ma‘lumotlarni bepul uzatish va olishni kafolatlaydi.

Gretsiya Konstitutsiyasining 5a-moddasiga ko‘ra, har kim axborot jamiyatida ishtirok etish huquqiga ega. Axborotdan elektron shaklda foydalanish, shuningdek, uni izlash, almashish va tarqatishni ta‘minlash davlat zimmasidadir.

Statistik materiallarni o‘rganish mavzu keng qamrovli va deyarli hamma uchun muhim ekanligini ko‘rsatdi. Bugungi kunda O‘zbekistonda 27 milliondan ortiq kishi Internetdan foydalanmoqda, bu esa mamlakat

aholisining 77 %ni tashkil etadi [3]. Ayniqsa, koronavirus pandemiyasi davrida Internet axborot olish va tarqatishning asosiy manbayiga aylandi. Binobarin, ijtimoiy tarmoqlarni samarali tartibga solish fuqarolarning huquqlarini samarali amalga oshirish va himoya qilishga xizmat qiladi.

Tadqiqot natijalari

Ijtimoiy tarmoqlarning huquqiy jihatlari tartibga solinishi murakkab va ko‘p qirrali bo‘lgan munosabatlar majmuasini aks ettiradi. Ularni ilmiy jihatdan tadqiq etish dolzarbdir. Bunga quyidagilarni asos sifatida keltirib o‘tish lozim, deb hisoblaymiz.

*Birinchi*dan, O‘zbekiston Respublikasi qonunchiligi ijtimoiy tarmoqlar, ularning egalari va foydalanuvchilarining huquqiy holatini belgilamaydi. Virtual makonni tartibga solish masalalari faqat “Axborotlashtirish to‘g‘risida”, “Axborot erkinligi prinsiplari va kafolatlari to‘g‘risida”, “Axborot olish kafolatlari va erkinligi to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasi Qonunlari normalarida o‘z aksini topgan. Biroq ushbu normativ-huquqiy hujjatlarda ijtimoiy tarmoqlar va ularning subyektlarini tartibga solish mexanizmlari mutlaqo ko‘zda tutilmagan (qonunlar matnlarida “ijtimoiy tarmoqlar” tushunchasi mavjud emas). Ijtimoiy tarmoqlarning huquqiy maqomini aniq belgilash ularni ommaviy axborot vositalari, ayrim faoliyat turlarini amalga oshirish uchun elektron platformalar (elektron tijorat, xizmatlar ko‘rsatish), turli subyektlarning o‘zaro aloqalari (ijtimoiy tarmoqlar orqali aloqa)dan farqlashga imkon beradi.

*Ikkinchi*dan, ijtimoiy tarmoqlar har xil faoliyat turlari uchun keng ommalashgan platformaga aylandi. Shunday qilib, ijtimoiy tarmoqlar savdo va tijorat faoliyati uchun ajoyib muhitga aylanib bormoqda (oziq-ovqat va boshqa tovarlarni yetkazib berishga buyurtma qabul qiladigan har xil Telegram botlari).

O‘z navbatida, davlat organlari va tashkilotlari uchun ijtimoiy tarmoqlarda ishlash

ularning ochiqligi va shaffofligini ta'minlamoqda. Ijtimoiy tarmoqlar aholi bilan muloqot qilish, jismoniy va yuridik shaxslarning murojaatlari bilan ishlash uchun qulay maydonga aylandi [4, 187-b.]. Endilikda davlat organlari va tashkilotlarining axborot siyosati rasmiy veb-saytlarda ma'lumotlarning xilma-xilligi bilan emas, balki ijtimoiy tarmoqlarda taqdim etilgan ma'lumotlarning tezkorligi bilan baholanadi. Ijtimoiy tarmoqlarda davlat organlarining rasmiy sahifasi mavjudligi ijtimoiy tarmoqlar endi faqat shaxsiy yozishmalar va odamlar o'rtasidagi muloqot maydonchasi emasligidan dalolat beradi. Bugungi kunda ijtimoiy tarmoq jamiyat va davlat uchun muhim platformadir. Zamonaviy foydalanuvchilar ijtimoiy tarmoqqa rasmiy ma'lumot olish platformasi sifatida qarashadi.

Uchinchidan, ijtimoiy tarmoqlar, afsuski, shaxs, jamiyat va davlatning huquq va manfaatlari buziladigan joyga aylandi. Ijtimoiy tarmoqlarda huquqbuzarliklar va boshqa noqonuniy harakatlar tobora ko'payib bormoqda. Jahon hamjamiyati ijtimoiy tarmoqlardagi tahdidlarga qarshi samarali mexanizmi yaratishga qiziqishi bejiz emas. Pandemiya davrida turli moliyaviy hiylalar va firibgarlik holatlari bir necha barobar o'sdi.

Ijtimoiy tarmoqlar faoliyatini tartibga solish muammolarini hal qilish ham nazariy, ham amaliy ahamiyatga ega. Murakkab muammolarning mavjudligi ijtimoiy tarmoqlarning mohiyatini kiber huquqning yaxlit tizimi doirasida nazariy jihatdan o'rganish muhimligini ko'rsatadi, chunki an'anaviy huquq tarmoqlari (fuqarolik huquqi, ma'muriy huquq) shaxs, jamiyat va davlatning huquqlari va erkinliklarini tartibga solish hamda ularni to'g'ri himoya qilish samaradorligini ta'minlashga qodir emas [5, 1283-b.]. Qonunchilik turli xil normativ-huquqiy hujjatlarda ushbu muammolarning ayrim jihatlarini tartibga solsa, ijtimoiy tarmoqlarga nisbatan kompleks yondashuvning yo'qligi ko'p vektorli muammolarning paydo bo'lishiga olib keladi.

Shunday qilib, ijtimoiy tarmoqlardagi munosabatlarni tartibga solishning samarali huquqiy asosi – bu yaqin o'n yilliklarda axborot sohasidagi davlat siyosatini oldindan belgilab beradigan obyektiv zaruratdir. Bu ijtimoiy tarmoqlarning huquqiy holatini aniqlash, ijtimoiy tarmoqlarda huquqiy munosabatlarni tartibga solish, virtual munosabatlar subyektlarini himoya qilish zarurligini anglatadi.

Tadqiqot natijalari tahlili

Internet, jumladan, ijtimoiy tarmoqlar bugungi kunda dunyodagi voqea va hodisalar haqidagi asosiy axborot manbayiga aylandi. Bu tezkor va samarali axborot almashish, axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini keng joriy etish, aholining turli axborot resurslaridan foydalanish imkoniyatini ta'minlashga xizmat qiladi.

Shubhasiz, Internetning jamiyat taraqqiyotidagi o'rni juda katta. Shu sababli 2011-yil 3-iyun kuni *BMT Internetdan foydalanish huquqini insonning ajralmas va uzviy huquqlaridan biri* deb tan oldi [6, 50-b.]. Bundan buyon mazkur sanadan boshlab shaxslarni, ma'lum mintaqa va hududlarni Butunjahon tarmog'idan uzib qo'yish *inson huquqlarining buzilishi* deb hisoblanadi. BMT o'z yondashuvini *Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasi* hamda *Fuqarolik va siyosiy huquqlar to'g'risidagi xalqaro paktning* 19-moddalari, ya'ni har bir insonning fikr, so'z va e'tiqod erkinligi, har qanday ma'lumotni izlash, olish va tarqatish huquqiga ega ekanligi bilan asoslantiradi.

Ta'kidlash joizki, Internetdagi "madaniyat" oflayn muhitdan shakllangan bo'lib, o'z navbatida, tarmoqdagi foydalanuvchilar na faqat axborot olish huquqi, balki shaxsiy, siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy huquqlarni ham amalga oshiradilar. Shunday qilib, inson huquqlari onlayn muhitda ham himoya qilinishi kerak. Binobarin, virtual makonda inson huquq va erkinliklarini amalga oshirish hamda ularni ta'minlash ijtimoiy tarmoqdagi munosabatlarni huquqiy tartibga solishni taqozo etadi.

Bugungi kunda, xususan, O'zbekistonda amalga oshirilayotgan konstitutsiyaviy islohotlar doirasida Internetdan foydalanish huquqini Asosiy qonun darajasida mustahkamlash masalasi ham muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Xorijiy ekspert-tahlil markazlari o'tkazgan tadqiqot natijalariga ko'ra, inson axborot huquqlarini Internetdan foydalanish huquqlari sifatida talqin qilish zarurligi haqida fikr bildirilmoqda [7]. Bu fikr, avvalo, Internet makonining xalqaro huquq normalari bilan tartibga solinmayotgani, huquqiy munosabatlar subyektlari (foydalanuvchilar) sonining yildan-yilga o'sayotgani va ularning huquqlari masalasi keskinlashib borayotgani bilan bog'liq.

Jumladan, Baltimor universitetining konstitutsiyaviy huquq bo'yicha olimlari Jeff Handelsman, Eby Kalantar o'zlarining *Live, Liberty and Internet Access: Is logging on a Basic Human Rights? (Hayot, Ozodlik va Internetdan foydalanish: bazaviy inson huquqlari qatoriga kiradimi?)* nomli ilmiy ishlarida Internetdagi ijtimoiy munosabatlar, jumladan, ijtimoiy tarmoqlarda konstitutsiyaviy huquqlarni amalga oshirishda allaqachon inson huquqlari masalasi vujudga kelganligi, shu jumladan, virtual makonda inson huquqlarini himoya qilish muhimligini ko'rsatib o'tishgan [8, 36-b.].

Yuqoridagi fikrga asoslanib, Internet, xususan, ijtimoiy tarmoqlar virtual foydalanuvchilarning moddiy dunyo normalarida mustahkamlangan huquq va erkinliklarini amalga oshirish orqali ijtimoiy munosabatlarga kirishadigan muhit (virtual dunyo)ga aylandi, desak mubolag'a bo'lmaydi. O.V. Tanimov va Y.V. Kudashkinlar ham shunga o'xshash fikr bildirib, "Internet turli ijtimoiy munosabatlar (fuqarolik-huquqiy, axloqiy va sh.k.)dan vujudga keladigan, o'zgaradigan va yakun topadigan virtual axborot muhitini yaratadi", deb ta'kidlashgan [9, 23-b.].

Shunday qilib, agar biz moddiy va virtual dunyo o'rtasida tenglik belgisini qo'yadigan

bo'lsak, Internetda O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida belgilangan quyidagi shaxsiy huquqlar amalga oshiriladi, deb aytish mumkin:

erkinlik va shaxsiy daxlsizlik huquqi (25-modda);

insonning sha'ni va qadr-qimmatiga tajovuzlardan himoya qilinish huquqi; shaxsiy hayotiga aralashish, virtual makondagi yozishmalar va suhbatlarning maxfiyligiga bo'lgan huquq (27-modda);

fikr, so'z va e'tiqod erkinligi huquqi, har qanday ma'lumotni izlash, olish va tarqatish huquqi (29-modda);

vijdon erkinligi (31-modda).

Bundan tashqari, virtual makonda ijtimoiy, siyosiy, iqtisodiy va madaniy huquqlar faol ravishda amalga oshirilmoqda.

2021-yilda BMTning *Inson huquqlari bo'yicha kengashi Insonning barcha huquqlari: fuqarolik, siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy huquqlari, shu jumladan, shaxsiy rivojlanish huquqini targ'ib qilish va himoya qilish to'g'risida rezolyutsiyasi* qabul qilindi. Ushbu rezolyutsiyaning qabul qilinishi nafaqat Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasi, balki tegishli inson huquqlari bo'yicha xalqaro hujjatlar, shu jumladan, Fuqarolik va siyosiy huquqlar to'g'risidagi xalqaro pakt hamda Iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy huquqlar to'g'risidagi xalqaro pakt qoidalari doirasini kengaytirdi. Mazkur rezolyutsiyada onlayn muhitda ham inson huquqlarini rivojlantirish lozimligi (onlayn ta'lim platformalari, shaxsiy rivojlanish va ma'lumot olish bazalarini yaratish) bilan bir qatorda, Internet hamda ijtimoiy tarmoqlarda shaxsiy hayot daxlsizligini ta'minlash, salbiy tusga ega bo'lgan buzg'unchi g'oyalar (ekstremizm, terrorizm va separatizm, bolalar sog'lig'i, axloqi va tarbiyasiga ta'sir ko'rsatadigan materiallar) tarqatilishining oldini olish muhimligi qayd etilgan [10].

O'zbekiston Respublikasida xalqaro standartlarda e'tirof etilgan Internet-

dan foydalanish huquqi amalga oshirilishini konstitutsiyaviy darajada kafolatlash bo'yicha muayyan ishlar qilinmoqda. Xususan, Asosiy qonunda "Internetdan foydalanish huquqi"ni alohida nazarda tutish taklif etilmoqda. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining amaldagi 29-moddasida "har kim fikrlash, so'z va e'tiqod erkinligi huquqiga ega"ligi qayd etilgan.

Fikrimizcha, Internetdan foydalanish erkinligiga bo'lgan huquqni Konstitutsiya darajasida mustahkamlash quyidagilarga asosan dolzarb deb hisoblaymiz.

Avvalambor, jahon hamjamiyati tomonidan Internetdan foydalanish erkinligini mustahkamlash allaqachon insonning asosiy huquqi sifatida e'tirof etilgan. Axborot va g'oyalarni har qanday vositalar bilan qidirish, olish va tarqatish erkinligi 1948-yilda Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasida mustahkamlangan. BMT globallashuvini inobatga olgan holda, 2011-yilda Internetdan foydalanish huquqini ajralmas huquq sifatida tan oldi. Keyinchalik BMTning Inson huquqlari bo'yicha kengashi fundamental inson huquqlari ro'yxatiga Internetdan erkin foydalanish bandini kiritish lozimligini qayd etdi. *Internetda muloqot erkinligi to'g'risidagi Strasburg deklaratsiyasi* Internet erkinligining yetti tamoyilini o'z ichiga olgan [11]. Xususan, oldindan davlat nazoratining yo'qligi, odamlarning axborot jamiyatida ishtirok etishidagi to'siqlarni olib tashlash, Internet orqali xizmat ko'rsatish erkinligi kabi.

Bundan tashqari, Internetdan foydalanish erkinligini ta'minlash saytlar va Internet resurslarini "bloklash" biln bog'liq muammolarni hal qiladi. Konstitutsiyada Internetdan foydalanishni faqat sud tomonidan cheklash tartibi va asoslarini mustahkamlash lozim. Sud muayyan holatlarda bunday huquqni amalga oshirishni cheklashi kerak. Mazkur holatlar ham aniq belgilanishi lozim, aks holda, bu holatlar amaliyotda asossiz ravishda kengaytiriladigan tarzda talqin qilinishiga olib kelishi mumkin.

Shu bilan birga, axborot resurslaridan foydalanish erkinligi ham so'z erkinligini ta'minlash uchun qulay muhit yaratadi. Internet tarmog'ining OAV va faol foydalanuvchilari faoliyati samarali jamoatchilik nazorati vositasi bo'lib xizmat qiladi. O'z navbatida, sog'lom muhit jurnalistlar va OAV mavqeyini mustahkamlaydi.

Shunday qilib, O'zbekiston tomonidan Internetdan foydalanish huquqini konstitutsiyaviy mustahkamlash nafaqat umume'tirof etilgan xalqaro standartlarni implementatsiya qilish, balki ijtimoiy tarmoqlarda inson huquq va erkinliklarini ta'minlaydi.

Umuman olganda, ijtimoiy tarmoqlarni huquqiy tartibga solish *bloger maqomini belgilash va ularning javobgarligini aniqlashtirishga* imkon beradi. Agar qonunchilik bloger qachon, qanday holatlarda va qanday javobgarlikni o'z zimmasiga olishini aniqlamasa, jamiyatni soxta yangiliklar va manipulyatsiyadan himoya qilish mumkin emas. 2014-yilda O'zbekiston Respublikasining "Axborotlashtirish to'g'risida"gi Qonuniga "*bloger*" tushunchasi kiritildi. Bloger – ijtimoiy-siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy va boshqa tUSDagi ommaviy axborotni o'z Internet tarmog'idagi veb-sayti va (yoki) veb-sayti sahifasida, shu jumladan, axborotdan foydalanuvchilar tomonidan muhokama qilish uchun joylashtiradigan shaxs. Bloger maqomiga ega bo'lish uchun hech qanday ruxsatnoma yoki rasmiyatchilik talab qilinmaydi. A. Rasulev, G. Sa'dullayevlar ta'kidlaganidek, "bugungi kunda har kim blog yaratishi, ma'lumotlarni erkin joylashtirishi va yangiliklar haqida xabar berishi mumkin" [12, 125-b.].

Qonunda axborotni joylashtirish mumkin bo'lmagan maqsadlar belgilangan. Masalan, bloger urush yoki terrorizmga da'vat etuvchi ma'lumotni joylashtira olmaydi. Qonun, shuningdek, bloger joylashtiriladigan ma'lumotlarning to'g'riligini tekshirish, yolg'on ma'lumotlar yoki noqonuniy kontentni o'chirishga majbur. Shu bilan birga, ushbu talablarni bu-

zish qonunga muvofiq javobgarlikni keltirib chiqarishi ko'rsatilgan. Ammo, afsuski, amaldagi qonunchilikda ushbu holatlarda blogerning javobgarligini belgilaydigan maxsus huquqiy norma mavjud emas. Bu esa huquqni qo'llash amaliyotida bir qator muammolarga sabab bo'ladi. O'z navbatida, blogerlarning qonuniy manfaatlariga ham ziyon yetishi mumkin. Shu sababli ularning javobgarlik chegarasi aniq va adolatli bo'lishi lozim.

Ijtimoiy tarmoqlarni huquqiy tartibga solish bilan bog'liq muhim masalalardan biri – bu *shaxsga doir ma'lumotlarni himoya qilishdir*. 1981-yildagi *Shaxsiy ma'lumotlarni avtomatlashtirilgan tarzda qayta ishlashda jismoniy shaxslarni himoya qilish bo'yicha Yevropa Konvensiyasida* ta'kidlanishicha, avtomatlashtirilgan ma'lumotlar bazalarida saqlanadigan shaxsga doir ma'lumotlarni himoya qilish uchun ularning tasodifiy yoki ruxsatsiz yo'q qilinishi yoki tasodifiy yo'qolishining oldini olish, shuningdek, bunday ma'lumotlarga ruxsatsiz kirish, o'zgartirish yoki tarqatishning oldini olish uchun tegishli xavfsizlik choralarini ko'rilishi lozim [13].

Global xavf-xatarlarga javob berishning yaxlit strategiyalari: jinoyatchilikning oldini olish, jinoiy odil sudlov tizimlari va ularning o'zgaruvchan dunyoda rivojlanishi to'g'risidagi Salvador deklaratsiyasida ham Yevropa Konvensiyasiga o'xshash yondashuv ko'rsatilgan [6]. Deklaratsiyada a'zo davlatlar shaxsga doir ma'lumotlardan foydalanish bilan bog'liq huquqbuzarliklarning oldini olish, shuningdek, ushbu harakatlarni sodir etishni ta'qib qilish va jazolash uchun tegishli qonuniy choralar ko'rishlari kerakligi qayd etilgan. Mazkur xalqaro hujjatlar bugungi kundagi globallashtirish sharoitida ijtimoiy tarmoqlarda shaxsga doir ma'lumotlarni himoya qilish masalasi yuzasidan samarali mexanizmlarni nazarda tutmaydi.

O'zbekiston Respublikasi shaxsga doir ma'lumotlarni himoya qilish masalasi "*Shaxsga doir ma'lumotlar to'g'risida*"gi O'zbekiston Respublikasi Qonuniga muvofiq amalga

oshiriladi. Mazkur qonunning 27¹-moddasi bevosita ijtimoiy tarmoqlarga tegishli bo'lib, unda O'zbekiston Respublikasi fuqarolarining shaxsga doir ma'lumotlariga ishlov berishda ijtimoiy tarmoq egasi va (yoki) operator tegishli bazani yaratishi va davlat ro'yxatidan o'tkazishi, ushbu bazaning serverlarini jisman O'zbekiston hududida joylashtirishi shartligi alohida qayd etilgan. Ushbu qoidalarining amalga oshirilishi amaliyotda ko'plab muammo va tushunmovchiliklarga sabab bo'lmoqda. Shu sababli ham mazkur cheklovni amalda qo'llash bilan bog'liq masalalarga aniqlik kiritish lozim. Xususan, data-markazlarini yaratish, xarid qilish va ijaraga olish yuzasidan tegishli infratuzilma yaratish zarur. Chunki qonuniy talabni bajarish istagida bo'lgan har qanday ijtimoiy tarmoq egasi yoki operator, birinchi navbatda, texnik masalalar bilan qiziqadi. Binobarin, shaxsga doir ma'lumotlarni O'zbekistondagi serverlarda saqlash bilan bog'liq masalalarni samarali amalga oshirish uchun *data-markazlarini yaratish, xarid qilish va ijaraga olish yuzasidan huquqiy va tashkiliy chora-tadbirlarni amalga oshirish* darkor.

Ijtimoiy tarmoqlarni tartibga solishda shartnomaviy-huquqiy usullar ham muhim sanaladi. Bu kabi amaliyot *Twitter, Facebook, Pinterest* kabi ijtimoiy tarmoqlar faoliyatida qo'llaniladi. Ijtimoiy tarmoq foydalanuvchilari va ijtimoiy tarmoqlar egasi (operatori) o'rtasida *foydalanuvchi kelishuvlari* tuziladi. Aynan ushbu kelishuvlar shaxs ijtimoiy tarmoqdan foydalanishi jarayonida vujudga keladigan munosabatlarni tartibga soladi. Xususan, *Twitter, Facebook, Pinterest*larning foydalanuvchi kelishuvlarida tarmoqqa joylashtiriladigan kontentlar uchun foydalanuvchi javobgarligi, mualliflik huquqi masalalariga doir qoidalar kiritilgan.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-son Farnoni bilan tasdiqlangan 2022–2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasini "Inson qadrini ulug'lash

va faol mahalla yili”da amalga oshirishga oid davlat dasturining 328-pozitsiyasida *“Milliy ijtimoiy tarmoq va messenjerlar hamda axborot kommunikatsion dasturlar yaratish”* nazarda tutilgan. O‘zbekiston Respublikasida milliy ijtimoiy tarmoqlar yaratilayotganini inobatga olgan holda, ular tomonidan *foydalanuvchi kelishuvlarini* tuzish amaliyoti samaradorligini ta‘minlash maqsadida mazkur turdagi kelishuvlarga qo‘yilgan talablarni qonunchilikda belgilash maqsadga muvofiq. Bu turli tushunmovchiliklarning oldini olish va yagona huquqiy amaliyotni yaratishga imkon beradi.

Ijtimoiy tarmoqlarni huquqiy tartibga solish ulardan foydalanishni *cheklash va “bloklash”* bilan bog‘liq muammoni samarali va odilona hal etadi. Amaldagi tartibga muvofiq (*O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2018-yil 5-sentabrdagi “Butunjahon Internet tarmog‘ida axborot xavfsizligini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi 707-son qarori*), ijtimoiy tarmoqlardan foydalanishni cheklash Axborot va ommaviy kommunikatsiyalar agentligining Ommaviy kommunikatsiyalar masalalari bo‘yicha markazi xulosasi yoki Ommaviy kommunikatsiyalar sohasidagi ekspert komissiyasi qarori asosida amalga oshiriladi.

Axborot resurslari (vab-saytlar, shu jumladan, ijtimoiy tarmoqlar) ommaviy ravishda mavjud bo‘lgan bir qator ma‘lumotlarni o‘z ichiga oladi. Axborot resurslaridan foydalanish bu – fikrlash, so‘z va e‘tiqod erkinligi, shuningdek, axborot izlash, olish va tarqatishga bo‘lgan konstitutsiyaviy huquqlardan foydalanish usuli.

O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 19-moddasiga ko‘ra, *fuqarolarning Konstitutsiya va qonunlarda mustahkamlab qo‘yilgan huquq va erkinliklari daxlsizdir, ulardan sud qarorisiz mahrum etish yoki ularni cheklab qo‘yishga hech kim haqli emas*. Binobarin, axborot resurslaridan foydalanishni cheklash shaxs huquqlarini cheklashdir va shuning

uchun bunday harakat faqat sud tomonidan amalga oshirilishi kerak.

Yuqoridagilarni hisobga olgan holda, axborot resurslaridan foydalanishni cheklashning amaldagi tartibi O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining mohiyatiga ziddir. Shu sababli ijtimoiy tarmoqlardan foydalanishni cheklash faqat sud tomonidan amalga oshirishi lozim.

Xulosalar

Ijtimoiy tarmoqlarni huquqiy tartibga solish masalasi bugungi kunda muhim va muhokamalarga sabab bo‘ladigan masalalardan biri sanaladi. Mazkur maqolada amalga oshirilgan tahlillar natijasida quyidagi xulosalarga kelindi.

1. Ijtimoiy tarmoqlarni huquqiy tartibga solish masalasi *Internet erkinligi* masalasi bilan chambarchas bog‘liq. Shu sababli *Konstitutsiyada Internetdan foydalanish erkinligini belgilash* muhim ahamiyat kasb etadi. Ushbu masalani Konstitutsiya darajasida mustahkamlash quyidagilarga imkon beradi:

- axborot resurslari va Internetdan foydalanish huquqini uzviy huquq sifatida tan olish (demak, bu huquqlar faqat sud tomonidan va qonunda belgilangan tartibda cheklanishi mumkin);

- insonning boshqa huquqlarini samarali amalga oshirish (axborot va g‘oyalarni izlash, olish va tarqatish huquqini o‘z ichiga olgan axborotdan foydalanish erkinligi bo‘lmagan taqdirda, ularning huquqlarini amalda himoya qilish, shuningdek, jamoatchilik nazoratini amalga oshirish mumkin emas);

- axborot resurslari va Internetdan foydalanish erkinligiga oid me‘yorlarni so‘z erkinligi va demokratiya tamoyillari bilan uyg‘unlashtirish.

Shuni aytish mumkinki, globallashtirish va raqamlashtirish davrida axborotni izlash va axborot resurslari, shu jumladan, Internetdan foydalanish erkinligining konstitutsiyaviy kafolati eng muhim qoidalardan biridir. Konstitutsiya darajasidagi bunday

kafolat hukumatning siyosiy irodasini ifodalash va mustahkamlashga imkon beradi.

2. “Shaxsga doir ma’lumotlar to’g’risida”gi O‘zbekiston Respublikasi Qonunining 27¹-moddasida belgilangan O‘zbekiston Respublikasi fuqarolarining shaxsga doir ma’lumotlariga ishlov berishda qisman O‘zbekiston hududida joylashtirilgan serverlardan foydalanish shartligi haqidagi qoidani amalga oshirish maqsadida tegishli *huquqiy va tashkiliy chora-tadbirlarni* amalga oshirish lozim. Xususan, *data-markazlarini yaratish, xarid qilish va ijaraga olish bo‘yicha shartnomalarni tartibga solish bo‘yicha normativ-huquqiy hujjat ishlab chiqish, tegishli infratuzilma yaratish* maqsadga muvofiq.

3. O‘zbekiston Respublikasida milliy ijtimoiy tarmoqlarda *foydalanuvchi kelishuvlari* tuzish amaliyoti samaradorligini ta’minlash maqsadida mazkur turdagi kelishuvlarga qo‘yilgan talablarni qonunchilikda belgilash maqsadga muvofiq. Bu turli tushunmovchiliklarning oldini olish va yagona huquqiy amaliyotni yaratishga imkon beradi.

4. O‘zbekiston Respublikasi qonunchiligi bilan tarqatilishi taqiqlangan ma’lumotlarni o‘z ichiga olgan axborot resurslari, xususan, Internetdagi veb-saytlar, ijtimoiy tarmoqlar va veb-sahifalardan foydalanishni *faqat sud qarori asosida cheklash tartibini joriy etish* zarur.

REFERENCES

1. The number of Internet users in the world. International statistics portal. Available at: <https://www.statista.com/statistics/273018/number-of-internet-users-worldwide/>.
2. Qi M., Edgar-Nevill D. Social networking searching and privacy issues. *Information Security Technical Report*, 2011, vol. 16 (2), pp. 74–78.
3. O‘zbekiston Respublikasida Internetdan foydalanuvchilarning soni [The number of Internet users in the Republic of Uzbekistan]. The official website of the Ministry of Information Technologies and Communications Development of the Republic of Uzbekistan. Available at: <https://mitc.uz/uz/stat/4/>.
4. Yuldashov A.A. Government policies related to social protection of disabled persons in Uzbekistan: National and international aspects. *Teise*, 2012, vol. 84, pp. 186–191.
5. Rustambekov I. Business Environment and Investment Climate in the Republic of Uzbekistan. *International Journal of Advanced Research*, 2019, vol. 4, pp. 1282–1285. DOI: 10.21474/IJAR01/8951/.
6. Rathore S., Sharma P.K., Loia V., Jeong Y.S., Park J.H. Social network security: Issues, challenges, threats, and solutions. *Information sciences*, 2017, no. 421, pp. 43–69.
7. Reyns W. The Anti-Social Network: Cyberstalking Victimization among College Students. *LFB Scholarly*, 2012. Available at: <https://www.questia.com/>.
8. Handelsman J., Kalantar E. Live, Liberty and Internet Access: Is logging on a Basic Human Rights? *ILS Journal of International law University of Baltimore*, 2010, vol. 1, pp. 32–43.
9. Tanimov O.V., Kudashkin Y.V. O pravovoy prirode i vozmozhnosti pravovogo regulirovaniya v seti Internet [About the legal nature and possibility of legal regulation on the Internet]. Moscow, Drofa Publ., 2013, p. 40.
10. UN Human Rights Council Resolution. 2021, March 31, no. A/HRC/RES/46/16. Available at: <https://docstore.ohchr.org/>.
11. Strasbourg Declaration on Freedom of Communication on the Internet, adopted by the European Council of Ministers. 2011, September 21. Available at: https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectID=09000016805cc2f6/.
12. Rasulev A., Sadullayev G. Training of Personnel in the Field of Countering Cybercrime: the Need and the Requirement of Time. *The American Journal of Political Science Law and Criminology*, 2021, vol. 3, no. 02, pp. 123–130.

13. 1981 European Convention for the Protection of Individuals with regard to Automatic Processing of Personal Data. Available at: <https://rm.coe.int/1680078c46/>.

14. Integrated Strategies for Responding to Global Threats: The El Salvador Declaration on Crime Prevention and Criminal Justice Systems and Their Development in a Changing World. Available at: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/salvador_declaration.shtml/.

15. Gulyamov S., Bakhramova M. Digitalization of International Arbitration and Dispute Resolution by Artificial Intelligence. *World Bulletin of Management and Law*, 2022, vol. 9, pp. 79–85.

16. Yakubova I. Civil-law protection of honor, dignity and business reputation in the civil legislation of Uzbekistan and Japan. *Review of law sciences*, 2018, no. 3, pp. 79–85.

UDC: 347.45/.47(045)(571.1)

TELEKOMMUNIKATSIYA XIZMATLARI KO'RSATISH SHARTNOMASI TUSHUNCHASI VA O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

Xursanov Rustam Xolmuratovich,
Toshkent davlat yuridik universiteti
Fuqarolik huquqi kafedrasini dotsent
vazifasini bajaruvchisi
ORCID: 0000-0003-0706-2960
e-mail: hursanov.rustam75@gmail.com

Annotatsiya. Bugungi kunda ijtimoiy hayot, iqtisodiy munosabatlarni telekommunikatsiyalarsiz tasavvur qilish qiyin. Operator yoki provayderlar tomonidan taqdim etiladigan mazkur xizmat esa foydalanuvchi yoki abonent bilan tuzilgan shartnoma asosida taqdim etiladi. Telekommunikatsiya xizmatlarining rivojlanishi va taraqqiyoti esa istiqbolda ushbu xizmatning maishiy tusdagi xizmat turidan biriga aylanishiga olib kelishi mumkin. O'zbekistonda telekommunikatsiya xizmatlarini esa Konstitutsiya darajasida belgilash va shu orqali fuqarolarning telekommunikatsiya tarmoqlari, xususan, internetdan foydalanish huquqini kafolatlash taklif etilmoqda. Bu holat telekommunikatsiyalar va uning bir ko'rinishi bo'lgan Internet tarmog'ining nechog'li ahamiyatga ega ekanligini ko'rsatadi. Ayni paytda ushbu xizmatlarni ko'rsatishning shartnomaviy-huquqiy tartibga solinishini ilmiy-amaliy jihatdan tadqiq etish, mazkur shartnomaning yuridik tabiati va xususiyatlarini ochib berish muhim ahamiyatga ega.

Kalit so'zlar: telekommunikatsiya, shartnoma, huquq, majburiyat, bitim, operator, provayder, aralash shartnoma, abonent, buyurtmachi, ijrochi, xizmat, qonun, normativ-huquqiy hujjat, axborot, axborot xizmati, axborot almashinuvi, Internet tarmog'i, telekommunikatsiya xizmatlari, konvensiya, telekommunikatsiya tarmog'i, internetdan foydalanish, fuqarolik qonunchiligi.

ОПРЕДЕЛЕНИЕ И ОСОБЫЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ ДОГОВОРА ОБ УСЛУГАХ ТЕЛЕКОММУНИКАЦИЙ

Хурсанов Рустам Холмуратович,
и. о. доцента кафедры «Гражданское право»
Ташкентского государственного юридического университета

Аннотация. На сегодняшний день формирование социальной жизни, экономических отношений не представляется без телекоммуникаций. Данная услуга предоставляется оператором или провайдерами на основании договора, заключенного с пользователем или абонентом. Прогресс и развитие телекоммуникационных услуг в перспективе может привести к превращению данной услуги в один из видов сервиса бытового характера. Предлагается телекоммуникационные услуги в Узбекистане закрепить на уровне Конституции и тем самым гарантировать право граждан на доступ к телекоммуникационным сетям, в частности к Интернету. Данная ситуация показывает особую значимость телекоммуникаций, в том числе и сети Интернет. В настоящее время важную роль играет научно-практическое исследование договорно-правового регулирования оказания данных услуг, раскрытие правовой природы и особенностей данного договора.

Ключевые слова: телекоммуникации, договор, право, обязательство, сделка, оператор, провайдер, смешанный договор, абонент, заказчик, исполнитель, услуга, закон, нормативный правовой акт, информация, информационная услуга, обмен информацией, сеть Интернет, телекоммуникационные услуги, конвенция, телекоммуникационная сеть, использование Интернета, гражданское законодательство.

DEFINITION AND SPECIFIC CHARACTERISTICS OF TELECOMMUNICATION SERVICES CONTRACT

Khursanov Rustam Kholmuratovich,

Acting Associate Professor of the Department of Civil Law
of Tashkent State University of Law

Abstract. *The formation of social life and economic relations is not possible without telecommunications today. This service is provided by the operator or providers on the basis of an agreement concluded with the user or subscriber. The progress and development of telecommunication services in the future may lead to the transformation of this service into one of the types of household services. Telecommunications services in Uzbekistan are proposed to be established at the level of the Constitution and thereby guarantee the right of citizens to access telecommunications networks, in particular, the Internet. This situation shows the special importance of telecommunications, including the Internet. Currently, scientific and practical research on contractual and legal regulation of the provision of these services, and disclosure of the legal nature and features of this contract are of great importance.*

Keywords: *telecommunications, contract, law, obligation, transaction, operator, provider, mixed contract, subscriber, customer, contractor, service, law, regulatory legal act, information, information service, information exchange, Internet, telecommunication services, convention, telecommunication network, Internet use, civil legislation.*

Kirish

Ijtimoiy munosabatlar, xususan, xizmat ko'rsatish sohalarining raqamlashuvi, masovafiy shartnoma tuzish, aqlli shartnomalar orqali xizmat ko'rsatilishini ta'minlash, huquqiy munosabat subyekti sifatida smart texnologiyalarning qo'llanilishi huquqiy tartibga solishga nisbatan yangi chaqiriq va talablarni yuzaga keltirdi. Bu esa huquqiy tasavvur va qarashlar, mavjud huquqiy doktrina va qoidalarni tubdan qayta ko'rib chiqish, ularni vujudga kelayotgan yangi munosabatlarga moslashtirish hamda istiqbolda qo'llaniladigan huquqiy tartibga solish mexanizmlari borasidagi bilimlarni shakllantirishni taqozo etadi. Telekommunikatsiya xizmatlari ko'rsatishni shartnomaviy tartibga solish ham mazkur omillardan kelib chiqib, yangicha yondashuv ishlab chiqishni talab qiladi.

Material va metodlar

Yuqoridagi savollarga javob topish uchun amaldagi normativ-huquqiy hujjatlar tahlil qilinib, tegishli taklif va xulosalarga kelindi.

Ushbu tadqiqotda ilmiy bilishning tahlil, umumlashtirish, qiyosiy-huquqiy, tizimli-tuzilmaviy, formal-yuridik o'rganish usullaridan foydalanildi.

Tadqiqot natijalari

Amaldagi qonunchilikda telekommunikatsiya xizmatlari ko'rsatish shartnomasi tushunchasiga ta'rif berilmagan. Yuridik adabiyotlarda esa ushbu tushunchaning turlicha ta'riflari shakllantirilgan. Xususan, A.S. Mitarevaning fikricha, "axborot texnologiyalari sohasidagi shartnoma – bu taraflarning tijorat qiymatiga ega bo'lgan axborotni egallash, foydalanish va uzatishga taalluqli fuqarolik huquq va majburiyatlarini belgilash, o'zgartirish va bekor qilishga

oid kelishuvdir” [1, 376-b.]. N. Ganiyevning ta’kidlashiga ko’ra, “telekommunikatsiya xizmati ko’rsatish shartnomasi deganda, telekommunikatsiya kompaniyasi texnik imkoniyat mavjud bo’lganda murojaat qilgan har qanday shaxs (mijoz)ga telekommunikatsiya xizmatlari ko’rsatish majburiyati, mijoz esa ushbu xizmatlar haqini to’lashni zimmasiga oladigan shartnoma tushuniladi” [2, 18-b.]. Ukrainalik mutaxassis O.A. Bogutskiyning qayd etishicha, telekommunikatsiya xizmatlarini taqdim etish shartnomasi deganda, operatorning foydalanuvchi uchun belgilar, tasvirlar, tovushlarni qabul qilish, qayta ishlash, saqlash, uzatish maqsadida telekommunikatsiya tarmog’idan foydalanish imkoniyatini yaratish hamda davlat va sohaviy standartlarda belgilangan tegishli sifatini ta’minlash bo’yicha majburiyatni zimmasiga oladigan shartnoma tushuniladi [3, 9-b.].

Tadqiqot natijalari tahlili

Fikrimizcha, yuqorida keltirib o’tilgan ta’riflardan O.A. Bogutskiy tomonidan taklif etilgan telekommunikatsiya xizmatlari ko’rsatish shartnomasi tushunchasi ancha keng va xizmatning mazkur turi keng qamrab olishi bilan ajralib turadi. Shunga qaramasdan, telekommunikatsiya xizmati ko’rsatish shartnomasiga ta’rif berishda xizmatning ushbu turiga xos bo’lgan barcha jihatlarni qamrab oluvchi tushunchani shakllantirish bir qadar murakkabligiga e’tibor qaratish lozim. Shu bois ayrim mualliflar [4, 23-32-b.] telekommunikatsiya xizmatlarining barcha jihatlarini qamrab oladigan shartnoma konstruksiyaga oid qoidalarni shakllantirish maqsadga muvofiqligini ta’kidlashadi. Bizningcha, bu vaziyatda “yagona telekommunikatsiya xizmatlari ko’rsatish shartnomasi” konstruksiyasini shakllantirishda taraflar zimmasidagi asosiy majburiyatlarni belgilab olish muhimdir. Bunda operator – shartnomaning majburiy subyekti sifatida foydalanuvchini tarmoqqa ulash va unda axborotga oid qonunchilikda taqiqlanmagan barcha harakatlarni

amalga oshirish uchun sifatli muhit yaratish majburiyatini zimmasiga olishi kerak. Chunki telekommunikatsiya tarmog’i – “uzatishlarning bir yoki bir necha turi: telefon, telegraf, faksimil turlari, ma’lumotlar uzatish va hujjatli xabarlarining boshqa turlari, televizion va radioeshittirish dasturlarini translatsiya qilishni ta’minlovchi telekommunikatsiya vositalarining majmui” (“Telekommunikatsiyalar to’g’risida”gi Qonunning 3-moddasi).

Telekommunikatsiya xizmati shartnomasi o’zining huquqiy tabiatiga ko’ra axborot almashinuvi va harakatlanishini amalga oshirish imkonini beruvchi tarmoqni taqdim etishni nazarda tutishi bilan turdosh shartnomalardan farq qiladi. Ayni paytda mazkur shartnomani aloqa xizmati shartnomasining bir turi sifatida talqin etish holatlari ham uchraydi [5, 145-b.]. Jumladan, L.B. Sitdiko-va “Internet” tarmog’i orqali axborotni uzatish – axborot internet-xizmatini ko’rsatish shartnomasi orqali amalga oshirilishi, chunki bu holatda shartnoma predmeti axborot hisoblanishini ta’kidlaydi [6, 46-b.]. Shunga qaramasdan, ayrim mualliflar [7, 39-b.] telekommunikatsiya xizmatlari ko’rsatish, shu jumladan, Internet orqali telekommunikatsiya xizmati ko’rsatishning axborot xizmatidan farqlari mavjudligi, axborot xizmati telekommunikatsiya xizmatlari orqali amalga oshirishini e’tirof etishadi.

Telekommunikatsiya xizmatlari, odatda, buyurtmachi topshirig’iga ko’ra ijrochi tomonidan amalga oshiriladigan harakatlardan iborat. Bu holatda telekommunikatsiya xizmatlari FKning 703-moddasida nazarda tutiladigan faqat harakatni amalga oshirishni emas, balki natija topshirilishini ham nazarda tutishi mumkin. Masalan, provayder tomonidan buyurtmachini tarmoqqa ulash, buning uchun tegishli uskunani o’rnatish hamda sifatli telekommunikatsiya tarmog’ini hosil qilish lozim. Zero, telekommunikatsiya xizmati – bu bir shaxsning ikkinchi shaxs buyurtmachi asosida axborotni qabul qilish, qayta ish-

lash va uzatish bilan bog'liq faoliyati hisoblanadi [8, 78-b.].

Telekommunikatsiya xizmatlari haq evaziga xizmat ko'rsatishning boshqa turlaridan ayrim jihatlari bilan farq qiladi. Xususan, haq evaziga xizmat ko'rsatishning an'anaviy turlari bo'lgan turizm, mehmonxona, tibbiy xizmatlar uchun xos bo'lgan taqdim etiladigan xizmatning saqlanib turmasligi qoidasi telekommunikatsiya xizmatlarida namoyon bo'lmasligi ham mumkin. Masalan, telekommunikatsiya tarmog'i orqali uzatilgan tasvirlar virtual "hamyon"da saqlanishi yoki tegishli saytda to'planib, "big data" hisol qiladi va bu ma'lumotlar cheklanmagan muddatda saqlanadiki, ijrochi istalgan paytda ulardan foydalanishi mumkin [9, 3-b.]. Shu sababli telekommunikatsiya xizmatlari – bu, avvalo, foydalanuvchini tarmoqqa ulash orqali unga axborotni almashish muhitini yaratishda ifodalanadi. Masalan, provayder tomonidan abonent Internet tarmog'iga ulanib, unga shartnomada kelishilgan trafik berilgach, abonent shu trafik doirasida axborotni qabul qilish, saqlash, qayta ishlash va uzatish kabi harakatlarni o'zi mustaqil amalga oshira oladi. Bunda operator trafik doirasida yaratilgan Internet sifatli va shartnomada belgilangan tezlikda ishlashi uchun o'zining texnik imkoniyatlari va uskunalari orqali ta'minlashi lozim. Jumladan, axborotni muayyan elektron manzilga yuborish, o'zining elektron manziliga kelib tushgan axborotni qabul qilib olish va qayta ishlash (yuklab olish, boshqa manzilga o'tkazish, o'chirib tashlash) orqali ko'rsatilayotgan telekommunikatsiya xizmatlarini qabul qilgan hisoblanadi. Ayni paytda telekommunikatsiya xizmati ko'rsatuvchilar – provayder va operatorlar shartnoma doirasida abonentning tarmoqda bo'lishi hamda axborot almashinuvining barcha imkoniyatlaridan foydalana olishini ta'minlashlari talab etiladi. Shuningdek, Internetning rivojlanishi bilan telekommunikatsiya xizmatlarini olishdan maqsad nafaqat kishilar o'rtasidagi "aloqa"ni o'rnatish, balki axborot

olish imkoniyati, ya'ni telekommunikatsiya tarmoqlari, shu jumladan, Internet tarmog'iga ulanish hisoblanadi. Qolaversa, hozirgi kunda texnik hamjamiyat "IoT" (Internet of the Things – "Internet ashyo") ustida ish olib bormoqdaki [10, 111-b.], bu tushuncha kishilar ishtirokisiz ashyolar o'rtasidagi ma'mulotlar almashinuvini ta'minlashni anglatadi. IoT jumlasiga elektr uskuna vositasida iste'mol qilingan energiya yoki suv hajmi to'g'risidagi axborotni uzatish xizmatlari, "aqlli uy" loyihasi va shu kabi xizmatlarni kiritish mumkin.

Ta'kidlash lozimki, Birlashgan Millatlar Tashkiloti (BMT) Bosh Assambleyasining 59-rezolyutsiyasida belgilanishicha, "axborot erkinligi insonning asosiy huquqlaridan biri va boshqa barcha erkinliklarining mezonini sanaladi". Biroq bunday erkinlik boshqalarning huquq va erkinliklarini buzmasligi lozim. "Inson huquqlari va asosiy erkinliklari to'g'risida"gi Konvensiyaning 10-moddasida tarixiy nuqtai nazardan birinchi marotaba har kimning ommaviy axborot olish erkinligi va davlat hokimiyati organlarining axborot olish va uzatish erkinligiga aralashishi taqiqlanishi belgilangan (albatta, mazkur qoidada istisnolar ham mavjud).

Ommaviy axborot vositasi (OAV) sifatida Internet boshqa OAVlarga qaraganda axborot yig'ish, undan foydalanish va tarqatishda keng imkoniyatlarga ega [11, 16-b.]. Global Internet tarmog'i – bu cheklanmagan axborot olish imkoniyatidir. Biroq ushbu resursdan foydalanish uchun, birinchi navbatda, ushbu tarmoqqa ulanish talab etiladi. Buning uchun esa operator yoki provayder bilan telekommunikatsiya xizmati ko'rsatish shartnomasi tuzish lozim. Shundan so'nggina foydalanuvchi Internet tarmog'idagi ma'lumotlar bilan "ishlash" imkoniyatiga ega bo'ladi.

Telekommunikatsiya xizmatlari ko'rsatish shartnomasi o'zining tabiatiga ko'ra, buyurtmachi foydasiga muayyan xatti-harakat yoki faoliyatning amalga oshirilishini ifodalaydi. Bunda ijrochi buyurtmachini tarmoqqa ulash,

mazkur tarmoq orqali axborotning harakatlanishi va saqlanishini ta'minlash kabi harakatlardan iborat majburiyatlarni zimmasiga oladi. Buyurtmachi zimmasida esa ijrochi uchun muayyan natija sifatida axborot almashinuvi tezligi, masalan, Internet tezligiga oid texnik parametrlarni ta'minlash vazifasi turadi. Natijani taqdim etishga oid bo'lgan boshqa jihatlar telekommunikatsiya xizmati shartnomasining predmeti tarkibiga kirmaydi.

Yuridik adabiyotlarda telekommunikatsiya xizmatlari ko'rsatish shartnomasining mohiyati borasida bir qator fikrlar bildirilgan. Jumladan, R.N. Morodumovning yozishicha, "telekommunikatsiya shartnomalari bo'yicha mazmunan umumfoydalanishdagi, barcha uchun ochiq bo'lgan yoki ma'lumotlar bazasi egasining huquq obyekti bo'lgan (qoidaga ko'ra, mualliflik yoki tijorat siriga bo'lgan huquq) muayyan hajmdagi axborot olish uchun imkoniyat taqdim etiladi" [12, 133-b.]. Fikrimizcha, telekommunikatsiya xizmatlari ko'rsatish shartnomasi mazmunini faqat axborot olish va uni qayta ishlash imkoniyatini taqdim etish tashkil etmaydi. Chunki bunday imkoniyatni taqdim etish uchun buyurtmachini tarmoqqa ulash va tarmoq ishlashi uchun tegishli texnik xizmatlar ko'rsatish lozim. Bu esa, o'z navbatida, telekommunikatsiya xizmatlari ko'rsatish shartnomasining kompleks tusini ko'rsatadi. Masalan, mutaxassislar [13, 117-b.] telekommunikatsiya xizmatlari ko'rsatish shartnomasining bir turi bo'lgan provayderlik shartnomasini aralash shartnoma sifatida e'tirof etishadi.

S.M. Kovalev va A.V. Sergeyevlarning fikricha, provayderlik shartnomasi bo'yicha ikki turdagi xizmatlar ko'rsatiladi: 1) aloqa xizmatlari. Bunda mijozning kompyuteri provayder serveriga ulanishi ta'minlanadi. O'z navbatida, provayderning serveri orqali mijozning kompyuteri tarmoqda ishlayotgan boshqa kompyuterlar bilan ulanadi; 2) axborot xizmatlari. Provayder axborot xizmatlarini mijoz uning serveridagi ma'lumotlarni (masalan, tarmoqning ishlar vaqti to'g'risi-

dagi statistik ma'lumotlar) olganidan so'ng ko'rsatishi mumkin. Agar abonent boshqa serverdagi ma'lumotlardan foydalansa, provayder faqat o'sha ma'lumotlarni olish imkoniyatini taqdim etadi, xolos [14, 5-b.].

Bizning nazarimizda, provayderlik shartnomasi mohiyatini provayder atamasining ma'nosi va u tomonidan amalga oshiriladigan harakatlar mazmunidan kelib chiqib talqin etish o'rinlidir. Ma'lumki, internet-provayder yoki provayder so'zi – ingliz tilidagi "internet service provider" so'zlaridan olingan bo'lib, o'zbek tilida "internet xizmatlari ta'minlovchisi" ma'nosini anglatadi. Provayder Internetga ulanish hamda Internet orqali boshqa xizmatlar ko'rsatish faoliyatini amalga oshiradi. Abonent va provayder o'rtasida tuziladigan shartnoma mazmunida abonentni Internet tarmog'iga ulash, Internetdan foydalanish uchun tegishli tezlik va sifatni taqdim etish hamda bir oy muddat mobaynida undan uzluksiz foydalanishni ta'minlash yotadi. Shu sababli provayder xizmatini ko'rsatish shartnomasini kompleks tusdagi va bir paytning o'zida bir nechta turdosh bo'lgan xatti-harakatlarni qamrab olishini e'tirof etish mumkin. Bu o'rinda turdosh xatti-harakatlar deyilganda, turli shartnomalarning predmetini tashkil etadigan harakatlar xususida so'z ketmoqda. Chunonchi, abonentni internet tarmog'iga ulash ish bajarish, ya'ni natijani hosil qiladigan harakatlar pudrat munosabatlarning obyekti hisoblansa, abonentning tarmoq orqali axborot olish va qayta ishlashini ta'minlash haq evaziga xizmat ko'rsatish shartnomasining predmetini tashkil etadi. Shu sababli ham telekommunikatsiya xizmatlari ko'rsatish shartnomasining bir turi bo'lgan provayderlik shartnomasi aralash shartnoma sifatida e'tirof etiladi.

Telekommunikatsiya xizmatlari ko'rsatish shartnomasi o'zining huquqiy tabiatiga ko'ra, xizmat ko'rsatish shartnomalari guruhiga kiradi. Fuqarolik kodeksi (FK)ning 37- va 38-boblarida xizmat ko'rsatish munosabatlarini tartibga solishga oid qoidalar belgi-

langan. Bunda qonun chiqaruvchi ish bajarish – bu natijani topshirish, xizmat ko'rsatish – muayyan faoliyatni amalga oshirish yoki harakatlarni bajarish sifatida talqin etadi. Mazkur yondashuv Mustaqil Davlatlar Hamdo'stligi (MDH) doirasida qabul qilingan Model FKga tayanadi hamda xizmatlar sohasi uchun yaxlit va umumiy konsepsiyani ifoda etmaydi [15, 47-b.]. Aniqroq aytganda, FK xizmat ko'rsatish munosabatlari va ularning alohida turlari uchun umumiy qoida va asosiy talablarni nazarda tutmaydi. Konseptual jihatdan FKdagi mazkur yondashuvni tanqid qilishga muayyan asos bor, albatta. Chunki FK oldi-sotdi shartnomalari (29-bobning 1-paragrafi), mulk ijarasi shartnomasi (34-bobning 1-paragrafi) pudrat shartnomasining (37-bobning 1-paragrafi) umumiy qoidalarini belgilaydi. Bundan farqli ravishda xizmat ko'rsatish munosabatlarining alohida turlari uchun umumiy qoidalar nazarda tutilmaydi. Balki, bu yondashuv uchun asos xizmat ko'rsatish munosabatlarining pudrat shartnomalaridan ajralib chiqqan huquqiy konstruktsiya ekanligi bilan ham bog'liqdir. Qolaversa, FK xizmat ko'rsatish (xususan, haq evaziga xizmat ko'rsatish) munosabatlari nisbatan pudrat qoidalari qo'llanilishini nazarda tutganligi (708-modda) ham xizmat ko'rsatish munosabatlari uchun umumiy qoidalarni belgilash zaruratini yo'qqa chiqarar. Nima bo'lganda ham xizmat ko'rsatish, xususan, telekommunikatsiya xizmatlari FK nuqtai nazaridan haq evaziga xizmat ko'rsatish shartnomalari guruhiga mansubdir. Bu holatni FKning 703-moddasi 2-qismida axborot xizmati haq evaziga xizmat ko'rsatishning bir turi sifatida sanab o'tilganligi bilan izohlash mumkin. Lekin tom ma'noda "telekommunikatsiya xizmati"ni axborot xizmatining bir turi sifatida e'tirof etish masalasi hali yuridik fanda to'liq o'z yechimini topmagan. Zero, telekommunikatsiya xizmatining aralash tusi, ashyoviylik belgisi, natijaning topshirilishi kabi jihatlari pudrat shartnomasiga xos bo'lgan elementlarni ifoda etadi.

Yuridik adabiyotlarda telekommunikatsiya shartnomalari tushunchasini talqin etishda asosiy e'tibor axborot va u bilan bog'liq "muomala"ga asosiy e'tibor qaratiladi [16, 214-b.]. Biroq ayrim mutaxassislar "telekommunikatsiya xizmatlari"ni shunchaki aloqa qilish vositalarini o'rnatishga oid munosabatlar sifatida ta'riflashadi. Masalan, K.A. Guzanovning fikricha, "telekommunikatsiya xizmatlari" shaharlararo, ichki zonal va xalqaro telefon aloqasi, shahar va qishloq joylarida mahalliy telefon aloqasi, hujjatli elektron aloqasi, radio aloqa, radio eshittirish, televideniye, yo'ldosh aloqasi, simli eshittirish va ko'rsatuvlarni efirga uzatish, ko'chma aloqa ko'rinishidagi elektron aloqaning radioelektron vositalaridan foydalanishda ko'rsatiladigan elektron aloqa xizmatidir" [17, 8-b.]. Fikrimizcha, mazkur ta'rifda telekommunikatsiya uchun eng muhim tusga ega bo'lgan "axborotni qabul qilish, uzatish va qayta ishlash" kabi jihatlar o'z ifodasini topmagan. K.A. Guzanov tomonidan taklif etilgan ta'rifda telekommunikatsiya xizmatlari – tarmoqqa abonent ulashdan iboratligi anglashiladi. Bundan keyingi ijrochining harakatlari esa ushbu ta'rifda nazarda tutilmaydi. Buningcha, telekommunikatsiya xizmatlari abonentga tegishli qurilmani tarmoqqa ulashga tayyorgarlik ko'rish (tegishli router yoki Wi-Fi moslamasini o'rnatish), abonent qurilmasini tarmoqqa ulash va uni tarmoqda bo'lishini ta'minlash, tarmoq orqali axborotni uzatish, qabul qilish va qayta ishlash uchun imkoniyat yaratish harakatlaridan iborat. Aynan mazkur harakatlar va jihatlar telekommunikatsiya shartnomasining mohiyatida yotadi.

Telekommunikatsiya xizmatlari ko'rsatish shartnomasining muhim jihatlaridan biri abonentning ma'lumotlar bazasidan foydalanish imkoniyatiga egaligidir. Masalan, Internetdan foydalanishda hamma uchun ochiq ma'lumotlar bazasidan abonent istalgancha foydalanishi hamda unda axborotni o'z kompyuteri yoki telefoniga ko'chirib olishi mumkin. Bundan tashqari, tegishli banklar tomonidan

taqdim etiladigan xizmatlar haqidagi axborot, mijozning kredit tarixi haqidagi bank tomonidan shakllantirilgan ma'lumotlar bazasidagi axborot, garov reyestrtdagi ma'lumotlar, tegishli ko'chmas mol-mulk haqidagi kadastr xizmati tomonidan taqdim etiladigan axborot va shu kabilar bugungi kunda Internet tarmog'i orqali olinishi mumkin.

Ushbu ma'lumotlar, yuqoridagi ta'kidlanganidek, tarmoq foydalanuvchilari tomonidan bir-biriga uzatiladigan axborotlar emas, balki ma'lumotlar bazasi sifatida shakllangan axborotlar sanaladi. Ma'lumotlar bazasi hisoblangan ushbu axborotlarni telekommunikatsiya tarmoqlari orqali olish esa foydalanuvchi tomonidan tegishli dasturlarni o'z qurilmasiga o'rnatish, ilovani yuklab olish yoki tegishli tartibda saytdan ro'yxatdan o'tish orqali amalga oshiriladi. Mazkur holatda abonent va provayder o'rtasidagi ma'lumotlar bazasidan foydalanib, telekommunikatsiya xizmatlari ko'rsatish shartnomasi tuzilishi mumkin. Ma'lumotlar bazasidan foydalanib, telekommunikatsiya xizmatlari ko'rsatish shartnomasi bo'yicha axborot taqdim etish usuliga qarab quyidagilar ajratilishi mumkin:

1. Telekommunikatsiya tizimlari operatori tomonidan iste'molchi yoki telekommunikatsiya vositachisi uchun zaruriy axborotni taqdim etish. Ushbu usul cheklangan doiradagi axborotni taqdim etish uchun xosdir, masalan, kredit tarixi to'g'risidagi axborot.

2. Axborot iste'molchisi axborot terminalidagi ma'lumotlar bazasidan zaruriy axborotni izlash bo'yicha operatsiyalarning ko'p qismini mustaqil bajaradi [18, 11-b.].

Ma'lumotlar bazasidan foydalanish imkoniyatini taqdim etish nafaqat ushbu bazadagi ma'lumotlar bilan tanishish va ularni yuklab olish, balki ushbu axborotni uzatish va qayta ishlashni ham nazarda tutishi mumkin. Bundan tashqari, foydalanuvchi uchun telekommunikatsiya tarmoqlari orqali ma'lumotlar bazasidan axborotni izlash (masalan, muayyan kataloglar, elektron qidiruv tizimlari) imkoniyatini taqdim etish ham telekom-

munikatsiya xizmati ko'rsatish shartnomasi orqali amalga oshiriladi. Qolaversa, telekommunikatsiya xizmatlari ko'rsatish shartnomasida keng ko'lamlil axborotni uzatish, saqlash va qayta ishlash bilan bog'liq harakatlarni amalga oshirish uchun imkoniyat yaratiladi. Shu sababli telekommunikatsiya xizmati ko'rsatish shartnomasining mohiyatida axborot bilan bog'liq harakatlarni muayyan tarmoqda amalga oshirish imkoniyatini taqdim etishga oid harakatlar yotadi.

Telekommunikatsiya shartnomasining ta'rifi amaldagi qonunchilikda ifodalanmagan. Buning o'rniga qonun chiqaruvchi telekommunikatsiya shartnomalarining alohida turlari ta'rifini berishga harakat qiladi. Jumladan, O'zbekiston Respublikasi axborot texnologiyalari va kommunikatsiyalarini rivojlantirish vazirining 2020-yil 30-iyundagi 208-mh-son buyrug'iga 1-ilova "Telekommunikatsiya xizmatlari ko'rsatish qoidalari" da (Qoidalar) telekommunikatsiya xizmatining turlari bo'lgan telefon aloqasi, telegraf aloqasi, internet xizmatlari ko'rsatish, mobil aloqa xizmatlari, rouming xizmati shartnomalarining tushunchasi belgilangan.

Umumiy ma'noda qonunchilikda ifodilangan "telekommunikatsiyalar xizmatlari" tushunchasi asosida telekommunikatsiyalar xizmatlari ko'rsatish shartnomasining ta'rifini shakllantirish mumkin. Bunda telekommunikatsiya xizmatlari ko'rsatish shartnomasi bo'yicha bir taraf operator va provayder; ikkinchi taraf abonentning topshirig'iga ko'ra, signallar va boshqa axborotni tegishli tarmoq orqali qabul qilish, uzatish va qayta ishlashga oid faoliyatni amalga oshirish, abonent esa buning uchun belgilangan haq to'lash majburiyatini oladi. Zero, signallarni uzatish muayyan qurilmalar orqali amalga oshiriladi va telekommunikatsiya tarmoqlaridagi asosiy harakatlanuvchi vosita sanaladi. Shu sababli telekommunikatsiya xizmatlari ko'rsatish shartnomasida axborot bilan birga signallarni qabul qilish va uzatish harakati ham amalga oshiriladi. Buning uchun esa operator yoki

provayderning serveri yoki qurilmasi orqali yuborilgan signallarni foydalanuvchi abonentning qurilmasi “o‘qiy olishi” va foydalanuvchi uchun tushunarli tilga o‘girishi talab etiladi [19, 372–374-b.].

Ta’kidlash lozimki, telekommunikatsiya xizmatlari ko‘rsatishning asosiy yo‘nalishi – bu Internet bilan bog‘liqdir. Telekommunikatsiya xizmatlarining telefon aloqasi, telegraf aloqasi, mobil aloqa kabi xizmat turlariga qaraganda Internet xizmati ko‘rsatish yo‘nalishi juda keng tarqalgan va shiddat bilan rivojlanib bormoqda. Istiqbolda esa hozir amalda bo‘lib turgan telekommunikatsiya xizmatlarining muayyan turlari (masalan, telegraf xizmati) o‘rniga ham Internet bilan bog‘liq telekommunikatsiya xizmatlari qo‘llanilishi va ayrim telekommunikatsiya xizmatlarini bozordan siqib chiqarishi mumkin. Shu sababli bugungi yurisprudensiya fani ham telekommunikatsiya xizmatlari ko‘rsatish munosabatlarini tadqiq etishda asosiy e‘tiborni Internet bilan bog‘liq xizmatlarni ko‘rsatishga qaratishi lozim.

Xulosalar

Yuqorida ta’kidlanganidek, Internetdan foydalanish imkoniyati telekommunikatsiya xizmati ko‘rsatish orqali yuzaga keladi. Bunda operator yoki provayder foydalanuvchi uchun muayyan Internet xizmatlari paketini taqdim etadi va shu paket hajmi doirasida foydalanuvchining Internet orqali axborotni almashish imkoniyatini yaratadi. Boshqacha qilib aytganda, Internetdan foydalanish tele-

kommunikatsiya xizmatlari ko‘rsatishning hosilasi sanaladi. Masalan, Internetdan foydalanayotgan shaxs bu jarayonda muammolarga uchrasa, dastlab operator yoki provayderga murojaat qiladi hamda undan muammo va nosozliklarni bartaraf etishni talab qiladi. Chunki foydalanuvchi Internetdan foydalanish uchun muayyan operator yoki provayder bilan shartnoma tuzgan bo‘ladi. Qoidalarda Internetdan foydalanish imkoniyatini taqdim etish va umuman Internet bilan bog‘liq harakatlar umumiy tarzda “ma’lumotlar uzatish tarmog‘i xizmatlari” deb nomlangan. Operator yoki provayder tomonidan ko‘rsatiladigan ma’lumotlar uzatish tarmog‘i xizmatlari telekommunikatsiya xizmatlarining alohida turi sifatida bir qator xizmatlar turlarini qamrab oladi va amalda ularning katta qismi Internet tarmog‘i orqali ko‘rsatiladi.

Telekommunikatsiya xizmati ko‘rsatish shartnomasi qaysi turdagi telekommunikatsiya xizmatlari ko‘rsatilayotganidan qat’i nazar, signal va axborot uzatish tarmoqlari orqali ta’minlash harakatlarini o‘zida ifodalaydi va fuqarolik-huquqiy tusdagi aralash shartnoma konstruksiyasiga mos keladi. Aynan shu jihatdan telekommunikatsiya xizmatlari ko‘rsatish shartnomasini yig‘ma tushuncha sifatida e‘tirof etish ham o‘rinlidir. Chunki qonunchilik telekommunikatsiya xizmatlari ko‘rsatish shartnomasini emas, balki ularning alohida turlarini ifoda etadi va ularni umumiy nom ostida “telekommunikatsiya xizmati ko‘rsatish shartnomasi” deb nomlash mumkin.

REFERENCES

1. Mytareva A.S. Dogovor v sfere informatsionnykh tekhnologiy: ponyatiye i vidy [Contract in the field of information technology: concept and types]. *Molodoy uchenyy – Young Scientist*, 2021, no. 34 (376), pp. 143-145. Available: <https://moluch.ru/archive/376/83772/> (accessed 17.06.2022).
2. Ganiev N.V. Telekommunikatsiya xizmatlarini fuqarolik-huquqiy tartibga solishni takomillashtirish [Improvement of civil legal regulation of telecommunication services]. Abstract of PhD thesis. Tashkent, 2021, p. 18.
3. Boguts'kiy O.A. Dogovory o predostavlenii telekommunikatsionnykh uslug [Contracts for the provision of telecommunications services]. Abstract of PhD thesis. Kyiv, 2010, 9 p.

4. Kuznetsova O.A. O pravovoy konstruksii yedinogo dogovora ob okazanii telekommunikatsionnykh uslug [On the legal structure of a single contract for the provision of telecommunications services]. *Voprosy rossiyskogo i mezhdunarodnogo prava – Issues of Russian and International Law*, 2016, no. 7, pp. 23-32.
5. Galayev A.Yu. Dogovor vozmezdnoy okazaniya informatsionnykh uslug [Contract for the provision of information services]. Abstract of PhD thesis. Moscow, 2009.
6. Sitdikova L.B. Normativno-pravovoye i dogovornoye regulirovaniye otnosheniy vozmezdnoy okazaniya informatsionnykh uslug [Normative-legal and contractual regulation of relations for the paid provision of information services]. Moscow, SPS ConsultantPlus, Legislation Comments, Yurist, 2007.
7. Amanov A.A. Axborot xizmati ko'rsatishni fuqarolik-huquqiy tartibga solishni takomillastirish [Improvement of civil-legal regulation of information service provision]. Abstract of PhD thesis. Tashkent, 2018, 78 p.
8. Grigor'yeva K.V. Puti sovershenstvovaniya pravovogo regulirovaniya mezhdunarodnoy torgovli telekommunikatsionnyimi uslugami [Ways to improve the legal regulation of international trade in telecommunications services]. PhD thesis. 12.00.03. Moscow, 2005, p. 2.
9. Kiselev S.V., Shakirov M.M. Soderzhaniye, kharakteristika i klassifikatsiya telekommunikatsionnykh uslug kak ob'yekta issledovaniya [Content, characteristics and classification of telecommunication services as an object of study]. Available at: <https://cyberleninka.ru/article/n/soderzhanie-harakteristika-i-klassifikatsiya-telekommunikatsionnyh-uslug-kak-obekta-issledovaniya/> (accessed 17.06.2022).
10. Kumar S., Tiwari P., Zymbler M. Internet of Things is a revolutionary approach for future technology enhancement: a review. *Journal of Big Data*, 2019, vol. 6, no. 111.
11. Rustambekov I.R. Internet tarmog'ida fuqarolik-huquqiy munosabatlarni tartibga solish muammolari [Problems of regulating civil-legal relations on the Internet]. Tashkent, TSUL, 2017, p. 16.
12. Morodumov R.N. Dogovor vozmezdnoy okazaniya informatsionnykh i konsul'tatsionnykh uslug [Contract for the provision of information and consulting services for compensation]. PhD thesis. Volgograd, 2004, p. 133.
13. Dorokhova N.A. Dogovory ob okazanii informatsionnykh uslug: vidy i otgranicheniye ot grazhdansko-pravovykh dogovorov s informatsionnoy obyazannost'yu [Contracts for the provision of information services: types and delimitation from civil law contracts with an information obligation]. *Vestnik universiteta imeni O.Ye. Kutafina – Bulletin of the University named after O.E. Kutafin (MSUA)*, 2015, no. 10, p. 117.
14. Kovalev S.M., Sergeev A.V. «Dver'» v kiberprostranstvo. Dogovor okazaniya provayderskikh uslug ["Door" to cyberspace. Contract for the provision of provider services]. Available at: <http://www.russianlaw.net/law/isp/a93/> (accessed 10.03.2022).
15. Narmatov N.S. Xizmat ko'rsatish sohasida tadbirkorlik faoliyatini fuqarolik-huquqiy tartibga solish muammolari [Problems of civil-legal regulation of entrepreneurship in the field of services]. Tashkent, 2009, 47 p.
16. Bagents D.S. Pravovoye regulirovaniye okazaniya uslug svyazi [Legal regulation of the provision of communication services]. *Uspekhi sovremennogo yestestvoznaniya – Successes of modern natural science*, 2012, no. 4, pp. 214-214. Available at: <https://natural-sciences.ru /ru/article/view?id=30011/> (accessed 08.07.2022).
17. Guzanov K.A. Pravovoye regulirovaniye deyatel'nosti po okazaniyu uslug svyazi [Legal regulation of activities for the provision of communication services]. Abstract of PhD thesis. Moscow, 2018, 8 p.
18. Sitdikova L.B. Diskussionnyye voprosy pravovoy prirody informatsionnykh uslug [Debating issues of the legal nature of information services]. *Russian justice*, SPS ConsultantPlus Legislation Comments, 2008, no. 9.
19. Galushkin A.A. K voprosu o perspektivakh pravovogo regulirovaniya deyatel'nosti v informatsionno-telekommunikatsionnoy seti Internet [On the issue of the prospects for legal regulation of activities in the information and telecommunication network Internet]. *Vestnik RUDN, seriya Yuridicheskiye nauki – Bulletin of the Peoples' Friendship University of Russia*, series of Legal Sciences, 2014, no. 4, pp. 372-376.

UDC: 349.6(045)(575.1)

ЦИФРОВИЗАЦИЯ ЭКОЛОГИЧЕСКОГО НОРМИРОВАНИЯ: ПРАВОВЫЕ АСПЕКТЫ

Ражабов Нариман Шарифбаевич,кандидат юридических наук, и. о. профессора
кафедры «Экологическое право»

Ташкентского государственного юридического университета

ORCID: 0000-0002-5166-964X

e-mail: n.sh.rajabov.78@gmail.com

Аннотация. В данной статье рассматриваются некоторые вопросы цифровизации в области охраны окружающей природной среды, в частности по осуществлению экологического нормирования, как деятельности уполномоченных государственных органов специальной компетенции по разработке, утверждению экологических нормативов, а также по обеспечению их соблюдения всеми природопользователями. Проанализированы актуальные правовые вопросы дальнейшего совершенствования сферы цифровизации, в том числе проблемы в сфере экологического нормирования, и пути их решения. Изучен зарубежный опыт информатизации и цифровизации в сфере охраны окружающей среды. Рассмотрены особенности цифровой трансформации государственных функций, таких как проведение учета объектов вредного и негативного воздействия на окружающую природную среду; нормирование в области охраны окружающей среды и вопросы совершенствования системы государственных услуг в установлении экологических нормативов и стандартов. Также изучен зарубежный опыт, проведен сравнительный анализ национального и зарубежного законодательства в сфере цифровизации деятельности по установлению экологических нормативов. В статье автор предлагает понимать под цифровизацией – современное общемировое направление развития общества и экономики, которое основано на преобразовании информации в цифровую форму, приводящую к повышению эффективности экономики и улучшению качества жизни народов мира.

Ключевые слова: цифровизация, экологический норматив, экологический контроль, экологическое нормирование, нормативы качества природы, предельно допустимые нормы сбросов и выбросов загрязняющих веществ, биологических организмов.

EKOLOGIK ME'YORLASHNI RAQAMLASHTIRISH: HUQUQIY JIHATLARI

Rajabov Nariman Sharifbayevich,

Toshkent davlat yuridik universiteti

Ekologiya huquqi kafedrası professori vazifasini bajaruvchi,
yuridik fanlar nomzodi

Annotatsiya. Maqolada atrof-muhitni muhofaza qilish sohasida raqamlashtirishning ayrim masalalari, xususan, atrof-muhitni tartibga solishni amalga oshirish, ekologik standartlarni ishlab chiqish, tasdiqlash, shuningdek, ularga rioya etilishini ta'minlash maxsus vakolatli davlat organlarining faoliyati sifatida muhokama qilinadi. Raqamlashtirish sohasini yanada takomillashtirishning dolzarb huquqiy masalalari, jumladan, atrof-muhitni tartibga solish sohasidagi muammolar va ularni hal etish yo'llari tahlil qilinadi. Atrof-muhitni muhofaza qilish sohasida axborotlashtirish va raqamlashtirish yuzasidan xorijiy tajriba o'rganildi. Atrof-muhitga zararli va salbiy ta'sir ko'rsatadigan obyektlarni

hisobga olish, atrof-muhitni muhofaza qilish sohasidagi me'yorlash, ekologik me'yor va standartlarni o'rnatishda davlat xizmatlari tizimini takomillashtirish masalalari kabi davlat organlari funksiyalarini raqamli o'zgartirish xususiyatlari ko'rib chiqildi. Shuningdek, xorijiy tajribani o'rganish asnosida ekologik standartlarni o'rnatish bo'yicha faoliyatni raqamlashtirish sohasidagi milliy va xorijiy qonunchilik qiyosiy tahlil qilindi. Maqolada raqamlashtirish axborotni raqamli shaklga aylantirishga asoslangan, iqtisodiyot samaradorligini oshirish va dunyo aholisining hayot sifatini yaxshilashga xizmat qiladigan jamiyat va iqtisodiyotni rivojlantirishning zamonaviy global yo'nalishi ekanligi taklif qilinmoqda.

Kalit so'zlar: raqamlashtirish, ekologik me'yor, ekologik nazorat, ekologik me'yorlash, atrof-muht sifatining me'yorlari, ifloslantiruvchi moddalar hamda biologik organizmlarni atrof-muhitga chiqarish yoki tashlashning yo'l qo'yiladigan darajadagi me'yorlari.

DIGITALIZATION OF ENVIRONMENTAL REGULATION: LEGAL ASPECTS

Rajabov Nariman Sharifbaevich,

Acting Professor,
Head of the Environmental Law Department
of Tashkent State University of Law, PhD of Law

Abstract. This article discusses some issues of digitalization in the field of environmental protection, in particular, the implementation of environmental regulation as the activity of specially authorized state bodies for the development, approval of environmental standards, and ensuring their compliance by all subjects of environmental management. The current legal issues of further improvement of the sphere of digitalization, including problems in the field of environmental regulation, and ways to solve them are analyzed. The foreign experience of informatization and digitalization in the field of environmental protection has been studied. The features of the digital transformation of state functions are considered, such as accounting for objects of harmful, negative impact on the environment; rationing in the field of environmental protection, and issues of improving the system of public services in the establishment of environmental regulations and standards. Also, the foreign experience was studied, and a comparative analysis of national and foreign legislation in the field of digitalization of activities for the establishment of environmental standards was carried out. The article proposes to understand that digitalization is a modern global direction of economic and social development, which is based on the transformation of information into digital form, leading to an increase in the efficiency of the economy and improving the quality of life of the people of the world.

Keywords: digitalization, environmental regulation, environmental control, environmental quality standards, maximum permissible standards for emissions and discharges of pollutants and biological organisms.

Введение

Сегодня мир стремится развивать цифровую экономику для того, чтобы оказать существенное влияние на темпы роста производства, качество жизни народа, уровень предоставляемых услуг, а также на деятельность государственного аппарата власти. Уровень развития современного общества обязывает углубиться в содержательную часть цифровой экономики, так как она

стала производительной силой, способной создавать новые идеи, продукты и возможности.

Известно, что понятие цифровизации означает внедрение новых современных цифровых технологий в различные сферы нашей жизни, и об этом начали говорить в конце XX века. Действительно, с тех пор и по настоящее время Интернет стал для нас полезным положительным явлением, практически любой человек

не может представить себя без «умных» вещей или смарт-устройств.

Количество видов человеческой деятельности, охваченных цифровизацией, возрастает с каждым годом. Неотъемлемой частью нашей действительности становится использование цифровых технологий. Они проникают во все области, и юридическая сфера не является исключением [1]. Внедрение цифровых технологий справедливо именуется четвертой промышленной революцией, бросившей вызов всем сложившимся шаблонам социальной жизни [2].

В целом цифровизация в общем смысле представляет собой концепцию экономической деятельности, основанной на цифровых технологиях, внедряемых в разные сферы жизни и отрасли народного хозяйства [3]. Данные играют важную роль в применении инноваций, образовании, экологии, предоставлении государственных услуг и других. И можем подчеркнуть, что основные тенденции, по которым происходит дальнейшее развитие цифровых технологий, заставляют всех адаптироваться к новой реальности нашей жизни. В этой связи можно сделать вывод, что необходимо пересмотреть нормы законодательства в отношении инновационных аспектов жизни.

Именно прогрессивность в сфере цифровых технологий и информационной сфере сегодня определяет уровень социально-экономического развития государства. Вместе с тем действующее законодательство не в полной мере соответствует формирующейся цифровой реальности, наблюдается отставание правового регулирования от складывающихся социальных условий, что обуславливает необходимость корректировки нормативно-правовой базы. На это обстоятельство обращает внимание генеральный директор Microsoft Сатья Наделла, указывая, что уверенное применение инновационных технологий в

любой сфере невозможно без соответствующего нормативно-правового положения, а устарелое законодательство плохо приспособлено к решению существующих проблем [4].

Известно, что термин «цифровизация» впервые ввел в 1995 году Николас Негропonte, американский исследователь из Массачусетского технологического института, брат бывшего заместителя госсекретаря и директора национальной разведки США Джона Негропonte. В своей книге Being Digital Николас Негропonte сравнивает атомы и биты как мельчайшие частицы, соответственно, материального и цифрового мира. По его мнению, то, что сложено из атомов, рано или поздно можно будет сложить и из битов [5].

Материалы и методы

В ходе исследования использовались общенаучные и специальные методы научного познания: исторический, системный, сравнительно-правовой, аналитический, логико-юридический и другие, которые позволили в определенной степени обеспечить достоверность и обоснованность результатов настоящего исследования.

Для исследования было изучено современное состояние законодательной системы нашей страны. Так, несомненно, для расширения области применения цифровых технологий, обеспечения их непрерывного развития в Республике Узбекистан разрабатываются государственные программы. В частности, в целях интенсивного развития цифровой индустрии, повышения конкурентного преимущества экономики и обеспечения реализации мер, определенных в Государственной программе по реализации Стратегии действий по пяти приоритетным направлениям развития Республики Узбекистан в 2017–2021 годы, в «Год развития науки, просвещения и цифровой экономики» Указом главы государства утверждена Стратегия «Цифровой Узбекистан – 2030». Также этим доку-

ментом утверждены программы цифровой трансформации регионов и отраслей. При этом в рамках цифровой трансформации регионов и отраслей предусматривались повышение уровня подключения населенных пунктов к сети Интернет, внедрение определенных информационных систем, электронных услуг и иных программных продуктов в различных сферах социально-экономического развития регионов. Как справедливо отмечает Президент Республики Узбекистан Ш. Мирзиёев, «... без цифровой экономики нет будущего у экономики страны» [6].

Безусловно, Стратегия «Цифровой Узбекистан – 2030» в качестве основных приоритетов предусматривает дальнейшее совершенствование системы электронного правительства страны, развитие современного рынка программных продуктов и информационных технологий. Кроме того, документом предусмотрено совершенствование технической инфраструктуры электронного правительства, трансформация государственных услуг в цифровую форму и развитие информационной экосистемы. Несомненно, на портале открытых данных Республики Узбекистан государственные органы и организации будут размещать статистические данные по использованию земельных ресурсов в режиме онлайн.

Результаты исследования

Однако в научной литературе термин «цифровизация» должным образом не определяется, в этом вопросе не существует единого подхода или понимания. В целом ученые в этой области используют данный термин, не раскрывая его суть, рекомендуют учитывать современные условия развития. По мнению некоторых ученых, даже отсутствие в нормативно-правовых актах официальной трактовки указанных понятий создает определенные риски для их реализации в правоприменительной практике [7]. Зарубежные ученые

обращают внимание на то, что проблема цифровых технологий и правотворческой деятельности имеет два аспекта: создание законов, регулирующих сферу цифровых технологий, влияние цифровых технологий на правотворческую деятельность и ее осуществление в условиях цифрового развития [8].

Действительно, использование цифровых технологий в области охраны природы и других отраслей народного хозяйства приводит к существенному увеличению данных, доступных для анализа причин, действующих сил, условий происходящих процессов, поведения всех субъектов в этих областях, и таким образом появляются новые основания для разработки соответствующей системы законодательства. Цифровые технологии делают все более возможным использование альтернативных источников энергии, разного рода смарт-систем ее распределения, жилья и систем водоснабжения, более адекватным к окружающей среде, уменьшение негативного воздействия или ее загрязнения, сохранение биоразнообразия на Земле.

По мнению специалистов, в цифровом плане изменения затрагивают все аспекты жизни современного общества, не является исключением и отрасль охраны окружающей природной среды, обеспечения экологической безопасности и природопользования. Одним из основных свойств цифровых технологий является то, что они являются прозрачными и универсальными для различных сфер жизни общества [9]. В юридической литературе дано представление о том, что используемые цифровые технологии не предлагают отдельных способов решения задач в области экологии, но они позволяют существенно облегчить процедуру обработки больших данных, сделать возможным осуществление ее полного и всестороннего анализа в кратчайшие сроки, качественно

изменить управленческую деятельность в определенной сфере [10].

Известно, что сегодня состояние окружающей природной среды ухудшается с каждым годом, антропогенное воздействие достигло такого уровня и масштабов, что любое действие человека отрицательно сказывается на природе. Загрязнение природы, ухудшение ее состояния, истощение природных ресурсов явились причиной возникновения особого подхода в научных исследованиях правовой охраны природы. Деятельность большинства предприятий, оказывающих наибольшее негативное воздействие на природу и ее объекты, не соответствует экологическим требованиям.

В этой связи поддержание качества окружающей среды основывается на определении предельно допустимых уровней или границ воздействия на природу. Нормами, определяющими такое воздействие, являются установленные предельно допустимые границы или пределы загрязняющих веществ, которые не вызывают негативных последствий. И в этом смысле понятно, что главной целью экологического нормирования является достижение научно обоснованного соглашения или вывода между экологическими, экономическими и социальными интересами общества и государства в целях обеспечения устойчивого развития. Соблюдение экологических нормативов является критерием соблюдения права каждого на благоприятную окружающую среду. Естественно, объектами экологического нормирования являются: объекты окружающей природной среды; почва, вода, атмосферный воздух, растительный мир, леса и животный мир; источники и факторы загрязнения и вредного воздействия на окружающую среду, загрязняющие вещества; экологические системы; нормы и правила природопользования; методы контроля (отбор проб, испыта-

ний, анализа оценки) в области охраны природы [11].

Анализ результатов исследования

Как известно, что правовое регулирование экологического нормирования в Республике Узбекистан является необходимым условием при охране природы. Так, в соответствии со статьей 14 Закона Республики Узбекистан «Об охране природы», неблагоприятное воздействие хозяйственной деятельности на окружающую природную среду ограничивается нормативами и стандартами качества окружающей природной среды, гарантирующими экологическую безопасность населения, воспроизводство и охрану природных ресурсов. При формировании территориально-производственных комплексов, развитии промышленности, сельского хозяйства, строительства и реконструкции городов, других населенных пунктов устанавливаются предельно допустимые нормы нагрузки на окружающую природную среду. Разработка и принятие экологических нормативов представляет собой одно из направлений деятельности уполномоченных государственных органов [12].

В этом смысле Конституция Республики Узбекистан закрепляет такую важную норму, как: «Право на жизнь есть неотъемлемое право каждого человека» (ст. 24). По мнению многих ученых, это означает регламентацию на конституционном уровне важнейших прав человека в эколого-социальном аспекте, тем самым на органы государственного управления возлагается обязанность обеспечивать право каждого гражданина на благоприятную окружающую среду. Республика Узбекистан 30 сентября 1991 года подписала «Декларацию прав и свобод человека», статья 29 которой гласит: «Человек имеет право на благоприятную окружающую среду и на возмещение ущерба, причиненного его здоровью или имуществу экологическими нарушениями». Эта важнейшая статья, кон-

ституционно узаконившая права граждан, лежит в основе всех экологических прав граждан, конкретизированных специальными законодательными актами, и возлагает на органы государства обязанности обеспечения необходимых условий для их реализации и защиты [13].

Как отмечают некоторые специалисты, «цифровизация стала одним из главных угрожающих источников и также возможностей нашего времени, и надеемся, что новое поколение роботов избавит от тяжелой и опасной работы, но в конечном итоге опасаемся, что роботы избавят всех от всякой возможности работать и зарабатывать. Все рассчитывают на новые алгоритмы, которые будут самостоятельно и безошибочно извлекать из громадного потока данных ценную информацию, но тревожимся по поводу слежки подобных алгоритмов за гражданами и последствий такой слежки. Мы хотим, чтобы новые компании были конкурентами крупным транснациональным корпорациям, но не уверены, что их модели трудоустройства и оценки работников окажутся для нас приемлемыми» [14].

Что касается зарубежного опыта в этом направлении, можем обнаружить, что именно в России основой для выполнения задач по обеспечению полноты и доступности экологической информации является создание электронных баз данных (Big Data), связанных с осуществлением природоохранной деятельности органов. К этим указанным государственным информационным ресурсам относится также и государственный реестр объектов, которые оказывают вредное или негативное воздействие на природу. В этой связи можно отметить, что данный реестр объектов в электронном виде функционирует, способствует снижению значительных затрат на подготовку, оформление, архивирование регистрационных документов для владельцев объектов вредного

негативного воздействия. В этом аспекте государство и его компетентные органы упрощают процедуры, сроки и условия совершения соответствующих действий.

Что касается системы формирования базы данных в нашей стране, то, прежде всего, следует обратить внимание на процесс законодательного совершенствования информатизации системы государственного контроля, направленного на переход к цифровой прозрачности. Так, постановлением Кабинета Министров Республики Узбекистан от 15 июня 2017 года № 377 утверждено Положение о Центре специализированного аналитического контроля в области охраны окружающей среды при Госкомэкологии, которое предусматривает функции центра по формированию информационно-картографической базы данных мониторинга источников загрязнения и аналитического контроля на основе технологий геоинформационных систем. Центр обеспечивает предоставление информации о результатах мониторинга источников загрязнения природы и аналитического контроля по запросам государственных органов, органов государственной власти на местах, которые осуществляют наблюдения за состоянием окружающей среды. Кроме того, он обеспечивает всех информацией об экологической обстановке в стране, в том числе выбросах вредных веществ в атмосферу, качественной характеристике водных ресурсов, загрязнении земли, особенно почв, всех водных ресурсов; собирает, анализирует и обобщает информацию о состоянии загрязненности окружающей среды радионуклидами и др. опасными веществами и т. д. В этом контексте можем отметить, что, действительно, цифровая экономика позволяет нам обеспечить поддержание устойчивости экосистемы и перехода к зеленой экономике, к примеру, за счет мониторинга «больших данных» в области экологии, включая онлайн-скри-

нинг целого спектра профильных индикаторов [15].

Следует подчеркнуть, что зарубежные ученые указывают о проблемах цифровых технологий и правотворческой деятельности, и по их мнению, они имеют два аспекта: первое – это создание законов, регулирующих сферу цифровых технологий, и второе – влияние цифровых технологий на правотворческую деятельность и ее осуществление в условиях цифрового развития [16].

Выводы

В этой связи, думается, что пора в полной мере, в ближайшем будущем внедрить электронный документооборот в области экологии и природопользования, т. е. полноценную цифровизацию государственного экологического контроля, повышение оперативного обмена информации, которые позволят расширить возможности применения искусственного интеллекта. В стране при Государственном комитете Республики Узбекистан по экологии и охране окружающей среды функционирует Единая геоинформационная база данных системы мониторинга окружающей природной среды, являющаяся электронной системой сбора, анализа и хранения информации о состоянии окружающей среды и источников загрязнения с графической визуализацией географических данных и связанной с ними информации о необходимых объектах на основе ГИС-технологий, что должно обеспечивать сбор, хранение, обработку и анализ данных, предоставленных специально уполномоченными государственными органами и хозяйствующими субъектами, ведущими производственный мониторинг окружающей природной среды.

Концепцией охраны окружающей среды до 2030 года намечена реализация необходимых мер для улучшения качественного состояния окружающей природной среды путем создания единой информаци-

онной базы данных государственных кадастров объектов животного и растительного мира, охраняемых природных территорий и их мониторинга, а также создание электронной экологической карты республики с целью обеспечения открытости и прозрачности информации о состоянии окружающей среды и возможных экологических угрозах.

Таким образом, дальнейшее внедрение цифровизации в области экологии в перспективе, в том числе установления экологических нормативов, будет способствовать созданию благоприятных условий, прежде всего, улучшению экономики, развитию и совершенствованию законодательства, устанавливающего гарантии реализации права каждого на благоприятную окружающую среду, проведению политики по экологической безопасности, направленной на поддержку деятельности всех субъектов в области экологии.

На наш взгляд, необходимо разработать соответствующий Административный регламент предоставления государственных услуг по учету объектов, которые оказывают негативное воздействие на окружающую среду и подлежат экологическому контролю. Также предлагаем разработать механизмы действий при представлении отчетности в данной сфере, пользовании личным кабинетом природопользователя для получения разрешительной документации. Кроме этого, необходимо разработать правовые нормы, которые устанавливают обязанность Госкомэкологии регистрировать обращения природопользователей, осуществлять их защиту от незаконного вмешательства извне и обязательно реагировать на обращения, которые подаются в электронном формате. Должна обеспечиваться достоверность передаваемой информации, запросов документов и других сведений, необходимых для получения государственных услуг.

В этой связи следует выделить следующие основные аспекты цифровизации в области экологии:

– внедрение новых технологий позволит вовремя реагировать на негативное воздействие на окружающую среду;

– значительно снизится нагрузка на экосистему в целом;

– многие процессы станут полностью автоматизированы и сократятся объемы бумажной волокиты, что позволит минимизировать коррупционные риски в этой сфере;

– внедрение цифровых технологий в государственное управление в области экологии позволяет обеспечить более точное выявление экологических проблем;

– оптимизация деятельности экологического контроля;

– недопущение искажения статистических и иных отчетных данных, характеризующих деятельность государственных органов в этой области, которое создаст условия для более объективной оценки эффективности деятельности со стороны общества, а с другой стороны, повысит открытость данных для граждан.

В целом можно отметить, что данная статья направлена на изучение возможностей и потребностей использования механизма цифровизации в целях конструкторского решения экологических проблем, т. е. разработку и принятие экологических нормативов и экологических стандартов, имеющих важное значение в области охраны природы.

REFERENCES

1. Arnautova A.A. Sifrovizatsiya pravotvorcheskoy deyatel'nosti [Digitalization of lawmaking activity]. *Age of Quality*, 2019, no. 2, pp. 32–42.

2. Zaslavskaya N.M. Modernizatsiya gosudarstvennogo ekologicheskogo upravleniya v tsifrovom obshchestve: kontseptsiya pravovogo regulirovaniya [Modernization of state environmental management in a digital society: the concept of legal regulation]. The state and prospects for the development of the science of environmental and land law. Actual problems of environmental, land law and legislation. Proceedings of the XXV Anniversary All-Russian scientific and practical conference. Moscow, Publ. of Moscow State University, 2022, 256 p., p. 91.

3. Subach T.I. Digitalization in the global plan. *Theoretical Economics*, 2021, no. 5 (77). Available at: <https://cyberleninka.ru/article/n/tsifrovizatsiya-v-globalnom-plane/> (accessed 22.07.2022).

4. Shvab K., Davis N. Tekhnologii Chetvertoy promishlennoy revolyutsii [Shaping the Fourth Industrial Revolution]. Moscow, Eksmo, 2018, 320 p., p. 11.

5. Negroponte N. Being Digital. New York, Knopf, 1995, 256 p.

6. Videoselektornoye soveshaniye Prezidenta Respubliki Uzbekistan Shavkata Mirziyoeva po voprosam vnedreniya tsifrovoy ekonomiki i elektronnoy pravitel'stva v otraslyakh i regionakh [Videoconference meeting of the President of the Republic of Uzbekistan Shavkat Mirziyoyev on September 22, 2020 on the implementation of the digital economy and e-government in industries and regions]. Available at: <https://xs.uz/ru/post/prezident-bez-tsifrovoy-ekonomiki-net-buduschego-ekonomiki-strany/>.

7. Zubarev S.M. Pravovyye riski tsifrovizatsii gosudarstvennogo upravleniya [Legal Risks of Digitalization of Public Administration]. *Actual Problems of Russian Law*, 2020, vol. 15 (6), pp. 23–32. DOI: 10.17803/1994-1471.2020.115.6.023-032/.

8. Howes D. E-Legislation: Law-Making in the Digital Age. 2001 Available at: <http://lawjournal.mcgill.ca/userfiles/other/7513733-47.1/>.

9. Vlasenko V.N., Shirobokov A.S. Tsifrovizatsiya gosudarstvennogo ekologicheskogo upravleniya: pravovyye aspekty [Digitalization of state environmental management: Legal aspects]. *RUDN Journal of Law*, vol. 25 (2), pp. 601–619. DOI: 10.22363/2313-2337-2021-25-2-601-619/.
10. Sukhova Ye.A., Abanina Ye.N. Pravovyye problemy tsifrovoy transformatsii sistemy upravleniya prirodopolzovaniem kak mekhanizma obespecheniya ekologicheskoy bezopasnosti [Legal problems of digital transformation of the environmental management system as a mechanism for ensuring environmental safety]. *Rossiyskaya yustitsiya – Russian justice*, 2020, no. 8, pp. 17–20.
11. Rajabov N. Konstitutsionno-pravovaya osnova obespecheniya prava na ekologicheski chistuyu produktsiyu [The constitutional and legal basis for ensuring the right to environmentally friendly products]. *Review of Law Sciences*, vol. 3, no. 2020, pp. 179–183. DOI: 10.24412/2181-919X-2020-3-179-183/.
12. Rajabov N. Sovremennoye sostoyaniye i perspektivy razvitiya sistemy ekologicheskogo normirovaniya (istoriko-pravovoy analiz) [Current state and prospects for the development of the environmental regulation system (historical and legal analysis)]. *Review of law sciences*, 2020, no. 3, pp. 133–139. DOI: 10.24412/2181-1148-2020-3-133-139/.
13. Fayziev Sh. Konstitutsionno-pravovyye garantii realizatsii ekologicheskoy politiki Respubliki Uzbekistan [Constitutional and legal guarantees for the implementation of the environmental policy of the Republic of Uzbekistan]. *Review of law sciences*, 2020, vol. 2, pp. 128–133. DOI: 10.24412/2181-919X-2020-128-133/.
14. Makarov V.L., Lugachev M.I. Po volnam tsifrovizatsii [On the waves of digitalization]. *Bulletin of the Moscow University*, 2019, Series 6 – Economics, no. 6, pp. 3–8.
15. Perelet R.A. Ekologicheskiye aspekty tsifrovoy ekonomiki [Environmental issues in a digital economy]. *World of the New Economy*, 2018, vol. 12 (4), pp. 39–45. DOI: 10.26794/2220-6469-2018-12-4-39-45/.
16. Mark D.R., Gurchetan S.G. Making laws in a digital age. 2014. Available at: <https://www.parliament.uk/documents/speaker/digital/> (accessed 18.07.2022).

UDC: 343.288(494)(045)(575.1)

MITIGATING FACTORS AND CRIMINAL DEFENCES IN CRIMINAL LEGISLATION OF THE SLOVAK REPUBLIC (COMPARATIVE ANALYSIS)

Islomov Bunyod Ochilovich,
Independent Researcher of the Academy
of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Uzbekistan
Senior Legal Adviser of “KDB Bank Uzbekistan” JSC
ORCID: 0000-0001-8827-4900
e-mail: bunyodislomov@gmail.com

Abstract. *This paper provides a comparative analysis of the criminal legislation of the Slovak Republic in the area of consideration of the mitigating factors and criminal defences. Existing research provides an overall exploration of mitigation of sentence institution in accordance with the existing edition of the Criminal Code of the Slovak Republic, announced on 20 May 2005 and entered into force on 1 January 2006 and the Criminal Code of the Republic of Uzbekistan, enacted on 22 September 1994 and entered into force from 1 April 1995, including the issues on determining the punishment for the criminal offences committed in a state of mental disorder as well as insanity and diminished sanity, for uncomplete offences and the criminal complicity, including criminal defences, institutions on the voluntary refusal from the commission of an offence. Pursuant to the results of the conducted comparative analysis, similar and different sides of existing criminal laws have been clarified, and decisions on the concluded analysis and final conclusion on the implementation of Slovak Republic’s criminal law norms to the criminal law of the Republic of Uzbekistan have been provided.*

Keywords: *mitigation of punishment, criminal offence, insanity, diminished sanity, self-defence, extreme necessity, preparation for committing a crime, attempted criminal offence, minor, complicity.*

SLOVAKIYA RESPUBLIKASI JINOYAT QONUNCHILIGIDA JAZONI YENGILLASHTIRUVCHI VA QILMISHNING JINOIYLIGINI ISTISNO ETUVCHI HOLATLAR (QIYOSIY TAHLIL)

Islomov Bunyod Ochilovich,
O‘zbekiston Respublikasi Ichki ishlar vazirligi akademiyasi
mustaqil izlanuvchisi,
“KDB Bank O‘zbekiston” AJ bosh yuriskonsulti

Annotatsiya. *Ushbu maqolada Slovakiya Respublikasi jinoyat qonunchiligida jazoni yengillashtiruvchi va qilmishning jinoiyligini istisno etuvchi holatlarni hisobga olish masalalari qiyosiy tahlil qilingan. Bu borada Slovakiyaning 2005-yil 20-mayda qabul qilinib, 2006-yil 1-yanvar sanasidan kuchga kirgan Jinoyat kodeksi hamda O‘zbekiston Respublikasining 1994-yil 22-sentabrda qabul qilinib, 1995-yil 1-aprel sanasidan kuchga kirgan Jinoyat kodeksining amaldagi tahriri bo‘yicha jazoni yengillashtirish instituti umumlashtirilgan holda, xususan, ruhiy holatning buzilishi holatida, shu jumladan, aqli norasolik va cheklangan aqli rasolik holatida sodir etilgan jinoyatlar, tamom bo‘lmagan jinoyatlar va ishtirokchilikda sodir etilgan jinoyatlar uchun jazo tayinlash masalalari, shuningdek, qilmishning jinoiyligini istisno etuvchi holatlar hamda jinoyat sodir etishdan ixtiyoriy qaytish instituti o‘rganilgan. Har ikkala mamlakat jinoyat qonunlarining qiyosiy tahlili yuzasidan mazkur jinoyat*

qonunlarining o'xshash va farqli jihatlari aniqlangan. Amalga oshirilgan qiyosiy tahlil yuzasidan xulosalar keltirilib, yakuniy fikr sifatida Slovakiyaning ayrim jinoyat-huquqiy me'yorlarini O'zbekiston Respublikasi jinoyat qonuniga tatbiq qilishga doir takliflar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: jazoni yengillashtirish, jinoiy qilmish, aqli norasolik, cheklangan aqli rasolik, zaruriy mudofaa, oxirgi zarurat, jinoyatga tayyorgarlik ko'rish, jinoyat sodir etishga suiqasd qilish, voyaga yetmagan shaxs, jinoyatda ishtirokchilik.

ОБСТОЯТЕЛЬСТВА, СМЯГЧАЮЩИЕ НАКАЗАНИЕ И ИСКЛЮЧАЮЩИЕ ПРестУПНОСТЬ ДЕЯНИЯ ПО УГОЛОВНОМУ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВУ СЛОВАЦКОЙ РЕСПУБЛИКИ (СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ)

Исломов Бунёд Очилович,

самостоятельный соискатель Академии
Министерства внутренних дел Республики Узбекистан,
главный юрисконсульт АО «КДБ Банк Узбекистан»

Аннотация. В данной статье проведен сравнительный анализ уголовного законодательства Словацкой Республики в аспекте учета обстоятельств, смягчающих наказание, и обстоятельств, исключающих преступность деяния. По данному направлению изучен институт смягчения наказания в целом по действующей редакции Уголовного кодекса Словакии, принятого 20 мая 2005 года и вступившего в силу 1 января 2006 года, и Уголовного кодекса Республики Узбекистан, принятого 22 сентября 1994 года и вступившего в силу 1 апреля 1995 года, включая вопросы назначения наказания за преступления, совершенные в состоянии психического расстройства, в том числе состоянии невменяемости и ограниченной вменяемости, за неоконченные преступления и преступления, совершенные в соучастии, в том числе обстоятельства, исключающие преступность деяния, и институт добровольного отказа от преступления. По итогам сравнительного анализа уголовного законодательства обеих стран выявлены схожие и различные стороны настоящих уголовных законов, изложены выводы по проведенному сравнительному анализу и в качестве заключения представлены предложения по имплементации некоторых уголовно-правовых норм Словакии в уголовный закон Республики Узбекистан.

Ключевые слова: смягчение наказания, преступное деяние, невменяемость, ограниченная вменяемость, необходимая оборона, крайняя необходимость, приготовление к преступлению, покушение на преступление, несовершеннолетний, соучастие в преступлении.

Introduction

The legal system in Slovakia is part of the Romano-German legal family [1, 2] as well as the Republic of Uzbekistan [3, p. 389-416; 4]. The Slovak legal system is a civil law system. Historically, it had been influenced by the Austrian and German legal orders and can thus be grouped within the Roman-Germanic continental legal culture. During the Communist period ranging from 1948 until 1989, it has been influenced by Socialist legal thinking. As of the 1990s, it has been also largely shaped by the reception and

implementation of European Union law [5]. In the legal system of the Slovak Republic as a whole, there is a dualistic concept of the correlation between international and domestic law [6, p. 106].

The history of the Slovak Republic, which has been under pressure from stronger states for a long time, has also left its imprint on its legislation: the current Criminal Code of Slovakia dd 2005 shows the influence of Austrian, Hungarian (by virtue of joining the Austro-Hungarian Empire before 1918), socialist (by virtue of joining

the Czechoslovak Socialist Republic before 1989), European (by virtue of joining in 2004 of the European Union) of criminal law ideas, which undoubtedly makes the study of Slovak criminal legislation interesting [7, p. 68]. The entry of Slovakia into the European Union on May 1, 2004, which is a generator of general European norms, accelerated the process of adopting legislation: in 2005, the Criminal Code of the Slovak Republic was adopted (Law 300/2005) [8, 9]. In the process of creating a new Criminal Code, the cultural and legal traditions of the Slovak Republic were taken into account and the progressive criminal law institutions of the period of Czechoslovakia were preserved [10, p. 909; 11, p. 92].

Presently, the Slovak Republic has a medium rate of crime but it remained low compared to many other post-communist countries [12].

It should be noted that most Slovak lawyers point to the multiplicity of sources of the current Slovak criminal law, which are heterogeneous in nature and have legal significance. However, the main, formal source of criminal law is the Criminal Code of the Slovak Republic, since only it establishes the grounds for criminal liability, types of punishments, types of protective measures, their application and the composition of crimes [13, p. 79].

The Criminal Code of Slovakia (Trestný Zákon) contains 3 parts:

1. Part one. General Part (Chapters 1-5, sections 1-143) prescribes the scope of the act, foundations of criminal liability, types of sanctions, extinction of punishability and penalty, special provisions on the prosecution of young offenders, and interpretation of concepts.

1. Part two. Special Part (Chapters 6-12, sections 144-435) stipulates the types of offences.

3. Part three (sections 436-440) sets out common, interim and final provisions.

The Criminal Code of Slovakia prescribes 2 types of criminal offences (Trestných činov) as minor offences (Prečin) and crime (Zločin) (section 9-11) [14]. Moreover, criminal offences may be divided into several categories [15, p. 121].

Furthermore, punishments may be divided into punishments that can be imposed on natural persons and punishments that can be imposed on legal persons [16, p. 101; 17, p. 120].

Materials and methods

General scientific methods such as historical, comparative legal, and logical (analysis and synthesis) were used in the framework of the paper.

Research findings

Thus, we will perform the succeeding comparative analysis of the Criminal Code of the Slovak Republic in terms of mitigation of punishment, as well as considering the criminal defences.

Firstly, the Criminal Code of Slovakia as well as the Criminal Code of the Republic of Uzbekistan enacted on 22 September 1994 and entered into force on 01 of April 1995 (hereinafter the "Criminal Code of Uzbekistan") stipulates provisions on the retroactive effect of criminal law. When several new laws have taken effect between the time of the commission of the act and the delivery of judgement, the criminal liability for an act shall be determined and the punishment shall be imposed according to the law, which is more favourable for the offender (par. 1). Where it is more favourable for the offender, he may receive a penalty provided for in the law which is in force at the time of the proceedings on the criminal offence (par. 2), section 2 of the Criminal Code of Slovakia says. In addition, the punishability of an act that at the time of its commission met the elements of any criminal offence referred to under the Special Part of the Act herein shall become extinguished if the Act that takes effect at a later stage

sets out that this act shall not be considered criminal (section 84).

Detailed provisions on the application of criminal law in time also provide the Criminal Code of Uzbekistan, which states that a law decriminalizing an act, mitigating a penalty, or otherwise improving the position of a person, shall be retroactive, that is, shall be applied to persons, who had committed the appropriate action before this law came into effect, as well as to persons, who are serving their penalty or have served it with non-cancelled conviction. A law criminalizing an act, severing a penalty, or otherwise worsening the position of a person, shall not be retroactive (article 13 par. 2 and 3).

Secondly, article 54 of the Criminal Code of Uzbekistan stipulates General Principles of imposition of punishment regarding that, a person shall be subjected to criminality, if he, according to the procedure established by law, is found guilty in the commission of an offence. A court shall impose a punishment within the limits established by an article of the Special Part envisaging liability for an offence committed, in accordance with provisions of the General Part of this Code. Whereas imposing a punishment, a court shall take into account the nature and degree of social danger of a committed offence, motives thereof, nature and degree of harm caused, the personality of a guilty person, and mitigating and aggravating factors.

Analogical provisions are stipulated in the Criminal Code of Slovakia, where the sanctions (Sankcií) consist of penalties (Trest) and protective measures (Ochranné opatrenie) (section 31). So in accordance with section 34 par. 4, a court determines the type and the degree of penalty in particular on the basis of the mode of the commission of a crime and its consequence, culpability, motive, aggravating circumstances (Priřazujúce okolnosti), mitigating

circumstances (Pořahčujúce okolnosti), the person of the offender, his personal situation and rehabilitation potential.

Third, both the Criminal Codes of Slovakia and Uzbekistan stipulate the list of mitigating factors called “circumstances mitigating the punishment” in the Criminal Code of Uzbekistan and “mitigating circumstances” in the Criminal Code of Slovakia.

Pursuant to section 36 of the Criminal Code of Slovakia, mitigating circumstances shall be as follows:

a) the offender has committed the criminal offence in a state of justified emotional distress;

b) the offender has committed the criminal offence because of the lack of knowledge or experience;

c) the offender has committed the criminal offence due to the consequences of an illness;

d) the offender has committed the criminal offence at an age close to that of juveniles or as an elderly person if this fact had an influence on his mental or volitional ability;

e) the offender has committed the criminal offence under the pressure of dependency or subordination;

f) the offender has committed the criminal offence under threat or duress;

g) the offender has committed the criminal offence due to an emergency that he did not bring about himself;

h) the offender has committed the criminal offence under the influence of a stressful personal or family situation, which he did not cause himself;

i) the offender has committed the criminal offence trying to avert an attack or other danger or acting under the circumstances which, subject to the fulfillment of other conditions, exclude criminal liability without, however, fully meeting the requirements of necessary self-defence, extreme necessity, exercising the rights or performing the

duties or the consent of the injured party, authorized use of a weapon, permissible risk, or acting as an agent;

j) the offender had led a regular life before he committed the criminal offence;

k) the offender contributed to the elimination of adverse effects of the criminal offence or voluntarily offered compensation for inflicted damage;

l) the offender confessed to having committed the criminal offence, and showed signs of effective repentance;

m) the offender reported his criminal offence to the competent authorities;

n) the offender co-operated with the competent bodies in the investigation of his criminal activities; or

o) the offender contributed to identifying or convicting an organized group, a criminal group, or a terrorist group.

However, unlike the Criminal Code of Slovakia, the Criminal Code of Uzbekistan establishes a rule that during determining a punishment, a court may recognize a mitigating factor not envisaged by the foregoing list (article 55 par. 2).

According to the foregoing provisions on that the list of mitigating factors is not exhaustive, we can come to a conclusion that the judges in Uzbekistan are provided with the right to wider judicial discretion.

Furthermore, a mitigating factor envisaged by an article of the Special Part of this Code as an element of offence composition shall not be taken into account throughout determining a punishment (article 55 par. 3). Analogical rule is prescribed by section 38 par. 1 the of the Criminal Code of Slovakia.

Along with the mitigating factors, the Criminal Code of Uzbekistan also stipulates “circumstances considerably decreasing a degree of social danger of a committed offence” and “exceptional cases”. So that pursuant to Article 57 (imposition of lighter punishment):

A court, taking into account circumstances considerably decreasing the degree of social danger of a committed offence, may, in exceptional cases, impose a punishment below the lower limit of severity envisaged by an article of the Special Part of this Code for an offence in question, or another, more lenient punishment not envisaged by an appropriate Article (par. 1).

On the same grounds, a court may abstain from imposing a mandatory additional punishment envisaged by an article of the Special Part of this Code (par. 2).

As circumstances considerably decrease a degree of social danger of a committed offence may be recognized circumstances characterizing in the aggregate an act, personality of a guilty person, degree and form of his guilt, his behavior before and after the offence, grounds for and contributing circumstances of the offence (par. 3).

Moreover, The Criminal Code of Slovakia prescribes “exceptional cases” (section 50 par. 4, section 52 par. 1) as well as the Criminal Code of Uzbekistan (article 57 par. 1) which have different legal content.

The Criminal Code of Slovakia as well as the Criminal Code of Uzbekistan doesn't provide legal definitions for the terms “mitigating circumstances” and “exceptional cases”.

Fourth, the Criminal Code of Uzbekistan establishes the special provisions on mitigation of punishment, stipulated in articles 57 (imposition of lighter punishment), 57-1 (imposition of punishment in case of active repentance of the perpetrator of the deed) and 57-2 (imposition of punishment for offences for which a plea agreement has been concluded), and some of them have analogical reflection by legal content in the Criminal Code of Slovakia.

In its turn, section 38 of the Criminal Code of Slovakia prescribes an original following

institution on accounting for the relative weight and importance of mitigating and aggravating circumstances:

(1) The circumstance that constitutes the statutory element of a criminal offence may not be considered a mitigating circumstance, an aggravating circumstance, the circumstance warranting a lower than a minimum statutory penalty, or the circumstance warranting a higher penalty.

(2) When determining the type and degree of penalty, the court shall have to take into account the relative weight and importance of mitigating and aggravating circumstances;

(3) If the weight of mitigating circumstances prevails, the maximum statutory penalty shall be reduced by one-third;

(4) If the weight of aggravating circumstances prevails, the minimum statutory penalty shall be increased by one-third;

(5) In case of a repeated felony, the statutory minimum penalty shall be increased by one-half; and the provision of paragraph 4 shall not apply;

(6) In case of repeated commission of a particularly serious felony, the minimum statutory penalty shall be increased by two-thirds; and the provisions of paragraphs 4 and 5 shall not apply;

(7) The provisions of paragraphs 4 through 6 shall not apply in case of concurrent sentences or cumulative sentences pursuant to Section 41 par. 2 or Section 42 if the parallel application of these provisions were inappropriately harsh on the offender;

(8) Maximum penalty shall be reduced or minimum penalty shall be increased in cases defined in paragraphs 3 through 6 only within the applicable statutory penalty range; the basis for reducing or increasing the penalty shall be the difference between the maximum and the minimum statutory

penalty. Maximum statutory penalty may not be reduced, nor may minimum statutory penalty be increased in case of criminal offences which, according to the Special Part of this Act, carry a custodial penalty of twenty-five years or life imprisonment.

Moreover, section 39 of the Criminal Code of Slovakia prescribes the following institution for "Exceptional Reduction of a Custodial Penalty":

(1) If given the circumstances of the case or the personal situation of the offender, the court believes that the imposition of a custodial penalty pursuant to this Act would be inappropriately harsh and that a shorter-term punishment would be sufficient to protect society, it may reduce the term of imprisonment below the minimum rate set out in this Act.

(2) The court may also reduce the term of imprisonment below the minimum rate set out in this Act also when sentencing an offender:

a) for preparing a felony or for an attempted criminal offence if it believes that, considering the nature and gravity of preparation or attempt, a custodial sentence pursuant to this Act would be inappropriately harsh, and that a shorter term punishment would be sufficient to protect the society;

b) who has significantly contributed to clarifying a criminal offence committed for the benefit of a criminal group or a terrorist group, or who helped to prevent the commission of a criminal offence prepared or attempted by another person for the benefit of a criminal group or a terrorist group by reporting those other persons' actions to the authorities with competence for criminal proceedings, and providing them with the information they would be otherwise unable to obtain, thus enabling them to prevent or mitigate the consequences of the criminal offence, identify or convict its offenders, and secure the evidence of the criminal offence

with a view to the conviction of a criminal group or a terrorist group;

c) who has committed a criminal offence in a state of diminished sanity, and the court is of the opinion that, considering the offender's health condition, the purpose of protecting society can be achieved also by a reduced penalty and protective treatment; the court shall impose a reduced penalty and concurrent protective treatment without being bound by the restrictions set out in paragraph 3;

d) in plea bargain proceedings; or

e) who has made a particularly significant contribution to clarifying the criminal offence of corruption pursuant to the relevant Sections of Chapter VIII Title Three of this Act, the criminal offence of establishing, masterminding, or supporting a criminal group pursuant to Section 296, the criminal offence of establishing, masterminding or supporting a terrorist group pursuant to Section 297, or a particularly serious felony committed by an organized group, a criminal group or a terrorist group, or to identifying or convicting offenders of such criminal offences by providing evidence thereof in criminal proceedings, if the court believes that, considering the nature and degree of the crime committed, the purpose of punishment can be achieved also by a reduced penalty; a custodial penalty may not be reduced below the minimum rate for a person who organized, instigated or commissioned a crime, of which he has submitted evidence in criminal proceedings.

(3) However, when considering less than a statutory penalty, the court may not impose:

a) a custodial penalty of fewer than twenty years if the offender is convicted of a criminal offence of first-degree murder pursuant to Section 144 par. 3, genocide pursuant to Section 418 par. 3, terrorism and some forms of participation in terrorism pursuant to Section 419 par. 3 and 4, acts

against humanity pursuant to Section 425 par. 2, or war atrocity pursuant to Section 433 par. 2;

b) a custodial penalty of fewer than eight years if the Special Part of this Act sets out an imprisonment sentence of at least fifteen years;

c) a custodial penalty of fewer than five years if the Special Part of this Act sets out an imprisonment sentence of at least ten years;

d) a custodial penalty of fewer than two years if the Special Part of this Act sets out an imprisonment sentence of at least five years;

e) a custodial penalty of fewer than six months if the Special Part of this Act sets out an imprisonment sentence of fewer than five years;

f) prohibition to undertake certain activities, prohibition of residence, or expulsion for a period of fewer than six months.

(4) In plea bargaining proceedings, the court may impose a custodial sentence that is one-third lower than a minimum statutory penalty or, in the case of criminal offences referred to in paragraph 3 (a), a custodial penalty of at least twenty years.

No less original institution on "Waiver of Punishment" (Upustenie od potrestania) (section 40) as well as on mitigation of sentence by President (section 89 par. 2) stipulates in the Criminal Code of Slovakia.

Fifth, the Criminal Code of Uzbekistan pays separate attention to the issues of responsibility of minors, allocating separate chapters to these issues (Section Six of the General Part, Chapters XV-XVI). In addition, by the Law of the Republic of Uzbekistan dated 7 of December 2021 No. LRU-735 "On amendments and supplements to certain legislative acts of the Republic of Uzbekistan in connection with further improvement of the system of ensuring guarantees of the rights of the child", the age of criminal responsibility of minors was raised from 13

to 14 years (article 17 par. 2). In accordance with the article 17, natural persons may be involved as subjects of criminal liability from the age fourteen, sixteen and eighteen years accordingly for the relevant compositions of offences. Section Six of the Criminal Code of Uzbekistan is called “Criminal liability of minors” and sets the system of Penalty for natural persons who committed an offence under eighteen years of age. Besides, the Criminal Code of Uzbekistan provides enough privileges for minors as:

1. When considering an issue of recognition of a person as a special dangerous recidivist, convictions by courts for offences committed by the person under the age of eighteen, as well as withdrawn or cancelled convictions in the procedure established by law, shall not be taken into consideration (article 34 par. 6).

2. A long term of imprisonment, as well as life imprisonment, may not be imposed on a person who has committed an offence under the age of eighteen (article 50 par. 4, article 51 par. 3), etc.

As well as Criminal Code of Slovakia sets out separate Chapter four on Special provisions for the prosecution of young offenders (Mladistvého) (sections 94-121). As per of Criminal Code of Slovakia the natural person who was over 14 years old at the moment of offence commission is criminally liable (section 94 par. 1). During the imposition of punishment, the court shall consider mitigating circumstances also the way of fulfillment by the offender of the imposed re-educational obligations and restrictions referred to under Section 107 (section 110).

Sixth, the rules on imposition of punishment for an uncompleted offence under the Criminal Code of Slovakia are provided for preparation for committing a crime (Príprava na zločin) (section 13) and attempted criminal offence (Pokus trestného činu) (section 14).

Section 13 of the Criminal Code of Slovakia sets out that preparation for committing a felony shall carry the same punishment as the crime, for which it has been intended (par. 2). In turn the attempted criminal offence shall carry the same punishment as the completed criminal offence (section 14 par. 2). However, section 39 par. 2 provides a rule on reducing a punishment when sentencing an offender for preparing a felony or for an attempted criminal offence (section 39 par. 2 subpar. “a”).

In its turn, the Criminal Code of Uzbekistan provides much more detailed rules of criminal liability to preparation for offence and criminal attempt (article 25) as well as the subsequent mitigation of punishment provisions:

I. When imposing punishment for an uncompleted offence, the court, governed by the general principles of sentencing, also takes into account the severity of the offence, the degree of implementation of the criminal intent and the reasons why the offence was not completed (article 58 par. 1).

II. The term or amount of punishment for preparation for an offence and attempted offence may not exceed three-quarters of the maximum punishment provided for by the relevant article of the Special Part of this Code. This rule does not apply when imposing punishments:

a) to particularly dangerous repeat offenders, members of an organized group or criminal community;

b) for uncompleted offences against peace and security, as well as offences related to:

- premeditated murder under aggravating circumstances;

- rape or forcible satisfaction of sexual needs in an unnatural form in relation to the victim, obviously for the perpetrator who has not reached the age of fourteen;

- smuggling of nuclear, chemical, biological and other types of weapons of mass destruction, materials and equipment,

and radioactive materials that can obviously be used in its creation (article 58 par. 2).

III. A sentence of life imprisonment cannot be imposed for an uncompleted offence (article 58 par. 3).

Seventh, the Criminal Code of Slovakia (section 20) sets out a single rule regarding the imposition of punishment against accomplice (Spolupáchateľ), saying that each accomplice has the same criminal liability as the single person who would commit such a criminal offence.

And in accordance with article 58 par. 4 of the Criminal Code of Uzbekistan, on imposition of a penalty for complicity, a court shall take into account the nature and degree of participation therein of each of the guilty persons. Mitigating and aggravating circumstances relating to the personality of each accomplice shall be taken into account by a court when inflicting a penalty on that accomplice. Furthermore, the Criminal Code of Uzbekistan provides more clarified provisions on the participant's criminal liability in articles 27-31. Section 34 par. 5 of the Criminal Code of Slovakia stipulates that, in determining the type and amount of punishment (Trestu), the court shall consider: a) in the case of accomplices, also the extent, to which the actions performed by each of them have contributed to the commission of the criminal offence; b) in the case of an organiser, a person who commissioned the criminal offence, an instigator, and an abettor, also the importance and character of their participation in the commission of the criminal offence; c) with regard to the preparation for a felony and the attempted criminal offence, also the extent, to which the actions performed by the offender have brought the criminal offence nearer to its completion as well as the circumstances and reasons for its non-completion.

Eighth, voluntary refusal from preparation for committing an offence and

attempted criminal offence shall become extinguished in accordance with the Criminal Code of Slovakia (sections 13-14) as well as the Criminal Code of Uzbekistan (article 26). However, in accordance with both Criminal Codes, a foregoing person shall be liable in case the actual act committed by him contains all elements of another offence. Furthermore, paragraph 5 of article 30 of the Criminal Code of Uzbekistan provides a direct indication that the voluntary refusal of an organizer, abettor, or perpetrator, if he took all timely measures, which he was in a position to take, for the prevention of the commission of an offence excludes criminal liability for complicity.

Ninth, effective repentance (Úprimne oľutova) is considered as mitigating factor in both of Criminal Codes of Slovakia (section 36 subpar. "1") and Uzbekistan (article 55 par. 1 subpar. "a"). However, subject to certain conditions, effective repentance may be a basis for a waiver of punishment pursuant to the Criminal Code of Slovakia (section 40 par. 1) as well as a basis for released from criminal liability (article 66) and punishment (article 71) in accordance with Criminal Code of Uzbekistan.

Tenth, General Part (Part I) of the Criminal Code of Slovakia as well as the same Part of the Criminal Code of Uzbekistan provides a number of criminal defences (Okolnosti vylučujúce trestnú zodpovednosť). In particular, the Criminal Code of Slovakia divides criminal defences into two groups:

I. Circumstances excluding criminal liability:

1. Age (Vek) - the person who has not reached the age of fourteen at the time of the commission of the criminal offence may not be held criminally liable (section 22).

2. Insanity (Nepříčetnosť) (section 23).

II. Circumstances excluding unlawfulness of an act (Okolnosti vylučujúce protiprávnosť činu) [18]:

1. Extreme necessity (Krajná núdza) (section 24).

2. Necessary Self-defence (Nútná obrana) (section 25).

3. Authorized Use of a Weapon (Oprávnené použitie zbrane) (section 26).

4. Permissible Risk (Dovolené riziko) (section 27).

5. Exercising Rights and Performing Duties (Výkon práv a povinnosti) (section 28).

6. Consent of the Injured Party (Súhlas poškodeného) (section 29).

7. Acting as an Agent (Plnenie úlohy agenta) (section 30).

In turn, the Criminal Code of Uzbekistan provides for such criminal defences, excluding the criminality of the act as the minor nature of an act; self-defence; extreme necessity; causing harm during the detention of a person who committed a socially dangerous act; execution of an order or other duty; justified professional or economic risk; commission of an act as a result of physical or mental coercion or threat (article 35), most of those are provided in the Criminal Code of Slovakia.

Moreover, if the Criminal Code of Uzbekistan provides the mitigating factors connected with criminal defences such as commission of an offence in excess of necessary self-defence, extreme necessity, infliction of injury when apprehending a person having committed a socially dangerous act, justifiable professional or economic risk (article 55 par. 1 subpar. "e") which may mitigate the punishment only, then Criminal Code of Slovakia sets that exceeding the limits of act of necessity, self-defence and self-enforcement may be a ground for imposition of punishment below the minimum Penalty or a less severe type of punishment (section 80) as well as for exemption from punishment (section 81).

Although, the Criminal Code of Slovakia stipulates the mitigating factor when the

offender has committed the criminal offence trying to avert an attack or other danger, or acting under the circumstances which, subject to the fulfillment of other conditions, exclude criminal liability without, however, fully meeting the requirements of necessary self-defence, extreme necessity, exercising the rights or performing the duties or the consent of the injured party, authorized use of a weapon, permissible risk, or acting as an agent (section 36 subpar. "i"). This is close to mitigating factors for a commission of a crime in excess of necessary self-defence, extreme necessity, infliction of injury when apprehending a person having committed a socially dangerous act, and justifiable professional or economic risk, set out by the Criminal Code of Uzbekistan (article 55 par. 1 subpar. "f").

Eleventh, the Criminal Code of Slovakia (section 23), as well as the Criminal Code of Uzbekistan (article 18), considers the state of "mental incapacity" as a criminal defence excluding criminal liability, and additionally, the Criminal Code of Uzbekistan implies the possibility of applying compulsory medical measures. It should be noted that the Criminal Code of Slovakia also provides a procedure for determining Protective Medical Treatment (Ochranné liečenie) (section 73 par. 1).

Twelfth, committing a crime in the state of diminished sanity in accordance with the Criminal Code of Slovakia (section 39 par. 2 subpar. "c") will be imposed a reduced penalty and concurrent protective treatment (section 73 par. 2 subpar. "a"). Moreover, the court may also waive the punishment of a young offender for a minor offence committed in the state of diminished sanity (section 99 subpar. "a"). Furthermore, the punishment of the perpetrator of a minor offence that did not result in death or grievous bodily injury may be waived if the offender committed the minor offence in a state of diminished sanity, and the

court believes that protective treatment will guarantee the protection of the society and rehabilitation of the offender more effectively than a penalty; this shall not apply if the offender has induced the state of diminished sanity himself under the influence of an addictive substance (section 40 par. 1 subpar. “c”).

And article 18-1 of the Criminal Code of Uzbekistan explicitly stipulates that persons in a state of diminished sanity are liable, and compulsory medical measures may be applied to such persons by a judge simultaneously with criminal punishment.

Conclusions

Having analysed the institute of mitigation of punishment and criminal defences as well, it can be argued that, the Criminal Code of Slovakia and the Criminal Code of Uzbekistan have more similar sides such as stipulating the list of mitigating factors and criminal defences, special provisions on mitigation of punishment etc. than different sides. Nevertheless, we may suppose that on the basis of a rule provided in paragraph 2 of article 55 of the Criminal Code, the judges in Uzbekistan have a right to wider judicial discretion.

As per of results of the comparative analysis, *we propose to adopt some of the provisions on mitigation of punishment from the Criminal Code of Slovakia and implement to Criminal Code of Uzbekistan*, which, from our point of view, will certainly contribute to the improvement of the criminal law norms of the national criminal law:

I. To implement the provisions of the subparagraphs “b”, “c” and “g” of section 36 of the Criminal Code of Slovakia to article 55 (circumstances mitigating the punishment) of the Criminal Code of Uzbekistan by supplementing paragraph 1 by the subparagraphs “k”, “l” and “m” in the ensuing edition:

Article 55. Circumstances Mitigating the Punishment

Mitigating circumstances shall be:

...“ **k) the offender has committed the criminal offence because of the lack of knowledge or experience;**

l) the offender has committed the criminal offence due to the consequences of an illness”;

m) the offender has committed the criminal offence due to an emergency that he did not bring about himself”.

II. To implement the provisions of sections 29-30 of the Criminal Code of Slovakia on criminal defences to the Criminal Code of Uzbekistan by amending paragraph 2 of article 35 and supplementing articles 41-2 and 41-3 in the succeeding edition, what will contribute to the subsequent relief of the offender’s state:

“Article 35. Definition of the Criminal Defences

...“Criminal Defences shall be: minor nature of an act; necessary defence; extreme necessity; infliction of damage when apprehending a person having committed a socially dangerous act; execution of an order or another duty; justifiable professional or economic risk; commission of an act as a result of physical or mental coercion or threat; **consent of the injured party; acting as an agent”.**

“Article 41-2. Consent of the Injured Party

An act, which otherwise gives rise to criminal liability, shall not be considered as a criminal offence if it was performed with the consent of the injured party and is not prejudicial to the latter’s life or limb.

The injured party shall not be deemed as having consented to the act if he has not given his consent prior to the act, if the consent was not serious and voluntary, or if another criminal offence has been committed in connection with the act concerned.

Provision of paragraph 1 shall not apply if, in compliance with the body of a criminal offence, the act shall be considered as a

criminal offence even if it has been consented by the injured party pursuant to paragraph 1.

Article 41-3. Acting as an Agent

An act, which otherwise gives rise to criminal liability, whereby an agent appointed in compliance with the special regulation endangers or infringes an interest protected under this Act in the course of disclosing a criminal offence or identifying its offender, shall not constitute a criminal offence if he has been forced to do so by the criminal group or the terrorist group, in which he operates, or he committed such an act because of reasonable concerns about the life or limb of himself or of a close person”.

Furthermore, taking into account the process relevance of drafting of Criminal Code in a new edition in the framework of the development of criminal, criminal procedure and criminal enforcement legislation to fulfill Goal 14 of the Decree of the President of the Republic of Uzbekistan, dated 28 of January 2022 No. PD-60 “On the development strategy of new Uzbekistan for 2022-2026 years”, it is recommended for the legislative body of Uzbekistan to learn and adopt the provisions on the criminal liability of legal persons [19] from the Criminal Code of Slovakia, whichever in our view provides complete conditions regarding foregoing institutions.

REFERENCES

1. Pravovye sistemy stran mira. Jenciklopedicheskiy spravochnik. Slovakiya [Legal systems of the countries of the world. Encyclopedic reference book. Slovakia]. Available at: <http://law.niv.ru/doc/dictionary/legal-systems-of-countries/articles/151/slovakiya.htm?ysclid=15qje00azg983856065/> (accessed 16.07.2022).
2. Pravovaya sistema Slovaki [The legal system of the Slovak Republic]. Available at: https://legal_systems.academic.ru/151/Словакия/ (accessed 16.07.2022).
3. Saidov A.H. Sravnitel'noe pravovedenie (osnovnye pravovyye sistemy sovremennosti) [Comparative jurisprudence (the main legal systems of our time)]. Moscow, Jurist Publ., 2003, 448 p.
4. Pravovyye sistemy stran mira [Legal systems of the countries of the world]. Encyclopedic reference book. Uzbekistan. Available at: <http://law.niv.ru/doc/dictionary/legal-systems-of-countries/articles/151/slovakiya.htm?ysclid=15qje00azg983856065/> (accessed 16.07.2022).
5. Yuray A., Yuray G. Overview of Slovak political and legal system and legal research. Available at: <https://nyulawglobal.org/globalex/Slovakia1.html/> (accessed 16.07.2022).
6. Bobrickikh I.V. O sootnoshenii mezhdunarodnogo i natsional'nogo prava Slovatskoy Respubliki [On the relation between international and national law of the Slovak Republic]. *Legal Concept*, 2011, no. 2, pp. 102–107. Available at: <https://readera.org/o-sootnoshenii-mezhdunarodnogo-i-natsionalnogo-prava-slovackoj-respubliki-14972782/> (accessed 16.07.2022).
7. Lazareva N., Chentesh I. Printsipy sovremennogo ugolovnogo zakonodatel'stva Slovatskoy Respubliki [Principles of modern criminal legislation of the Slovak Republic]. *Severo-Kavkazskiy yuridicheskiy vestnik – North Caucasian Legal Herald*, 2013, no. 4, pp. 68–72.
8. Criminal Code of the Slovak Republic. Available at: https://legislationline.org/sites/default/files/documents/6f/Slovakia_CC_2005_en.pdf/ (accessed 16.07.2022).
9. Trestný Zákon SR 300/2005 Z.z z 20. mája 2005 [Criminal Code of the Slovak Republic dd 20.05.2005 (In Slovak)]. Available at: <https://www.slov-lex.sk/pravne-predpisy/SK/ZZ/2005/300/> (accessed 16.07.2022).
10. Lazareva N.Ju. Istoriya razvitiya ugolovnogo zakonodatel'stva Slovaki [History of criminal legislation development in Slovakia]. *Zhurnal zarubezhnogo zakonodatel'stva i sravnitel'nogo pravovedeniya – Journal of Foreign Legislation and Comparative Law*, 2015, no. 5, pp. 903–910.

11. Malinovskiy A.A. Sravnitel'noe ugolovnoye pravo [Comparative criminal law]. Moscow, Jurlitinform Publ., 2016, 592 p.
12. The Slovak Republic. Available at: <https://www.sites.google.com/site/europeksg/slovak-republic/> (accessed 16.07.2022).
13. Seleznev A.A. Istochniki ugolovnogo prava Slovatskoy Respubliki [Sources of criminal law of the Slovak Republic]. *Vestnik Altayskoy akademii ekonomiki i prava – Herald of the Altai Academy of Economics and Law*, 2015, no. 3, pp. 77–79. Available at: <https://readera.org/istochniki-ugolovnogo-prava-slovackoj-respubliki-142179213/> (accessed 16.07.2022).
14. Lazareva N., Chentesh I. Ponyatiye prestupleniya i ego vidy po Ugolovnomu kodeksu Slovatskoy Respubliki [The concept of crime and its types according to the Criminal Code of the Slovak Republic]. *Severo-Kavkazskiy yuridicheskiy vestnik – North Caucasian Legal Herald*, 2014, no. 3, pp. 86–90.
15. Krapchatova I.N., Seleznev A.A. Otvetstvennost' za prestupleniya protiv pravosudiya po ugolovnomu pravu Slovatskoy Respubliki [Liability for crimes against justice under the criminal law of the Slovak Republic]. *Vestnik RGGU. Seriya Ekonomika. Upravleniye. Pravo – Herald of the Russian State University for the Humanities. Series Economics. Management. Law*, 2016, no. 1, pp. 116–122.
16. Lazareva N.Ju. Sub`ekt prestupleniya po ugolovnomu pravu Slovatskoy Respubliki [The subject of the crime under the criminal law of the Slovak Republic]. *Severo-Kavkazskiy yuridicheskiy vestnik – North Caucasian Legal Herald*, 2015, no. 2, pp. 99–106.
17. Krapchatova I.N., Seleznev A.A. Institut nakazaniya v vide domashnego aresta v ugolovnom prave Slovakii [The institution of punishment in the form of house arrest in the criminal law of Slovakia]. *Vestnik RGGU. Seriya Ekonomika. Upravleniye. Pravo – Herald of the Russian State University for the Humanities. Series Economics. Management. Law*, 2016, no. 4, pp. 118–127.
18. Coufalova B. Agent Provocateur in the Legislation of the Czech Republic, the Slovak Republic and the USA. *ICLR*, 2016, vol. 16, no. 1, pp. 55–68. Available at: https://www.researchgate.net/publication/313597895_Agent_Provocateur_in_the_Legislation_of_the_Czech_Republic_the_Slovak_Republic_and_the_USA/ (accessed 16.07.2022).
19. Chentesh J., Lorko Ya. Criminal liability of legal persons in the Slovak Republic. *Studia Prawnoustrojowe* 42, UWM, 2018, pp. 353–364. Available at: https://wpia.uwm.edu.pl/czasopisma/sites/default/files/uploads/Studia_Prawno_Ustrojowe/2018/42/353-364.pdf/ (accessed 16.07.2022).

UDC: 343.98(045)(575.1)

AXBOROT TEXNOLOGIYALARI SOHASIDA SODIR ETILADIGAN JINOYATLARNI TERGOV QILISHDA JAMOATCHILIK BILAN HAMKORLIK

Murodov Baxtiyorjon Bahodirovich,

O'zbekiston Respublikasi Ichki ishlar vazirligi Akademiyasi
Dastlabki tergov va kriminalistika kafedrasini boshlig'i,
yuridik fanlar doktori, professor
ORCID: 0000-0003-3734-458X
e-mail: Azizxon2009@mail.ru

Xushvaktova Nodira Akramovna,

O'zbekiston Respublikasi Ichki ishlar vazirligi Akademiyasi
Oliy ta'limdan keyingi ta'lim fakulteti doktoranti
ORCID: 0000-0001-7637-5595
e-mail: akbaraliramazonovich@gmail.com

Annotatsiya. Maqola jamiyatimizda kundun-kunga tobora xavf tug'dirayotgan va huquqni muhofaza qiluvchi organlar amaliyoti uchun nisbatan yangi hisoblangan axborot texnologiyalari sohasida sodir etiladigan jinoyatlarni tergov qilish masalalariga bag'ishlangan. Mazkur maqolada bevosita shu turdagi jinoyatlarning o'sish dinamikasi va bugungi kundagi statistikasi, tergov qilinayotgan jinoyatlarning fosh etilish ko'rsatkichlari qiyosiy tahlil qilingan. Axborot texnologiyalari yordamida sodir etilgan jinoyatlarni tergov qilishda tergov organlarining jamoatchilik bilan hamkorlik qilish zarurlari va shartlari to'g'risida fikr yuritilgan. Shuningdek, ishni sudga qadar yuritishda tergov organlari va jamoatchilik hamkorligining xalqaro huquqiy asoslari va ahamiyati tavsiflangan. Mualliflar tomonidan bugungi kunda axborot texnologiyalari sohasida sodir etiladigan jinoyatlarni tergov qilishda tergov amaliyotida yuzaga kelayotgan muammoli vaziyatlarga to'xtalib o'tilgan. Jumladan, axborot texnologiyalaridan foydalanib sodir etilayotgan jinoyatlarni fosh etish, tergov qilish va oldini olish uchun moliyaviy tashkilotlar, banklar, mobil operatorlar, internet provayderlari va to'lov tizimlari bilan o'zaro hamkorlikni yo'lga qo'yishning obyektiv zarurati borasida so'z boradi. Shu bilan bir qatorda, Markaziy bank tomonidan respublikada huquqni muhofaza qiluvchi organlar bilan hamkorlikni amalga oshirish uchun yagona bazani yaratish zarurati asoslantiriladi. Maqolada mualliflar tomonidan mazkur toifadagi ishlarni tergov qilishda mutaxassis ishtiroki bilan bog'liq muammolar borasida so'z yuritilgan hamda ularni bartaraf etishga oid bir qator takliflar ilgari surilgan.

Kalit so'zlar: axborot texnologiyalari, jinoyat-protsessual munosabatlar, jamoatchilik, kiberjinoyat, firibgarlik, hamkorlik.

СОТРУДНИЧЕСТВО С ОБЩЕСТВЕННОСТЬЮ ПРИ РАССЛЕДОВАНИИ ПРЕСТУПЛЕНИЙ В СФЕРЕ ИНФОРМАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ

Муродов Бахтиёржон Баходирович,

доктор юридических наук, профессор, заведующий кафедрой
«Предварительное следствие и криминалистика»
Академии МВД Республики Узбекистан

Хушвактова Нодира Акромовна,
докторант факультета послевузовского образования
Академии МВД Республики Узбекистан

Аннотация. *Статья посвящена расследованию преступлений в сфере информационных технологий, которые в нашем обществе становятся все более опасными и являются относительно новыми для практики правоохранительных органов. В данной статье непосредственно анализируются динамика роста и текущая статистика преступлений, совершенных с помощью информационных технологий, и показатели раскрываемости расследуемых преступлений в этой сфере. Также в статье обосновывается необходимость и условия взаимодействия следственных органов с общественностью при расследовании преступлений, совершенных с помощью информационных технологий. В статье авторы описывают международную правовую базу и важность сотрудничества между следственными органами и общественностью в досудебном делопроизводстве. В частности, на сегодняшний день существует объективная необходимость налаживания взаимодействия с финансовыми учреждениями, банками, операторами мобильной связи, интернет-провайдерами и платежными системами для выявления, расследования и предупреждения преступлений, совершенных с использованием информационных технологий. При этом обосновывается необходимость создания Центральным банком единой базы для взаимодействия с правоохранительными органами страны. Авторы статьи анализируют проблемы, связанные с привлечением специалистов к расследованию данной категории дел, и вносят ряд предложений по решению этих вопросов.*

Ключевые слова: *информационные технологии, уголовно-процессуальные отношения, общественность, киберпреступность, мошенничество, сотрудничество.*

COOPERATION WITH THE PUBLIC IN THE INVESTIGATION OF CRIMES IN THE SPHERE OF INFORMATION TECHNOLOGIES

Murodov Bakhtiyorjon Bahodirovich,
Head of the Department of Preliminary Investigation and Criminalistics,
Academy of the Ministry of Internal Affairs
of the Republic of Uzbekistan,
Doctor of Science, Professor

Khushvaktova Nodira Akramovna,
Doctoral student of
Academy of the Ministry of Internal Affairs
of the Republic of Uzbekistan

Abstract. *The article is devoted to the investigation of crimes in the field of information technology, which are becoming more and more dangerous in our society and are relatively new to the practice of law enforcement agencies. This article directly analyzes the dynamics of growth and current statistics of crimes committed with the help of information technology, the indicators of detection of investigated crimes in this area. The article also substantiates the necessity and conditions for the interaction of investigating authorities with the public in the investigation of crimes committed with the help of information technology. In the article, the authors describe the international legal framework and the importance of cooperation between the investigative authorities and the public in pre-trial proceedings. In particular, today there is an objective need to establish cooperation with financial institutions, banks, mobile operators, Internet providers, and payment systems to detect, investigate and prevent crimes committed using information technology. At the same time, the need for*

the Central Bank to create a single base for interaction with law enforcement agencies of the country is substantiated. The authors of the article analyze the problems associated with the involvement of specialists in the investigation of this category of cases and make a number of proposals to address these issues.

Keywords: *information technology, criminal procedure relations, public, cybercrime, fraud, cooperation.*

Kirish

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev 2022-yil 24-mart kuni birinchi Toshkent xalqaro investitsiya forumining ochilish marosimidagi nutqida: "O'zbekistonni qonun va adolat mustahkam qaror topgan demokratik mamlakatga aylantirish, mustaqil va kuchli sud-huquq tizimini shakllantirish – eng oliy maqsadlarimizdan biri sifatida kun tartibiga qo'yildi... Ma'lumki, hozirgi zamon butun jahon iqtisodiyoti raqamlashtirish jarayoniga o'tayotgan, "yashil" texnologiyalar va innovatsion taraqqiyot har qanday soha va biznes rivoji uchun ustuvor ahamiyat kasb etayotgan bir davrdir" [1], deya ta'kidlab o'tdilar. Darhaqiqat, shiddat bilan rivojlanib borayotgan bugungi kunda mamlakatimiz taraqqiyoti uchun xizmat qilayotgan axborot texnologiyalari ham tobora yangilanib bormoqda.

Haqiqatan ham, so'nggi o'n yilliklarda axborot texnologiyalari davlat va insoniyat hayotining barcha jabhalari, jumladan, aloqa, davlat xizmatlari ko'rsatish, bank va moliya tizimi, sog'likni saqlash, ta'lim kabi muhim yo'nalishlariga kirib keldi. Tabiiyki, bu jinoyatchilarni aynan shu sohaga jalb etdi. Chunki bu turdagi jinoyatlarni uzoq masofadan turib ham sodir etish va shaxsning aniqlanish ehtimoli kamligi ularning dunyo qamrovida yil sayin o'sishiga sabab bo'lmoqda [2, 100-b.].

Bu esa huquq-tartibot idoralari, jumladan, tergov organlari xodimlari nafaqat yurtimiz sarhadlari, balki uning kibermakonida ham jinoyatlarning oldini olish, axborot tarmoqlarida sodir etilgan jinoyatlarni esa tergov qilish vazifasini yuklaydi.

Mazkur sohada bugungi kunda ko'plab protsessualist va kriminalist olimlar tadqiqotlar olib bormoqda. Sababi yangi jinoyat turi yangicha tergov metodikasi va tergov harakatlari o'tkazishning yangi taktikasini ishlab chiqishni taqozo etmoqda.

Jumladan, xorijiy olimlardan K. Braun [3, 65-b.], D. L'yuis [4, 12-b.], F. Vil'yams [5], B. Kolin [6], D. Shinder [7], D. Denninglar [8], MDH davlatlaridan esa Ye.A. Russkevich [9], G.R. Grigoryan [10], Ye.A. Markova [11] va N.V. Letyolkinlar [12] mazkur sohada o'z tadqiqot ishlarini olib borgan.

Yuqorida nomlari keltirilgan olimlar o'z tadqiqot ishlarida, asosan, axborot texnologiyalari sohasida sodir etiladigan jinoyatlar va ularning huquqiy tavsifiga e'tibor qaratgan bo'lsa, bizning tadqiqotimiz doirasida axborot texnologiyalaridan foydalanib sodir etiladigan jinoyatlarni tergov qilishda jamoatchilik bilan hamkorlik masalalari o'rganilgan.

Material va metodlar

Maqolada axborot texnologiyalaridan foydalanib sodir etiladigan jinoyatlarni ishni sudga qadar yuritish bosqichida aniqlash, fosh etish va oldini olishda jamiyatda mavjud kuch va imkoniyatlardan samarali foydalanish uchun tergov organlari hamda jamoatchilik o'rtasida hamkorlik rishtalarini yanada takomillashtirish masalasi tadqiq etilgan.

Tadqiqot davomida analiz, qiyosiy-tahlil, deduksiya, mantiqiy, statistik, tizimli yondashuv metodlaridan foydalanildi.

Tadqiqot natijalari

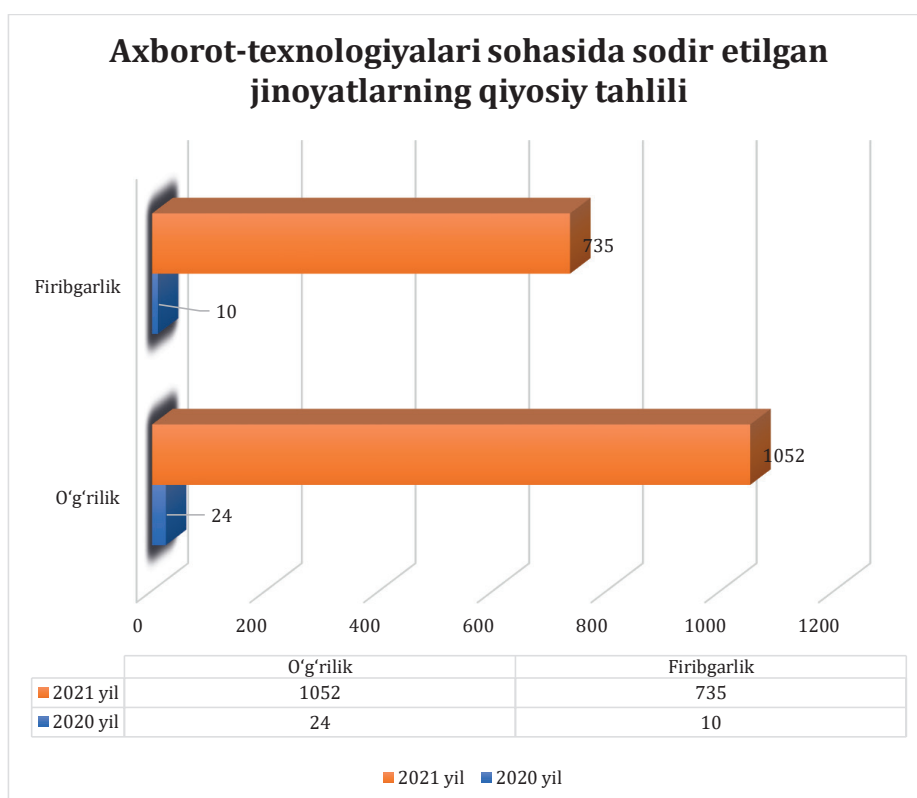
Kiberhujumlar borasida xavfsizlikni ta'minlash bo'yicha xalqaro Symantec

Security tashkilotining ma’lumotlariga ko’ra, hozir har soniyada dunyodagi har 12 nafar insondan biri kiberhujum qurboniga aylanmoqda.

Kiberjinoyatlarning turlari ham kundankunga ko’payib bormoqda. Shu turdagi jinoyatlarni tasniflashga oid ko’plab qarashlar mavjud. Biroq ularning eng asosiysi xalqaro huquqiy hujjatlar orqali belgilangan. Jumladan, Yevropa Kengashining “Kiberjinoyatchilik to’g’risida”gi Konvensiyasi (Budapesht shahri, 2001-yil 23-noyabr)da axborot texnologiyalari sohasida sodir etiladigan jinoyatlar 4 guruhga ajratilgan. 2003-yil 28-yanvarda Strasburg shahrida mazkur Konvensiyaga qo’shimcha protokol qabul qilinishi natijasida kiberjinoyatlar tasnifiga yana 1 ta guruh jinoyatlar qo’shildi.

O’zbekistonda ham so’nggi uch yilda kiberjinoyatlar 8,3 baravarga ko’payib, umumiy jinoyatchilikning 5 foizini tashkil etmoqda. Masalan, kibermakonda firibgarlik bilan bog’liq jinoyatlar 13 baravar, o’g’rilik 20, tovlamachilik, tuhmat va haqorat qilish bilan bog’liq jinoyatlar esa 4,9 baravarga ortgan [13].

Birgina Toshkent shahrining o’zida 2021-yil davomida Toshkent shahar IBB huzuridagi Tergov boshqarmasi va uning quyi tizimlari tomonidan 735 ta (2020-yilda 10 ta) holatda kompyuter texnikasi va mobil aloqa vositalaridan foydalanib sodir etilgan firibgarlik, 1052 ta (2020-yilda 24 ta) holatda shaxsiy hisob raqamlarni boshqarish dasturlariga ruxsatsiz kirib sodir etilgan o’g’rilik, jami 1787 ta (2020-yilda 34 ta) jinoyatlar bo’yicha dastlabki tergov harakatlari olib borilgan [14] (1-rasm).

1-rasm. Axborot-texnologiyalari sohasida sodir etilgan jinoyatlarning qiyosiy tahlili

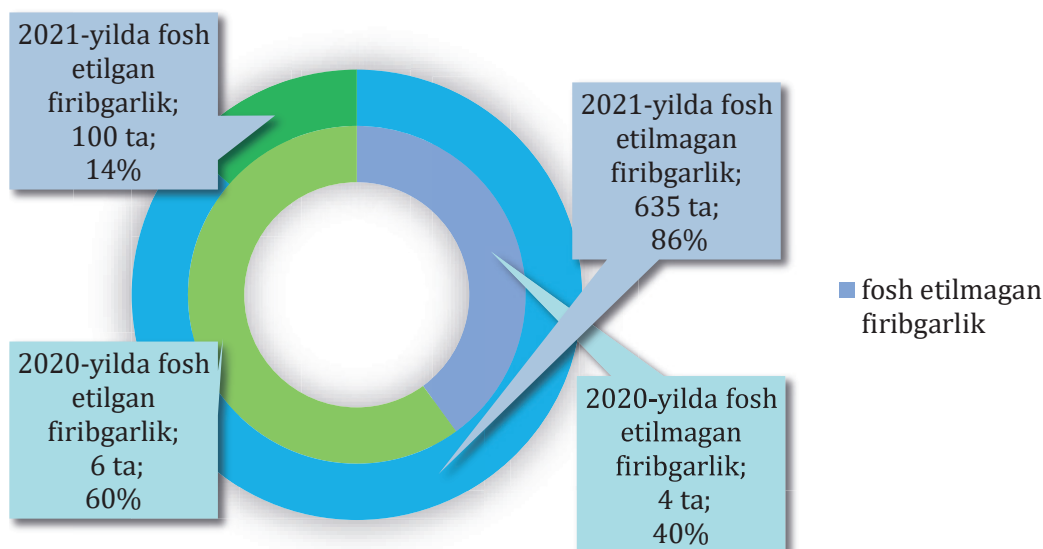
Biroq 2021-yilda Toshkent shahrida axborot texnologiyalari sohasida sodir etilgan jami 635 ta firibgarlik va 930 ta

o’g’rilik (2020-yilda 4 ta firibgarlik va 5 ta o’g’rilik) jinoyatlari fosh etilmagan (2- va 3-rasmlar). Ushbu turdagi jinoyatlarning

fosh etilmasligi natijasida jazo muqarrarligi prinsipi ta'minlanmayotganligi hamda fuqarolarga noma'lum shaxslar tomoni-

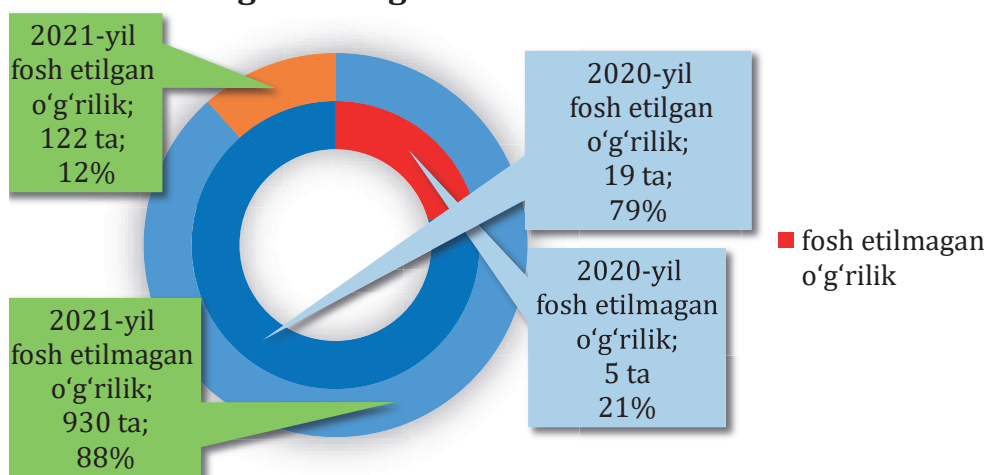
dan yetkazilgan zarar qoplab berilmasdan, ularning haqli e'tirozlariga sabab bo'lmoqda.

Axborot texnologiyalari sohasida sodir etilgan firibgarlikning fosh etilish ko'rsatkichi

2-rasm. Axborot texnologiyalari sohasida sodir etilgan firibgarlikning fosh etilish ko'rsatkichi

Axborot texnologiyalari sohasida sodir etilgan o'g'rilikning fosh etilish ko'rsatkichi

3-rasm. Axborot texnologiyalari sohasida sodir etilgan o'g'rilikning fosh etilish ko'rsatkichi

Mazkur masalada, fikrimizcha, bir qator jihatlariga e'tibor qaratishimiz lozim. Dunyoning eng zamonaviy kibernetika tizimlari bilan himoyalangan mamlakat Amerika Qo'shma Shtatlarining Davlat kotibi Maykl Pompeoning quyidagi so'zlarini eslasak: "Kiberjinoatchilar davlatlardagi qonun ustuvorligini pisand qilmaydi. Ularning dunyo bo'ylab tahdid uyg'otayotganidan kelib chiqib, barcha hukumatlarni kiberjinoatchilarga qarshi kurashda hamkorlik qilishga, aybsiz fuqarolarni birgalikda himoya qilishga chaqiraman".

Darhaqiqat, xalqaro hamjamiyat tomonidan jinoyatlarni tergov qilishda jamoatchilik bilan va xalqaro hamkorlik o'rnatish masalasiga alohida e'tibor qaratilmoqda. Jumladan, 2015-yil 12–19-aprel kunlari Doha shahrida o'tkazilgan Birlashgan Millatlar Tashkilotining o'n uchinchi Kongressida jinoatchilikning oldini olish va odil sudlovni yuritish borasida jamoatchilik ishtirokining ta'minlashiga oid Doha deklaratsiyasi qabul qilingan.

Har qanday mamlakatda huquq-tartibot organlarining aholi bilan muloqoti, fuqarolik jamiyatining ijtimoiy, o'zini o'zi boshqarish organlari bilan hamkorligi, bir tomondan, huquqni muhofaza qiluvchi organlarning o'z faoliyat (xizmat) vazifalarini samarali bajarish, huquqiy tartibotni ta'minlash, jinoyatlarni muvaffaqiyatli fosh etish va boshqa funksional burchlarni bajarishga ko'maklashsa, ikkinchi tomondan, fuqarolarning huquqlarini himoyalash jamiyat tuzilmalarining manfaatlarini ta'minlashga xizmat qiladi [15, 134-135-b.].

Kiberjinoatchilarni tergov qilishda hamkorlikni o'rnatish zaruratini keltirib chiqaruvchi o'ziga xos jihati shundaki, kiberjinoatchilar virtual makonda sodir etiladi, ya'ni kompyuter, mobil qurilmalar yordamida, Internet va boshqa aloqa, telekommunikatsiya tarmoqlarida amalga oshiriladi. Bu esa mazkur turdagi jinoyatlarning davlat hududi chegaralaridan chetga chiqishi va xalqaro tur-

dagi jinoyatga aylanishiga olib keldi hamda, o'z navbatida, huquqni muhofaza qiluvchi organlarning munosib javob berishi va o'zaro hamkorlik o'rnatishga undadi [16, 883-b.]. Shu sababli tergov idoralari axborot xavfsizligini ta'minlash, kiberjinoatchilarga qarshi kurashish, axborot texnologiyalari sohasidagi jinoyatlar va ularni sodir etgan shaxslarni aniqlash borasida banklar, mobil operatorlar, internet provayderlari va boshqa tashkilotlar bilan huquqiy, tashkiliy-boshqaruv, texnik choralar va xalqaro hamkorlik samaradorligini oshirishni davrning o'zi taqozo etmoqda.

Yuqoridagi tahlillardan ko'rinib turibdiki, O'zbekistonda internet tarmog'i orqali, asosan, "firibgarlik", "tuhmat", "haqorat", "o'g'rilik" kabi jinoyatlarning sodir etilishi kuzatilmoqda. Ushbu jinoyatlar orasida butun dunyodagi kabi mamlakatimizda ham firibgarlik jinoyati eng ko'p sodir etiladi. Firibgarlik holatlarining aksariyati quyidagi jinoiy natijalarga erishishga qaratilgan:

a) firibgarlik yoki ishonchni suiiste'mol qilish ta'siri ostida bank plastik kartalariga xizmat ko'rsatuvchi mobil ilovalar orqali jabrlangan shaxslar tomonidan pul mablag'larini ularning hisoblariga o'tkazib olish;

b) bank plastik kartochkalarining shaxsiy ma'lumotlari va to'lov rekvizitlarini ulardan naqd pul olish, uni boshqa kartochka hisobvaraqlari, bank hisobvaraqlari, elektron hamyonga o'tkazish yoki kartochka egasining roziligisiz virtual xaridlar amalga oshirish maqsadida qo'lga kiritish.

Xorijiy davlatlar tajribasi o'rganilganda esa bankomatlar, to'lov terminallariga o'rnatilgan "skimmer" qurilmalari, soxta bankomatlar (Germaniya, Hindiston) va plastik kartani "klon qiluvchi" qurilma (Fransiya, Rossiya, Ukraina) yordamida kartaning identifikatsion ma'lumotlarini o'g'irlash, mablag'larni o'zlashtirish va jinoiy uyushmalarni moliyalashtirish uchun mablag' yuborish kabi jinoyatlar mavjudligi

va ular ham mamlakatimizda sodir etilishi mumkinligini prognozlash qiyin emas.

Tadqiqot natijalari tahlili

Yuqoridagi tahlillar va xorijiy davlatlarning ilg'or tajribalarini o'rganish natijalari mamlakatimizda ham kiberjinoatchilikka qarshi kurashishning samarali mexanizmlarini shakllantirish zarurati yuzaga kelganligidan dalolat bermoqda. Buning uchun tergov idoralari O'zbekiston Respublikasi tijorat banklari, shuningdek, pul o'tkazmalarini amalga oshiruvchi tashkilotlar bilan axborot texnologiyalari sohasidagi jinoyatlarga qarshi kurashish, sodir etilgan jinoyatlarni fosh etish va tergov qilishda hamkorlikni kuchaytirish va amaliyotga tadbiiq etish lozim.

Albatta, mavjud kasallikni davolashdan ko'ra, uning oldini olish, ya'ni profilaktika qilish muhimdir. Shunday ekan, jinoyatni tergov qilish jarayonida virtual makonda firibgarlikning sodir etilishiga olib kelgan barcha sabab va shart-sharoitlar aniqlangandan keyin jinoyat sabablari va uning sodir etilishiga imkon bergan shart-sharoitlarni bartaraf etish yuzasidan taqdimnoma kiritilishi muhim. Chunki bu kelgusida sodir etilishi mumkin bo'lgan jinoyatlarning oldini olishga xizmat qiladi.

Tahlillar asosida o'zgaralar mulkini kompyuter vositasidan foydalanib talon-toroj qilishning asosiy sabablari va ularga imkon bergan shart-sharoitlar o'rganilganda, ushbu turdagi jinoyatlarni sodir etuvchi shaxslar tomonidan ko'pgina hollarda jinoyatlarni sodir etish uchun qurol sifatida O'zbekiston Respublikasi hududida faoliyat ko'rsatayotgan banklar, to'lov operatorlari va tashkilotlarining mobil ilovalar hamda dasturiy ta'minotlaridan foydalangan holda amalga oshirib kelayotganliklari aniqlangan.

Bu borada O'zbekiston Respublikasi hududida faoliyat ko'rsatayotgan banklar, to'lov operatorlari va tashkilotlarda mavjud mobil ilovalar hamda dasturiy ta'minotni himoya qilish darajasini kuchaytirishga qaratilgan zaruriy choralar to'liq ko'rilishi

yuzasidan JPKning 297-moddasi tartibida taqdimnoma kiritish zarur deb hisoblaymiz.

Shuningdek, kiritilgan taqdimnomaning muhokamasi davomida ishtirok etayotgan fuqarolarga bank plastik kartadan noma'lum tarzda pul yechib olingan zahoti uni bloklash chorasini ko'rish va xizmat ko'rsatadigan bankiga murojaat qilish, ayrim turdagi viruslar hisobidan pul ko'chirilishi chog'ida ma'lumotlarni o'g'irlab, kartadagi mablag'ni o'z egasi (xaker)ga o'tkazib yuborishi mumkinligi, kompyuter yoki telefon qurilmasiga antivirus dasturlari o'rnatib, ularning doimo yangilab turilishi, bank plastik kartalarni birovlarga bermaslik, hech qachon kartaning yuziga PIN-kodni yozib qo'ymaslik, PIN-kodni hech kimga ma'lum qilmaslik, SMS-xabarnomani yoqtirish orqali har bir to'lov amaliyoti to'g'risida kelgan SMS bilan nazorat qilib borish lozimligi ham tushuntirilishi zarur.

Kiberjinoyslarni tergov qilish jarayonida jamoatchilik ishtirokining yana bir shakli – mutaxassis ishtiroki hisoblanib, JPKning 69-moddasi talablaridan kelib chiqadigan bo'lsak, quyidagi maqsadlarda mutaxassislar chaqiriladi:

- 1) tergov va sud muhokamasini o'tkazishda dalillar topish;
- 2) dalillarni mustahkamlashda yordam berish;
- 3) himoyachining iltimosnomasiga ko'ra tushuntirish berish;
- 4) ilmiy-texnika vositalarini qo'llash.

Aynan axborot texnologiyasi sohasida sodir etilgan jinoyatlar yuzasidan tergov harakatlari o'tkazishda mutaxassis ishtiroki zarur hisoblanadi. O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi Plenumining 2018-yil 24-avgustdagi "Dalillar maqbulligiga oid jinoyat-protsessual qonuni normalarini qo'llashning ayrim masalalari to'g'risida"gi 24-son qarorining 9-bandi "k" kichik bandiga ko'ra, raqamli (elektron) tashuvchi jismlardagi ma'lumotlar mutaxassis ishtirokisiz olib qo'yilganligi yoki ko'zdan

kechirilganligi dalillarning nomaqbul deb topilishiga asos bo'ladi.

Demak, tergov idoralari axborot texnologiyalari sohasidagi jinoyatlarni tergov qilishda bevosita mutaxassis yordamidan foydalanishiga zarurat mavjud.

Mutaxassislarning tergov harakatlari o'tkazishda ishtirok etishi haqli ravishda tergov samaradorligining ajralmas shartidir. U nafaqat ishtirok etishi shart bo'lgan, balki ishtirok etish imkoni bo'lgan barcha hollarda tergov harakatlariga jalb etilishi lozim [17, 89-b.].

Bugungi kunda amaliyotimizda axborot texnologiyalari sohasida sodir etilgan jinoyatlar bo'yicha o'tkazilayotgan tergov harakatlari mutaxassis ishtirokini ta'minlash borasida ham bir qator muammolar mavjud. Sababi mutaxassis kimligi, unga qo'yiladigan talablar va uni ishda ishtirok etishga jalb qilish tartibi yetarli tarzda jinoyat-protsessual qonunchilikda yoritilmagan. Bu esa olimlar va amaliyotchilar o'rtasida turli bahs-munozaralarga sabab bo'lmoqda [18, 60-61-b.].

Jinoyat protsessiga jalb qilingan mutaxassislar kompetensiyasini aniqlash borasida alohida to'xtalib o'tishni lozim deb topdik. Qiyos qilish mumkin bo'lsa, shaxmat piyodasi muayyan bosqichga yetganda, farzin bo'lib, o'z qirolini himoya qilgandek, jinoyat protsessi taxtasida qadamma-qadam odimlayotgan mutaxassisning yuqori darajaga erishganligi jinoyat protsessida haqiqatni himoya qilishga, odillikni ta'minlashga xizmat qiladi. Chunki birgina so'z, birgina dalil jinoyat ishining yakuniy qaroriga ta'sir etishi mumkin.

Kasbiy kompetentlik esa mutaxassis tomonidan kasbiy faoliyatni amalga oshirish uchun zarur bo'lgan bilim, ko'nikma va malakalarning egallanishi hamda ularning amalda yuqori darajada qo'llay olinishi hisoblanadi [19, 4-b.].

Shu bilan birgalikda, mazkur toifadagi jinoyat ishlari yuzasidan mutaxassislarning bilimlaridan yetarli darajada foydalanmaslik-

ning asosiy sabablaridan biri – bu mutaxassislarning ixtisosligi, ularning faoliyati, qayerda xizmat olib borishi haqidagi ma'lumotlarning yetishmasligi deb hisoblash mumkin. Uning yechimi sifatida bir guruh olimlar tergovchilarga xizmatda foydalanish grifi orqali ilmiy-tadqiqot muassasalari, oliy o'quv yurtlari, ixtisoslashtirilgan muassasalar, jamoat birlashmalari (madaniy, tarixiy, numizmatik va boshqa) manzili va telefon raqamlari aks etgan ma'lumotnomalar [20, 138-b.] yoki reyestrlar [21, 126-b.] yaratishni taklif etgan. Boshqa mualliflar esa qachon qaysi mutaxassisni chaqirishni aniqlab beruvchi dastur yaratish g'oyasini ilgari surgan [17, 129-b.].

Fikrimizcha, jamoatchilikni tergovga qadar tekshiruv va tergov organlari bilan bog'laydigan eng yaxshi yo'l – bu bizga zarur bo'lgan mutaxassislar faoliyat olib boradigan mutasaddi tashkilotlar va IIV o'rtasida o'zaro hamkorlikka oid memorandumlar tuzishdir. Mazkur memorandum asosida axborot texnologiyalari yo'nalishidagi korxonalar, tashkilot va muassasalar tavsiyanomasi hamda shaxsning yozma roziligi orqali tergov harakatlarida ishtirok etishi mumkin bo'lgan mutaxassislar, ularning shaxsi hamda kompetensiyasini tasdiqlovchi hujjatlar, ish staji va faoliyati, yashash va ishlash manzili, telefon raqamlari, elektron manziliga oid ma'lumotlar jamlangan yagona elektron baza yaratilishi zarur. Mutaxassis jinoyat ishida ishtirok etishga jalb etilganda, bevosita mazkur baza orqali qayd etilishi, uning rahbari xodimi haqiqatda tergovda ishtirok etayotganligini bilish, mutaxassisning ish vaqti uchun to'lovi saqlanib qolinishi hamda IIO tomonidan tergovdagi ishtiroki uchun pul to'lanishiga asos bo'lib xizmat qiladi.

Bunday bazaning yaratilishi bizga bir qator afzalliklar beradi:

Birinchi, avvalo, tergovga qadar tekshiruv va tergov organlari xodimlarining vaqti tejaladi.

Ikkinchi, jinoyat ishlarini yuritish sifati va samaradorligi oshadi, chunki aynan

ishtiroki talab etilayotgan mutaxassisni qayerdan qidirish va kimni qidirish lozimligi aniqlanadi.

Uchinchi dan, protsessual chiqimlar kamayadi, chunki mutaxassisni tergov yuritilayotgan bo'limga eng yaqin hududdan qidirish boshlanadi.

To'rtinchi dan, mazkur hamkorlik mu'tasaddi tashkilotlar o'rtasidagi memorandum asosida tuzilgach, sansalorlikka yo'l qo'yilishining oldini oladi.

Axborot texnologiyalari sohasida jinoyatlarni tergov qilishda amaliyotda uchrayotgan, bevosita bank va to'lov tizimlari bilan bog'liq bo'lgan bir nechta muammolarni ham ko'rib chiqsak.

Birinchi dan, bank, to'lov tashkilotlari va to'lov operatorlariga qo'zg'atilgan jinoyat ishi yuzasidan asoslantirilgan so'rov xatlari taqdim etilganda (prokuror sanksiyasi bilan), bank va to'lov tizim operatorlari tomonidan so'rov xatlariga to'liq javob bermasdan, so'rov xatlarining ijrosi 10 kundan 15 kungacha ta'minlanayotganligi, bu esa, o'z navbatida, bitta jinoyat ishi bo'yicha noqonuniy topilgan mablag'lar yo'naltirilgan manzillarini aniqlash uchun 2 oydan 3 oygacha vaqt talab etayotganligi sababli ushbu turdagi jinoyatlarni issiq izidan fosh etishda jiddiy qiyinchiliklar keltirib chiqarmoqda.

Ikkinchi dan, bank plastik kartasi yoki elektron pullar o'tkazmasi to'g'risidagi ma'lumotlarni taqdim etishning markazlashgan tizimi mavjud emasligi natijasida bitta jinoyat ishi bo'yicha plastik kartalarning tranzaksiyalariga oid ma'lumotlarni prokuror sanksiyasi asosida olish uchun turli banklar (Xalq banki, Agrobank, Infinbank, Ipak yo'li bank), to'lov tizimi operatorlari (Uzcard, HUMO), to'lov tashkilotlari (Click, PayMe, Apelsin) kabi 8-10 ta idoralarga so'rov xati yetkazib berish va ularning javoblarini kutish zarurati tug'ilmoqda.

Mazkur muammolarni bartaraf etish, shuningdek, tergov idoralari jamoatchilik bilan hamkorligini yanada takomil-

lashtirish maqsadida quyidagilarni taklif etamiz:

Birinchi dan, to'lov tizimi operatorlari, to'lov tashkilotlari, to'lov agentlari va sub-agentlari bilan Ichki ishlar vazirligi o'rtasida to'g'ridan-to'g'ri axborot almashinuvi yo'lga qo'yilishi lozim.

Ikkinchi dan, Markaziy bank tomonidan bank plastik kartasiga oid ma'lumotlarni huquq-tartibot idoralari so'roviga asosan taqdim etishning yagona avtomatlashtirilgan tizimi shakllantirilishi maqsadga muvofiq.

Uchinchi dan, yo'qolgan va o'g'irlangan bank plastik kartalari to'g'risida "SOS" xabar beruvchi mobil ilova ishlab chiqish va ular to'g'risidagi yagona ma'lumotlar bazasini shakllantirish jinoyatlarni fosh etish uchun bir qator qulayliklar keltirib chiqaradi.

To'rtinchi dan, fosh etilmagan jinoyat ishlari yuzasidan tergov davomida jinoyatni sodir etgan noma'lum shaxsni aniqlashda jamoatchilik vakillari, masalan, elektron valyuta ayriboshlash bilan shug'ullanuvchi fuqarolarni jalb etish.

Xulosalar

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-son Farmoniga ko'ra tasdiqlangan "2022-2026-yillarga mo'ljallangan yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi"da mamlakatimizda adolat va qonun ustuvorligi tamoyillarini taraqqiyotning eng asosiy va zarur shartiga aylantirishga bag'ishlangan 2-ustuvor yo'nalishining birinchi maqsadi ham huquqni muhofaza qilish organlariga mulkiy huquqlarni muhofaza qilish majburiyatini yuklaydi.

Xulosa o'rnida ta'kidlashimiz lozimki, mavjud tahdidlarni yengish uchun hamma-miz – ham huquqni muhofaza qiluvchi organlar, ham fuqarolarimiz bir yoqadan bosh chiqarib, ogoh bo'lsak, o'z taqdirimizni Vatan taqdiri bilan bog'lab, befarqlikdan qochsak, Prezidentimiz belgilagan strategiya va islohotlarni amalga oshirishda jipslashib, bir tan-u bir jon bo'lsak, tinch va osuda yurtimiz ravnaq topaveradi.

Fikrimizcha, yuqorida ko'rsatilgan takliflar amaliyotga to'liq tatbiq etilgan taqdirda, ushbu turdagi jinoyatlarni issiq izidan fosh etish va oldini olishda o'z samarasini beradi.

REFERENCES

1. Mirziyoyev Sh. Investorlar uchun qulay va jozibador sharoit yaratishga qaratilgan amaliy ishlarimizni yanada jadallashtiramiz [We will intensify our practical work aimed at creating favorable conditions for investors]. Available at: [https://uza.uz/uz/posts/investorlar-uchun-qulay-va-zhozibador-sharoit-yaratishga-qaratilgan-amaliy-ishlarimizni-yanada-zhadallashtiramiz_357901/](https://uza.uz/uz/posts/investorlar-uchun-qulay-va-zhozibador-sharoit-yaratishga-qaratilgan-amaliy-ishlarimizni-yanada-zhadallashtiramiz_357901?q=%2Fposts%2Finvestorlar-uchun-qulay-va-zhozibador-sharoit-yaratishga-qaratilgan-amaliy-ishlarimizni-yanada-zhadallashtiramiz_357901/) (accessed 26.03.2022).
2. Zelenkina O.Yu. Osobennosti rassledovaniya prestupleniy v sfere komp'yuternoy informatsii [Features of the investigation of crimes in the field of computer information]. *Sibirskiye ugovno-protsessual'nyye i kriminalisticheskiye chteniya – Siberian Criminal Procedure and Forensic Readings*, 2019, no. 1, pp. 92–100.
3. Brown C. Investigating and Prosecuting Cyber Crime: Forensic Dependencies and Barriers to Justice. *International Journal of Cyber Criminology*, 2015, no. 9, pp. 64–75.
4. Lewis J.A. Assessing the Risks of Cyber Terrorism, Cyber War and Other Cyber Threats. *Center for Strategic and International Studies*, 2012, no. 1, pp. 10–18.
5. Williams P. Organized crime and cybercrime: synergies, trends, and responses crime research. Available at: <http://www.crime-research.org/library/Cybercrime.htm/> (accessed 23.03.2022).
6. Collin B. The future of cyberterrorism: where the physical and virtual worlds converge crime research. Available at: <http://www.crime-research.org/library/Cyberter.htm/> (accessed 23.03.2022).
7. Shinder D.L., Tittel E. Scene of the Cybercrime: Computer Forensics Handbook BookReader. Available at: <http://bookre.org/reader?file=495251/> (accessed 23.03.2022)
8. Denning D.E. Activism, hacktivism, and cyberterrorism: the internet as a tool for influencing foreign policy information warfare site. Available at: <http://www.iwar.org.uk/cyberterror/resources/denning.htm/> (accessed 23.03.2022).
9. Russkevich E.A. Differentsiatsiya otvetstvennosti za prestupleniya, sovershaemye s ispol'zovaniem informatsionno-kommunikatsionnykh tekhnologiy, i problemy ikh kvalifikatsii [Differentiation of responsibility for crimes committed with the use of information and communication technologies and problems of their qualification]. Doctor's degree dissertation. Moscow, 2020, 162 p.
10. Grigoryan G.R. Moshennichestvo v sfere komp'yuternoy informatsii: problemy kriminalizatsii, zakonodatel'noy reglamentatsii i kvalifikatsii [Fraud in the field of computer information: problems of criminalization, legislative regulation and qualification]. Doctor's degree dissertation. Samara, 2021, 243 p.
11. Markova E.A. Ugolovno-pravovaya kharakteristika hishheniya, sovershaemogo s ispol'zovaniem elektronnykh sredstv platezha [Criminal-legal characteristics of theft committed using electronic means of payment]. Doctor's degree dissertation. St. Petersburg, 2022, 251 p.
12. Letyolkin N.V. Ugolovno-pravovoye protivodeystviye prestupleniyam, sovershaemym s ispol'zovaniem informatsionno-telekommunikatsionnykh setey, vklyuchaya set' Internet [Criminal legal counteraction to crimes committed using information and telecommunication networks: including the Internet]. Doctor's degree dissertation. Nizhny Novgorod, 2018, 218 p.
13. Ministry of Internal Affairs of the Republic of Uzbekistan. Open datas. Available at: <https://iiv.uz/en/opendata/> (accessed 23.03.2022).
14. Reference of the Ministry of Internal Affairs of the Investigative Department under the Tashkent city IIBB.

15. Latipov B.I. Huquqni muhofaza qiluvchi organlar va fuqarolik jamiyati institutlarining uzaro hamkorligini takomillashtirish [Improving the interaction between law enforcement agencies and civil society institutions]. Doctor's degree dissertation. Tashkent, 2019, 141 p.

16. Lantukh E.V., Ishigeev V.S., Gribunov O.P. Ispol'zovaniye spetsial'nykh znaniy pri rassledovanii komp'yuternykh prestupleniy [The use of special knowledge in the investigation of computer crimes]. *Vserossiiskiy kriminologicheskiy zhurnal – Russian Journal of Criminology*, 2020, vol. 14, no. 6, pp. 882–890. DOI: 10.17150/2500-4255.2020.14(6).882-890/.

17. Konstantinov A.V. Protsessual'nyye i organizatsionnyye problemy uchastiya spetsialista v ugolovnom sudoproizvodstve na stadii predvaritel'nogo rassledovaniya [Procedural and organizational problems of participation of a specialist in criminal proceedings at the stage of preliminary investigation]. Doctor's degree dissertation. Moscow, 2006, 156 p.

18. Drozdenko A.O., Yanin M.G. Problema roli zaklyucheniya spetsialista v ugolovnom protsesse [The problem of the role of the conclusion of a specialist in criminal proceedings]. *Vestnik Cheljabinskogo gosudarstvennogo universiteta – Bulletin of Chelyabinsk State University*, 2021, no. 6, pp. 58–67.

19. Rahimov Z.T. Pedagogik kompetentlik ta'lim jarayoni rivojlanishining muhim omili sifatida [Pedagogical competence as an important factor in the development of the educational process]. *Zamonaviy ta'lim – Modern education*, 2019, no. 7 (80), pp. 4–10.

20. Gus'kova A.V. Funktsiya peregovodchika v ugolovnom protsesse [Function of an interpreter in criminal proceedings]. Doctor's degree dissertation. Nizhny Novgorod, 2018, 152 p.

21. Shuvalova M.A. Uchastiye psikhologa i pedagoga v ugolovnom sudoproizvodstve [Participation of a psychologist and teacher in criminal proceedings]. Doctor's degree dissertation. St. Petersburg, 2019, 156 p.

UDC: 343.98:343.72(045)(575.1)

ТАКТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ДОПРОСА ЛИЦ, ПОДОЗРЕВАЕМЫХ В СОВЕРШЕНИИ КИБЕРМОШЕННИЧЕСТВА (НА ПРИМЕРЕ ФИШИНГА)

Сабырбаева Айнура Бахыт кызы,
доктор философии по юридическим наукам (PhD),
преподаватель кафедры «Уголовно-процессуальное право»
Академии МВД Республики Узбекистан
ORCID: 0000-0002-8364-5319
e-mail: ww.a_sabyrbaeva@inbox.ru

Аннотация. В статье рассматриваются тактические особенности производства допроса подозреваемых в совершении кибермошенничества, а также разработан примерный перечень вопросов, который необходимо задать подозреваемым в совершении фишинговых атак. В статье описаны виды фишинговых атак, а также наиболее опасные способы его совершения. Описан один из видов кибермошенничества с использованием приложения «Осон кредит», который направлен на захват конфиденциальных данных пользователей, таких как данные банковской карты, получение доступа к аккаунтам в социальных мессенджерах, видео-, фотофайлам, а также документам, находящимся на телефонном устройстве, к которому злоумышленники получили доступ. Рассмотрены наиболее часто встречающиеся в судебно-следственной практике ошибки, допускаемые следователями ввиду незнания специальной терминологии, особенностей расследования новых видов мошеннических посягательств – кибермошенничества. Изучение тенденций развития преступлений в сфере экономики говорит о необходимости разработки новых действенных и эффективных методов по расследованию кибермошенничества. С учетом анализа статистики киберпреступлений за последние несколько лет можно прийти к выводу о необходимости усиления противодействия новым видам киберпреступлений, таким как кибермошенничество, фишинг, смишинг, кардинг и т. д.

Ключевые слова: фишинг, допрос, киберпреступления, мошенничество, алгоритм, подозреваемый.

KIBERFIRIBGARLIKNI SODIR ETISHDA GUMON QILINGAN SHAXSLARNI SO'ROQ QILISHNING TAKTIK XUSUSIYATLARI (FISHING MISOLIDA)

Sabirbayeva Aynura Baxit qizi,
O'zbekiston Respublikasi Ichki ishlar vazirligi akademiyasi,
Jinoyat-protsessual huquqi kafedrası o'qituvchisi,
yuridik fanlar bo'yicha falsafa doktori (PhD)

Annotatsiya. Maqolada kiberfiribgarlikni sodir etishda gumon qilingan shaxslarni so'roq qilishning taktik xususiyatlari o'rganilgan, shuningdek, fishing hujumlarida gumon qilinuvchilarga berilishi kerak bo'lgan savollarning taxminiy ro'yxati ishlab chiqilgan. Maqolada fishing hujumlarining turlari, shuningdek, uni sodir etishning eng xavfli usullari keltirilgan. "Oson Credit" ilovasidan foydalangan

holda, kiberfiribgarlik turlaridan biri tavsiflangan bo'lib, bu firibgarlik turi foydalanuvchilarning maxfiy ma'lumotlari, ayniqsa, bank karta ma'lumotlarini egallab olish, ijtimoiy tarmoqlardagi akkauntlarga kirish, jinoyatchilar telefon vositasiga kirish imkoniyatini qo'lga kiritgan va telefonda mavjud bo'lgan video, foto fayllar, hujjatlarni egallashga qaratilgan. Maqolada sud-tergov amaliyotida tergovchilar tomonidan maxsus terminologiya, firibgarlikning yangi turlarini tergov qilish xususiyatlarini bilmaslik tufayli eng ko'p tarqalgan xatolar ko'rib chiqilgan. Iqtisodiy sohadagi jinoyatlarning rivojlanish tendensiyalarini o'rganish natijasida kiberfiribgarliklarni tergov qilishning yangi samarali usullarini ishlab chiqish zarurati aniqlangan. Kiberjinoyatchilikning oxirgi yillardagi statistikasi tahliliga ko'ra, firibgarlikning yangi turlari, ya'ni fishing, smishing, karding va h.k.larga bo'lgan kurashni yanada kuchaytirish zaruriyati to'g'risida fikr yuritilgan.

Kalit so'zlar: fishing, so'roq, kiberjinoyat, firibgarlik, algoritm, gumon qilinuvchi.

TACTICAL FEATURES OF THE INTERROGATION OF PERSONS SUSPECTED OF COMMITTING CYBERFRAUD (USING THE EXAMPLE OF PHISHING)

Sabyrbayeva Ainura Bakhyt kyzy,

Lecturer of the Department Criminal Procedural Law,
Academy of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Uzbekistan,
Doctor of Philosophy (PhD) in Law

Abstract. The article discusses the tactical features of the interrogation of suspects in the commission of cyber fraud, and also developed an approximate list of questions that should be asked to suspects in phishing attacks. The article describes the types of phishing attacks as well as the most dangerous ways to commit them. One of the types of cyber fraud using the Oson Credit application is described, which is aimed at capturing confidential user data, such as bank card data, gaining access to accounts in social messengers, video, photo files and documents located on a telephone device to which the attackers gained access. The article considers the most common mistakes in forensic investigative practice made by investigators due to ignorance of special terminology, and features of the investigation of new types of fraudulent encroachments - cyber fraud. The study of trends in the development of crimes in the economic sphere suggests the need to develop new effective and efficient methods for investigating cyber fraud. Considering the analysis of cybercrime statistics over the past few years, it can be concluded that it is necessary to strengthen counteraction to new types of cybercrime, such as cyberfraud, phishing, smishing, carding, etc.

Keywords: phishing, interrogation, cybercrime, fraud, algorithm, suspect.

Введение

Современные информационно-телекоммуникационные технологии приобрели глобальный трансграничный характер и стали неотъемлемой частью всех сфер деятельности общества. В то же время процесс глобальной цифровизации жизни человечества вызвал стремительный рост масштабов преступности в сфере информационно-телекоммуникационных технологий. Основной тенденцией современной преступности в рассматриваемой сфере является совершение кибермошенниче-

ства, которое, согласно статистике, на территории нашей страны увеличилось за последние 3 года в 13 раз [1].

По данным центра жалоб на интернет-преступления ФБР, мошеннические действия типа ВЕС привели к фактическим потерям в размере более 4,5 млрд долларов, и они представляют собой глобальную проблему [2]. Опасность такого вида кибермошенничества, как фишинг, заключается в призыве незамедлительно ответить на спам-сообщение или перейти по ссылке из-за якобы чрезвычайной

срочности дела, что приводит к утрате бдительности потерпевших и внесению конфиденциальных данных.

К слову, фишинг (от англ. *phishing*, от *fish* – рыбная ловля, выуживание) – вид интернет-мошенничества, целью которого является получение доступа к конфиденциальным данным пользователей – логинам и паролям [3].

Фишинговые атаки направлены на дезинформацию потенциальной жертвы и побуждение перейти ее по ссылке, базируясь на таких человеческих качествах, как неосторожность, торопливость, невнимательность. Появились рассылки по социальным сетям о возможности выигрыша телефона марки Samsung или iPhone при ответе на поставленные вопросы, в конце потерпевшего объявляют победителем и просят ввести свои конфиденциальные данные и написать код подтверждения, пришедший на телефон, введение их достаточно для получения злоумышленниками доступа к системе онлайн-банкинга жертвы. Ссылка на фишинговое письмо может выглядеть примерно так: go2ere.com/NGF1enV6.

Материалы и методы

В ходе исследования использовались общенаучные и специальные методы научного познания: исторический, системный, сравнительно-правовой, аналитический, логико-юридический и другие, которые позволили в определенной степени обеспечить достоверность и обоснованность результатов настоящего исследования.

Результаты исследования

Ошибки в практической деятельности следственных подразделений указывают на необходимость разработки новой методики по расследованию кибермошенничества, так как традиционная методика не предусматривает тактику проведения следственных действий по выявлению и расследованию новых ви-

дов мошенничества, привлечение при расследовании фишинга IT-специалистов, назначение судебной компьютерно-технической экспертизы и т. д. Также необходимо расширить штатные подразделения следственных органов с повсеместным повышением квалификации специалистов, расследующих кибермошенничество и прохождением ими подготовки за рубежом, а также налаживанием тесного сотрудничества с правоохранительными органами зарубежных стран и обмена опытом по противодействию новым проявлениям кибермошенничества.

Одной из ключевых особенностей расследования кибермошенничества является производство допроса подозреваемого лица. Проблемой при допросе подозреваемых в совершении новых видов мошенничества, таких как мошенничество с использованием информационно-коммуникационных сетей, систем или программ обеспечения (кибермошенничество), является наличие специальной терминологии, требующей более тщательного и углубленного изучения и осмысления со стороны допрашивающего.

Основаниями для привлечения лица к участию в уголовном деле в качестве подозреваемого по делам о кибермошенничестве могут быть:

- показания потерпевшего лица, указывающие на его причастность к совершению мошенничества (переписка в социальных мессенджерах);
- представление потерпевшим лицом документов, подтверждающих вину лица (звукозапись переговоров по телефону);
- показания свидетелей (показания от представителя администрации торговых онлайн-площадок со сведениями об аккаунте и прикрепленном к нему номере);
- справка о банковских операциях (перевод денежных средств потерпевшего на счет подозреваемого лица);

- справка от администрации электронных систем платежа о денежных переводах, осуществленных с банковской карты посредством системы онлайн-банкинга;

- справка о владельце телефонного средства, с которого велись переговоры с потерпевшим лицом;

- ответ на оперативное задание о причастности лица к совершению мошенничества;

- показание других подозреваемых о совершении мошенничества в преступном сговоре;

- протокол осмотра и изъятия электронных, вещественных или письменных доказательств (наличие на телефонном устройстве, в средствах компьютерной техники: переписки в социальных мессенджерах, отчета в программах онлайн-банкинга о пополнении счета, следов программ для создания фишингового письма).

Данный перечень не является исчерпывающим и в зависимости от ситуации может варьироваться. Иногда достаточно и свидетельских показаний для привлечения лица к участию в деле в качестве подозреваемого.

В случае установления личности преступника либо лица, на чей счет поступили денежные средства (стоит отметить, что не всегда это лицо может быть преступником или пособником), то следует незамедлительно провести его допрос с привлечением его к участию в деле в качестве подозреваемого.

В случаях когда подозреваемое лицо было заранее известно, и в ходе следственной проверки были получены первичные показания в виде объяснительных, то допрос фактически будет являться повторным изложением ранее данных показаний, что позволяет более тщательно подготовиться к допросу лица в связи с наличием предварительной информации о занимаемой им позиции, в особенности

к допросу лиц, изначально выбравших позицию дачи заведомо ложных показаний (в данной ситуации необходимо тщательно подготовиться к допросу путем составления предварительных вопросов, изучения анкетных данных).

Список вопросов может варьироваться в зависимости от сложившейся следственной ситуации, личности преступника или жертвы, имеющихся противоречий, занимаемой позиции подозреваемого (отрицание или признание вины), способа совершения мошенничества. Однако существуют некоторые обстоятельства, подлежащие доказыванию (к примеру, время, место, способ совершения мошенничества, сумма причиненного ущерба), и установление их в ходе допроса является важным. Доказательственное значение могут иметь мельчайшие детали, которые на взгляд подозреваемого лица могут быть маловажными.

По мнению С.Н. Казинской, «в условиях отсутствия явных следов преступной деятельности необходимо предъявлять подозрения в совершении преступления при осуществлении следственных и иных процессуальных действий, направленных на сбор доказательств, с учетом фактора внезапности» [4]. Это касается случаев, когда мошенник не уверен в наличии доказательств у следственных органов, а по материалам уголовного дела фактически нет весомых доказательств. В таком случае необходимо использовать имеющиеся в материалах уголовного дела доказательства таким образом, чтобы у мошенника возникло преувеличенное представление об имеющихся в отношении него доказательствах.

В случае отрицания причастности подозреваемого к совершенному преступлению необходимо установить его местонахождение в момент совершения преступления, имеется ли алиби у него, есть ли лица, которые могут подтвердить его

присутствие. Нельзя применять по отношению к нему пытки либо иные унижающие его честь и достоинство действия и стараться заставить его «взять на себя вину», так как если даже под таким давлением он признается, то в суде, возможно, все равно будет говорить «свою правду».

В первом случае, когда подозреваемый признает свою вину полностью, то необходимо задать следующие вопросы: когда он зарегистрировался на торговой онлайн-платформе, социальном мессенджере либо когда создал электронную почту; степень его образования; имеет ли какие-либо навыки по созданию фишинговых сайтов, образование в IT-сфере; когда возник умысел создания фишингового сайта либо письма; с помощью какой программы он создавал фишинговое письмо или сайт, обучался ли он этому у кого-то, какую компьютерную технику он использовал, чтобы войти в систему; как он выбирал жертву, скольким жертвам направили фишинговое письмо и сколько из них стали жертвами, как он понимал, что жертва «попалась на крючок»; на что ориентировался при пересылке данных писем, была ли у него программа по автоматической рассылке писем (название программы) либо он все делал вручную; были ли у него подельники (при утверждении, что он сам все создал можно провести эксперимент – сможет ли он сам создать такое письмо или сайт); схема совершенного мошенничества, как он выуживал конфиденциальные данные и какие именно (логин, пароль к аккаунту или электронной почте, номер банковской карты, пин-код и т. д.); какие действия предполагалось провести самой жертве, как работал данный механизм, сколько процессов необходимо было пройти жертве, что обещалось жертве (получение выигрыша в лотерее, подарок, скидки, купоны); какова была мотивация; название сайта или фишингового письма, от чьего имени оно прихо-

дило; как приходило уведомление о введенных данных жертвы, с помощью какой компьютерной техники производились все операции, где она находится, марка, модель, наименование компьютерной техники либо другого устройства (ноутбук, планшет, телефон), с которого производилась фишинговая атака, кому она принадлежит, сколько средств техники было задействовано в ходе фишинговой атаки, какая программа обеспечения функционировала на компьютере; в течение какого периода времени рассылались данные письма; кто писал содержание фишингового письма (сам или скачал готовый образец письма через сеть Интернет), если скачал, то когда и с какого сайта, была ли произведена оплата деньгами (на банковский счет или электронными деньгами); когда и кем был зарегистрирован фишинговый сайт, период его действия (до какого числа оплачено); учитывались ли особенности определенного круга жертв либо письмо было шаблонное; со скольких аккаунтов пересылались письма, на какой телефонный номер они были зарегистрированы; как создавался фишинговый сайт, какой сайт служил основой для его фальсификации (так как в основном подделывается реальный узнаваемый большинством сайт, такие как Olx, Adidas, AliExpress и др.); какие способы использовались для получения денежных средств со счетов потерпевших; как они использовали данные, полученные у потерпевших (электронная почта, аккаунт в торговой онлайн-площадке, банковская платежная карта), ведь даже при завладении номером банковской карты без пароля доступа снятие с нее денежных средств невозможно (может быть, на сайте необходимо подтвердить банковскую платежную карту специальным кодом, направленным на телефонный номер, к которому прикреплена платежная карта), использовалась ли специальная программа для автоматизи-

ческого подключения номера банковской карты к приложению для дальнейшего снятия либо перенаправления денежных средств, создавалась ли копия банковских платежных карт, в общем весь процесс завладения денежными средствами потерпевших; как осуществлялось завладение денежными средствами, на какую платежную карту (Ф.И.О. владельца карты) были переведены средства, к какой международной онлайн-платформе купли-продажи типа Olx или AliExpress подключены; какая сумма была снята, где были обналичены денежные средства, в каких целях были растрочены; общее количество жертв преступлений и общий объем нанесенного им урона.

Данные вопросы являются далеко не исчерпывающими, и в зависимости от обстоятельств могут быть заданы дополнительные вопросы. Данные моменты должны быть уточнены в ходе самого процесса допроса, если что-то упущено в ходе свободного рассказа – выяснить путем дополнительных вопросов.

Говоря о международном опыте расследования современных способов мошенничества, Ассоциация сертифицированных специалистов по расследованию мошенничества (ACFE) рекомендует проводить допрос в прямой, не прямой либо комбинированной форме. Они различают два порядка последовательности задавания вопросов. Первый – последовательность конусов, то есть порядок направлен на эмоционально раздражительных и вспыльчивых допрашиваемых – метод от общего к частному. Второй – последовательность перевернутых конусов – направлен на разговорчивых допрашиваемых – метод от частного к общему. Но считаем не совсем уместными некоторые из их методов производства допроса. Так, к примеру, они различают два вида задавания дополнительных вопросов: подтверждающие или нет вопросы, то есть допра-

шивающий задает вопросы с целью получения одобрения и подтверждения. Например, вы отправили фишинговое письмо гражданину Н., не так ли? Это один из видов наводящего вопроса. Второй способ допроса: прямо задаются наводящие вопросы. Допрашиваемый направляет допрашиваемого по одному направлению, а сам идет по-другому. Во время допроса допрашиваемый сам рассказывает, что, якобы, по его мнению, произошло, убеждая в этом допрашиваемого, а потом сам подходит с противоположной, опровергающей данную гипотезу стороны. В соответствии с национальным законодательством данный принцип противоречит закону и категорически запрещен. Это банальное введение в заблуждение лица, пользуясь его доверчивостью, страхом либо податливостью.

В случае частичного признания вины необходимо установить, в какой мере и части он признает и отрицает свою вину, что именно в материалах уголовного дела, по его мнению, не совпадает с «реальным» событием. Важно помнить, что следствие должно опираться на имеющиеся доказательства и никак не привязывать ход следствия к установившейся гипотезе или следственной версии (в противном случае теряется объективность хода расследования).

Анализ результатов исследования

Изменения, внесенные в УПК 18 февраля 2021 года, касающиеся введения нового института – «соглашения о признании вины», явились новшеством. На практике следователи и дознаватели начали пользоваться возможностями данного института, так как он обладает рядом преимуществ, одним из которых является упрощение механизма производства предварительного расследования, экономия временных и материальных затрат, «бумажной» волокиты, необходимости поиска новых доказательств, производства следственных действий и т. д. Дан-

ная возможность «заключения сделки» разъясняется подозреваемым или обвиняемым лицам. С одной стороны, данный институт обладает рядом преимуществ, но все же необходимо акцентировать внимание и на другую сторону медали, когда в некоторых случаях, не желая вдаваться в подробности, искать улики, следователи и дознаватели могут добиться «признания вины и заключения сделки» с невиновным лицом, что приведет к осуждению невиновного и оставлению истинно виновного безнаказанным, либо к осуждению лица по статье менее тяжкой, нежели ему инкриминируется.

Как отметил Р.В. Новак, «процедура заключения соглашения о признании вины подробно регламентируется Федеральными правилами уголовного процесса в окружных судах США (1997 г.), в соответствии с п. 11 которых соглашение о признании вины является письменным соглашением обвиняемого и защитника, с одной стороны, и стороны обвинения – с другой, в котором стороны договариваются о конкретном разрешении уголовного дела, включая все пункты обвинения и наказания обвиняемого. Суть этого соглашения заключается в том, что обвиняемый признает себя виновным в менее тяжком преступлении, чем фактически сделал, а в обмен на это лицо, которое поддерживает обвинение, требует назначения более мягкого наказания, чем то, которое могло бы быть» [5].

Как бы уголовно-процессуальное законодательство не стремилось к принципу «непредвзятости и объективности», нельзя исключить человеческий фактор, который может привести к должностным преступлениям. Есть опасность, что защитники вместо осуществления защиты своих подопечных могут перейти на сторону следователей или дознавателей и уговорить подзащитных на заключение «сделки» во избежание волокиты.

В.Н. Махов и М.А. Пешков объясняют, что более 90 % уголовных дел в США не проходят через процедуру судебного разбирательства в связи с тем, что в одних случаях признание вины влечет за собой упрощенную процедуру в суде, а в других – органы предварительного расследования без признания обвиняемым вины не в состоянии обеспечить сбор доказательств, изобличающих обвиняемого, поэтому заключается так называемая сделка о признании вины [6]. Поэтому необходимо во всех случаях тщательно производить проверки по фактам применения данного института, чтобы избежать привлечения невиновных, которые соглашаются только из-за оказания психического или иного давления, угроз, убеждения, что он якобы «будет осужден в любом случае».

Как справедливо отметила А.А. Прокопенко: «Ускорение судопроизводства за счет исключения процессуальных гарантий тем более опасно, поскольку весьма затруднительно определить предел, за которым искоренение гарантий из процессуальной формы следует остановить» [7]. Ряд ученых высказались против данного института, полагая: «Признание подозреваемым своей вины тут может быть положено в основу обвинения, а полнота доказывания не обеспечивается в полной мере. Факт признания лицом своей вины создает границы, за пределами которых остается принцип всестороннего, полного и объективного исследования обстоятельств дела» [8].

Правоведы в области уголовного судопроизводства США считают, что большинство подсудимых, заключивших сделку о признании вины, поступают невольно, что приводит в итоге к значительному росту числа невиновных. Данный факт вызывает озабоченность в обществе по поводу конституционности [9].

Хотелось бы отметить необходимость соблюдать требования закона при приня-

тии решения о признании вины, взвесить все «за» и «против» во избежание привлечения к уголовной ответственности невиновного лица, а также инкриминирования вины намного меньшей, чем действительно совершенной. Хотя данный тактический подход может принести положительные результаты, но существует риск нарушения норм закона.

При отрицании вины подозреваемым необходимо направить все силы и средства на сбор доказательственной информации посредством проведения следственных действий: допроса потерпевшего, свидетелей, назначения экспертиз, обыска, направления соответствующих запросов. И, получив достаточно весомые доказательства, следует, воспользовавшись тем, что мошенник знает только ту информацию, которая имелась в материалах доследственной проверки, провести допрос, выслушивая его показания и делая заметки, после чего представлять ему доказательства по мере возрастания доказательственного значения, не давая времени для обдумывания новой тактики для обмана, чтобы мошенник, осознав, что его вина доказана, начал давать правдивые показания.

Необходимо установить наличие образования в IT-сфере и технологиях, его алиби с предупреждением, что новые технологии и привлечение IT-специалистов, распечатки с банковских учреждений, возможности камер видеонаблюдения позволяют раскрыть любое преступление. При этом не оказывая какого-либо давления на подозреваемое лицо.

При даче ложных показаний допрашиваемые подозреваемые от неестественно построенных «вариантов случившегося» «загромождают» свою память, соотнося это с действительностью и, в конце концов, сами запутываются в сетях лжи. Чем больше человек говорит неправду, тем больше вероятность оговориться. Следует

применить тактику задавания прямых вопросов касательно начала, середины или конца рассказа, чтобы ввести допрашиваемого в тупик и подвести к даче правдивых показаний. Эффективным методом разоблачения ложных показаний является «рассказ в обратной последовательности». Даже в случае усиленной подготовки повторить все до «мельчайших подробностей» затруднительно.

Целесообразно детально уточнить его «алиби», место его пребывания в момент совершения преступления, имеется ли платежная карта, на чье имя открыта и когда, в каком банке, наличие смс-информирования о транзакциях банковского счета, кто имеет доступ к данной карте, к какому номеру телефона она прикреплена, какая сумма денег поступает ему ежемесячно (заработная плата), сколько денежных средств поступило в определенный период времени, источник их поступления, сколько он истратил, имеется ли у него аккаунт в социальных сетях, если да, то когда он зарегистрировался, в каком социальном мессенджере, когда заходил в последний раз, с какого технического средства (личный компьютер или рабочий, личный телефон или членов семьи, личный планшет или друга), кто еще имеет доступ к аккаунту, со скольких технических средств осуществлялся вход в данный аккаунт (к примеру, из рабочего компьютера, личного телефона и планшета члена семьи), когда он в последний раз заходил в свой аккаунт, с кем переписывался, не было ли странных переписок, о которых он сам не знал, осуществлял ли он выход после использования данными аккаунтами с чужих технических средств (компьютер или планшет). Вопросы должны быть составлены не с позиции доказывания вины, а установления истины, действительной причастности к преступлению, и варьироваться исходя из имеющихся в деле доказательств.

Выводы

Таким образом, в зависимости от следственной ситуации необходимо подобрать соответствующую тактику допроса подозреваемого и направить все действия на установление всей логической последовательности совершения преступления – с момента возникновения умысла завладения денежными средствами до момента их растраты, снятия либо перевода. Особую трудность в данном случае представляет перевод денежных средств в офшорные счета другой страны типа Бангладеш, Таиланд и т. д. Так как с этими странами не подписаны соответствующие договора, и получить сведения о данных транзакциях представляется затруднительным, что приводит в большинстве случаев к приостановлению уголовного дела по пункту 1 части 1 статьи 364 УПК Республики Узбекистан, на что и рассчитывают мошенни-

ки. Данная проблема существует ввиду отсутствия единого международного механизма, системы и договоров для урегулирования вопросов оказания сотрудничества для борьбы с данным видом преступлений, что предполагает необходимость разработки единого международного документа на базе ООН «О противодействии кибермошенничеству», обязательного для исполнения всеми странами-членами ООН.

От правильного выбора тактики производства допроса подозреваемого лица и последовательности задаваемых вопросов зависит ход расследования в целом, что позволит получить необходимую информацию касательно фактов кибермошенничества, а также всесторонне и тщательно проверить, сопоставить имеющиеся факты, установить истину и привлечь виновных лиц к ответственности.

REFERENCES

1. Statistika Tsentra kiberbezopasnosti MVD Respubliki Uzbekistan [Statistics of the Cybersecurity Center of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Uzbekistan]. International Scientific and Practical Conference of the Academy of the Ministry of Internal Affairs. 2022, February 23.
2. Bezmaly V. Tipy fishingovykh atak i sposoby ikh vyyavleniya [Types of Phishing attacks and how to detect them]. 2019, April, 19. Available at: <https://www.osp.ru/winitpro/2019/03/13054903/>.
3. Phishing. From Wikipedia, the free encyclopedia. Available at: <https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%A4%D0%B8%D1%88%D0%B8%D0%BD%D0%B3/>.
4. Kazinskaya S.N. Metodika rassledovaniya moshennichestva v sfere potrebitel'skogo rynka v otnoshenii predprinimateley [Methodology for investigating fraud in the consumer market in relation to entrepreneurs]. Abstract of PhD thesis. Moscow, 2011. Available at: <https://www.dissercat.com/content/metodika-rassledovaniya-moshennichestva-v-sfere-potrebitelskogo-rynka-v-otnoshenii-predprini/>.
5. Novak R.V. Institut sdelok o priznanii viny v zarubezhnykh stranakh: sravnitel'no-pravovoy aspekt [The institution of plea bargains in foreign countries: a comparative legal aspect]. *Chelovek: prestupleniye i nakazaniye – MAN: crime and punishment*, 2013, no. 4 (83), p. 147.
6. Makhov V., Peshkov M. Sdelka o priznanii viny [Plea deal]. *Russian justice*, 1998, no. 7, p. 17.
7. Prokopova A.A. Protsessual'noye soglasheniye o priznanii viny v ugolovnom sudoproizvodstve Respubliki Kazakhstan: kakikh tseley ono dostigayet? [Procedural agreement on recognition of guilt in criminal proceedings of the Republic of Kazakhstan: what goals does it achieve?]. *Bulletin of the Ufa Law Institute of the Ministry of Internal Affairs of Russia*, 2019, p. 65. Available at: <https://cyberleninka.>

ru/article/n/protsessualnoe-soglashenie-o-priznanii-viny-v-ugolovnom-sudoproizvodstve-respubliki-kazahstan-kakih-tseley-ono-dostigaet/.

8. Toleubekova B.Kh., Khvedelidze T.B. Alogizmy novogo ugolovno-protsessual'nogo kodeksa Respubliki Kazakhstan [Alogisms of the new criminal procedure code of the Republic of Kazakhstan]. *Bulletin of KazNPU named after Abay*, 2017, no. 4 (50), p. 130. Available at: https://kaznpu.kz/docs/vestnik/urisprudensia/_4_2017.pdf/.

9. Fisher G. Plea Bargaining's Triumph: A History of Plea Bargaining in America. Stanford University Press, 2003, p. 300. Available at: <https://core.ac.uk/download/pdf/215559239.pdf/>.

10. Chernyakova A.V. Mezhdunarodnyy i zarubezhnyy opyt ugolovno-pravovogo protivodeystviya khishcheniyam, sovershayemym s ispol'zovaniyem komp'yuternoy informatsii [International and foreign experience of criminal law counteraction to theft committed with the use of computer information]. *Yuridicheskaya nauka i pravookhranitel'naya praktika – Legal Science and Law Enforcement Practice*, 2018, no. 4 (46), p. 170.

11. Mikhaylenko I.A. K voprosu o sposobakh moshennichestva v seti Internet [To the question of methods of fraud on the Internet]. Available at: <https://cyberleninka.ru/article/n/k-voprosu-o-sposobakh-moshennichestva-v-seti-internet/>.

12. Khachaturova S.S., Zhikhareva Yu. P. Ostorozhno, fishing! [Beware of phishing!]. *International Journal of Applied and Fundamental Research*, 2016, no. 4-4, pp. 793-795.

13. Karpova D.N. Kiberprestupnost': global'naya problema i yeyo resheniye [Cybercrime: a global problem and its solution]. *Vlast' – Power*, 2014, no. 8, p. 47.

14. Dombrovskaya L.A., Yakovleva N.A., Stakhno R.Ye. Sovremennyye podkhody k zashchite informatsii, metody, sredstva i instrumenty zashchity [Modern approaches to information security, methods, means and tools of protection]. *Nauka, tekhnika i obrazovaniye – Science, technology and education*, 2016, no. 4 (22), pp. 16-19.

15. Kharina E.N. Kiberprestupleniya: ugolovno-pravovoy i kriminalisticheskiy aspekt [Cybercrime: criminal law and forensic aspect]. *Bulletin of the University named after O.E. Kutafin (MGYuA)*, 2017, no. 5, p. 169.

16. Shaposhnikov A.Yu. Kriminalisticheskiy i ugolovno-pravovoy analiz moshennichestv, sovershayemykh s ispol'zovaniyem komp'yuternykh virusov [Forensic and criminal law analysis of fraud committed using computer viruses]. *Actual problems of economics and law*, 2014, no. 4 (32), p. 296.

UDC: 343(045)(575.1)

JINOYAT ISHINI TUGATISH ASOSLARINING TASNIFI

Mahmudov Sunnat Azim o'g'li,
Toshkent davlat yuridik universiteti
Jinoyat-protsessual huquqi kafedrası o'qituvchisi
ORCID: 0000-0002-5397-4736
e-mail: s.maxmudov@tsul.uz

Annotatsiya. Ushbu maqolada sud-huquq islohotlarini amalga oshirish bosqichida jinoyat va jinoyat-protsessual qonunchilik normalari asosida jinoyat ishini tugatish instituti tushunchasi, uning o'ziga xos jihatlari va jinoyat ishini tugatish asoslarining tasnifi tahlil etilgan. Maqolada olimlar tomonidan jinoyat ishini tugatish institutini tasniflash asoslari bo'yicha ilgari surilgan qarashlar orqali ushbu institutning qo'llanish doirasi o'rganildi. Olimlarning qarashlari va ilgari surgan g'oyalardan kelib chiqqan holda, jinoyat ishini tugatish asoslarining tasnifi ilmiy, nazariy, amaliy va qonunchilik normalari orqali tahlil etildi. Shuningdek, maqolada jinoyat ishini tugatish asoslari tasnifining surishtiruv va dastlabki tergovni tamomlashdagi o'rni va ahamiyati, uning o'ziga xos jihatlari, jinoyat protsessual qonunchilik va sud-tergov amaliyotida yuzaga kelayotgan ayrim muammolar tahlil etildi. Maqolada olimlarning jinoyat ishini tugatish asoslarini tasniflash mezonlari bo'yicha bergan fikrlarini qiyosiy tahlil qilish, ularning bergan ta'riflaridagi tushunchalarni qonunchiligimizga asosan ko'rib chiqish orqali jinoyat ishini tugatish asoslari turli mezonlar asosida alohida tasnifga bo'lib chiqildi. Tahlil natijalari yuzasidan jinoyat protsessida jinoyat ishini tugatish institutini tasniflash mezonlari bo'yicha tegishli xulosalar, taklif va tavsiyalar ishlab chiqildi.

Kalit so'zlar: javobgarlik, jinoyat ishini tugatish, jinoyat ishini tugatish mezonlari, rehabilitatsiya, rehabilitatsiya qilinmaydigan asoslar, javobgarlikka tortish muddati, yarashuv.

КЛАССИФИКАЦИЯ ОСНОВАНИЙ ДЛЯ ПРЕКРАЩЕНИЯ УГОЛОВНОГО ДЕЛА

Махмудов Суннат Азим угли,
преподаватель кафедры
«Уголовно-процессуальное право»
Ташкентского государственного юридического университета

Аннотация. В данной статье на этапе осуществления судебно-правовой реформы на основе норм уголовного и уголовно-процессуального законодательства было сформулировано понятие института прекращения уголовного дела, его специфика и процессуальное значение. В статье исследована область применения этого института на основе взглядов, выдвинутых учеными относительно института прекращения уголовного дела. Исходя из взглядов и выдвинутых учеными идей, понятие прекращения уголовного дела анализировалось через научные, теоретические, практические и законодательные нормы. Вместе с тем в статье анализируются роль и значение прекращения уголовного дела в уголовном процессе, его специфика, некоторые проблемы, возникающие в уголовно-процессуальном законодательстве и судебно-следственной практике. В статье дано авторское определение прекращения уголовного дела путем сравнительного анализа мнений ученых о прекращении уголовного дела, рассмотрения на основе нашего законодательства понятий, содержащихся в приведенных ими определениях. По результатам анализа были сделаны соответствующие выводы, предложения и рекомендации относительно понятия института прекращения уголовного дела в уголовном

процессе, его специфики и значения в уголовном и уголовно-процессуальном законодательстве.

Ключевые слова: ответственность, прекращение уголовного дела, реабилитация, прекращение уголовного дела по нереабилитирующим основаниям, нереабилитирующие основания, срок давности привлечения к ответственности, примирение.

CLASSIFICATION OF GROUNDS FOR TERMINATING A CRIMINAL CASE

Maxmudov Sunnat Azim ogli,

Lecturer of the Department of Criminal Procedural Law
of Tashkent State University of Law

Abstract. At the stage of implementation of the judicial and legal reform, on the basis of the norms of criminal and criminal procedure legislation, the concept of the institution of termination of a criminal case, its specificity, and procedural significance was formulated. The article explores the scope of this institution on the basis of the views put forward by scientists regarding the institution of termination of a criminal case. Based on the views and ideas put forward by scientists, the concept of termination of a criminal case has been analyzed through scientific, theoretical, practical, and legislative norms. At the same time, the article analyzes the role and significance of the termination of a criminal case in the criminal process, its specificity, and some problems that arise in criminal procedural legislation and judicial as well as investigative practice. The article gives the author's definition of the termination of a criminal case through a comparative analysis of the opinions of scientists on the termination of a criminal case, consideration on the basis of our legislation of the concepts contained in the definitions given by them. Based on the results of the analysis, relevant conclusions, proposals, and recommendations have been made regarding the concept of the institution of termination of a criminal case in criminal proceedings, its specificity, and its significance in criminal and criminal procedure legislation.

Keywords: responsibility, termination of a criminal case, rehabilitation, release from liability termination of a criminal case on non-rehabilitating grounds, non-rehabilitating grounds, statute of limitations for liability, connection with reconciliation.

Kirish

Jinoyat ishini tugatish asoslarini tasniflash nafaqat bir-biriga o'xshash holatlarni tartibga solish, balki huquqni muhofaza qiluvchi organ xodimlariga ish bo'yicha qonuniy, asosli va adolatli qaror qabul qilish uchun har bir asosning protsessual mohiyatini aniqlashga yordam berishga qaratilgan.

Jinoyat ishini tugatish asoslari JPKning 83- va 84-moddalarida belgilangan bo'lib, bunda jinoyat ishini tugatishning 16 ta asosi keltirib o'tilgan. Mazkur keltirilgan 16 ta asos qaysidir mezonlarga ko'ra muayyan tasniflarga bo'linadi.

Yuridik adabiyotlarda jinoyat ishini tugatish institutini u yoki bu mezonlarga asosan tasniflash bo'yicha turli xil qarashlar mavjud. Bu esa bugungi kunga kelib ham ji-

noyat-protsessual huquqi nazariyasida ushbu institutni tasniflashda yagona to'xtamga kelishga to'siq bo'lmoqda.

Material va metodlar

Jinoyat ishini tugatish masalasi qonunchilikda belgilangan bo'lsa-da, ushbu institut tushunchasi hamda amaliyotda yuzaga kelayotgan muammolar sababli mazkur tadqiqot ishida, asosan, qiyosiy-huquqiy tahlil metodidan foydalanildi. Shu bilan birga, kuzatish, umumlashtirish, induksiya va deduksiya metodlari qo'llanildi.

Tadqiqot natijalari

Ayrim mualliflar jinoyat ishini tugatish asoslarini huquq tarmog'iga bog'liq holda ikki guruhga ajratadilar:

- 1) moddiy-huquqiy asoslar;
- 2) protsessual-huquqiy asoslar [1, 142-b.].

Mazkur tasniflashni amaldagi qonunchiligimiz asosida tahlil etsak, maqsadga muvofiq bo'ladi. Dastlab jinoyat ishini tugatishning moddiy-huquqiy asoslari tasnifiga to'xtalib o'tamiz.

Jinoyat ishini tugatishning moddiy-huquqiy asoslari yuridik fakt bo'lib, moddiy huquqda nazarda tutilgan muayyan asoslar yoki shartlar yuzaga kelgan taqdirda, jinoyat ishi tugatiladi. Mazkur asoslarga quyidagilarni kiritish mumkin:

- 1) ish bo'yicha jinoiy hodisa yuz bergan bo'lsa;
- 2) sodir etilgan qilmishda jinoyat tarkibi mavjud bo'lmasa;
- 3) gumon qilinuvchi yoki ayblanuvchining sodir etilgan jinoyatga daxli yo'q bo'lsa;
- 4) jinoiy javobgarlikka tortish muddati o'tib ketgan bo'lsa;
- 5) yarashganlik munosabati bilan javobgarlikdan ozod qilish asoslari mavjud bo'lsa;
- 6) e'lon qilingan amnistiya akti sodir etilgan jinoyat yoki shaxsga daxldor bo'lsa;
- 7) shaxs ijtimoiy xavfli qilmish sodir etgan paytda jinoiy javobgarlikka tortish mumkin bo'lgan yoshga to'lmagan bo'lsa.

Ko'rib turganimizdek, jinoyat ishini moddiy-huquqiy asoslar bo'yicha tugatishda moddiy huquq normalariga murojaat qilindi. Bunda moddiy huquqda belgilangan hamda jinoyat ishini tugatishga asos bo'ladigan ma'lum bir shartlarning yuzaga kelishi jinoyat ishini tugatishning eng muhim talabi hisoblanadi.

Masalan, javobgarlikka tortish muddati o'tganligi sababli jinoyat ishini tugatishni oladigan bo'lsak, ushbu asos bo'yicha ishni tugatishda, avvalo, O'zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksining 64-moddasida belgilangan javobgarlikka tortish muddatlarining o'tishi talab etiladi.

Shunga ko'ra, "shaxsni javobgarlikka tortish muddati o'tganlik" holati bo'yicha jinoyat ishini tugatish uchun moddiy huquq normasi, ya'ni jinoyat qonunida belgilangan normalar, shu jumladan, javobgarlikka tortish mud-

datlariga alohida e'tibor berish talab etiladi. Chunki mazkur asos bo'yicha ishni tugatishda moddiy huquq va protsessual huquq normalari bir-birini taqozo etadi [2, 96-b.].

Jinoyat ishini tugatishning protsessual asoslariga to'xtaladigan bo'lsak, bunda jinoyat ishi protsessual qonunchilik normalariga havola qilgan holda tugatiladi. Mazkur tasnif bo'yicha jinoyat ishini tugatish asoslariga quyidagilarni kiritishimiz mumkin:

- 1) ish faqat jabrlanuvchining shikoyati bilan qo'zg'atiladigan hollarda uning shikoyati bo'lmasa;
- 2) shaxsga nisbatan aynan shu ayblov bo'yicha sudning qonuniy kuchga kirgan hukmi mavjud bo'lsa;
- 3) shaxsga nisbatan aynan shu ayblov bo'yicha ishni tugatish haqida sudning qonuniy kuchga kirgan ajrimi (qarori) yoki vakolatli mansabdor shaxsning jinoyat ishi qo'zg'atishni rad etish yoxud ishni tugatish haqida bekor qilinmagan qarori mavjud bo'lsa.

Shuni alohida qayd etish kerakki, ish faqat jabrlanuvchining shikoyati bilan qo'zg'atiladigan hollarda uning shikoyati bo'lmaganlik holatida ayrim muammolar ham mavjud. Buni mualliflar o'zlarining ilmiy ishlarida ham qayd etishgan [3, 46-53-b.]. P. Davidov va D. Mirskiylar ham jinoyat ishini tugatish asoslarini moddiy (jinoiy javobgarlik bundan mustasno) va protsessual (protsessual qonun normalariga asosan ishni yuritishga to'sqinlik qiladigan holatlar) asoslarga ko'ra tasniflaganlar [4, 12-b.].

Moddiy-huquqiy tasnif bo'yicha jinoyat ishini tugatish asoslariga jinoyat qonuni normalariga asosan shaxsni javobgarlikka tortish hamda jazolashni istisno etuvchi holatlarni kiritish mumkin. Moddiy huquqiy asoslardan farqli ravishda, protsessual-huquqiy asoslar – bu sodir etilgan jinoyatdan dalolat beruvchi va jazo qo'llash imkonini beradigan barcha holatlar mavjud bo'lishiga qaramasdan, jinoyat-protsessual faoliyatni boshlash yoki davom ettirish mumkin bo'lmagan shartlardir [5, 120-b.].

Mazkur olimlarning fikrlari bilan kelishgan holda, shuni aytish mumkinki, protsessual-huquqiy asoslarda ish yuritishni boshlash va davom ettirishni istisno etadigan holatlar yuzaga keladi.

Misol uchun, jabrlanuvchining shikoyatiga asosan qo'zg'atiladigan jinoyat ishlarida jabrlanuvchining shikoyat arizasi mavjud bo'lmasa, jinoyat ishini yuritish mumkin emas. Bunda jinoyat ishini yuritish uchun jinoyat belgilari, jinoyat tarkibi elementlari mavjud bo'ladi. Biroq Jinoyat-protsessual kodeksining 325-moddasida faqatgina jabrlanuvchining arizasiga asosan jinoyat ishi qo'zg'atiladigan jinoyat tarkiblari (16 ta tarkib) belgilangan.

Mazkur jinoyatlarda protsessual qonunchilik bo'yicha jabrlanuvchi shikoyat arizasi mavjud emasligi ish yuritishni boshlash (jabrlanuvchi tomonidan shikoyat arizasi berilishi) yoki qo'zg'atilgan ishlarda esa ish yuritishni davom ettirishga (jabrlanuvchi tomonidan shikoyat arizasining qaytarib olinishi) to'sqinlik qiladi. Bunda jinoyat ishi protsessual-huquqiy asoslarga ko'ra, Jinoyat-protsessual kodeksining 84-moddasiga asosan, ayblilik haqidagi masala hal qilinmasdan turib tugatiladi.

Shu bilan birga, jinoyat ishini tugatish uchun moddiy huquqda muayyan bir shartlar bo'lishi lozim (amaldagi Jinoyat kodeksida jinoyat ishini tugatish asoslarining aksariyati belgilangan). Moddiy huquqda asoslar bo'lmasdan turib, protsessual normalarga asosan ishni tugatish ma'lum qiyinchiliklarni yuzaga keltiradi.

Bizning fikrimizcha, jinoyat ishini tugatish asoslari huquq tarmog'iga bog'liq holda, moddiy-huquqiy va protsessual-huquqiy asoslar bo'yicha tasniflanishi shart bo'lib, moddiy va protsessual asoslar bir-birini to'ldiradi. Sababi huquqni qo'llash amaliyotida yuzaga keladigan muammoli holatlarni aynan bir huquq (moddiy yoki protsessual) tarmog'i yoki sohasi (jinoyat va jinoyat-protsessual) bilan tartibga solish imkoni mavjud emas.

Tadqiqot natijalari tahlili

Shu bois amaliyotda yuzaga keladigan muammolar va ularni hal etish uchun ushbu munosabatlarni tartibga soladigan moddiy va protsessual huquq normalari kompleks tarzda o'rganilishi lozim.

Bu borada ayrim mualliflar ham fikr yuritgan bo'lib, huquqni qo'llash amaliyotini tadqiq qilishni aynan bir huquq sohasi doirasida amalga oshirib bo'lmaydi. Buning uchun amaliyotda uchraydigan munosabatlarni tartibga soladigan huquq sohalari kompleks tarzda o'rganilishi zarur. Jinoyat va jinoyat-protsessual huquqi o'zaro aloqador kompleks tarzda o'rganishni taqozo etadigan sohalar hisoblanadi [6, 43-50-b.].

Mazkur mualliflarning fikrlari bilan to'liq kelishgan holda, moddiy va protsessual huquq bir-birini talab etishi, hatto moddiy huquqdagi, jumladan, Jinoyat kodeksining Umumiy va Maxsus qismida belgilangan normalar bir-birini taqozo etishini qayd etish joiz.

Xususan, ushbu holatni jinoyat ishini tugatish asoslari bo'yicha tahlil etadigan bo'lsak, Jinoyat-protsessual kodeksi 84-moddasi birinchi qismining 8-bandida "O'zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksi Maxsus qismining tegishli moddasida shaxsning o'z qilinishiga amalda pushaymon bo'lganligi tufayli yoxud belgilangan muddat ichida yetkazilgan moddiy zararining o'rni qoplanganligi va (yoki) jinoyat oqibatlarini bartaraf etilganligi munosabati bilan javobgarlikdan ozod qilinishi nazarda tutilgan bo'lsa", jinoyat ishini tugatish mumkinligi belgilangan. Biroq mazkur norma Jinoyat kodeksi Umumiy qismida javobgarlikdan ozod qilish turlaridan biri sifatida nazarda tutilmagan.

O'z navbatida, Maxsus qism normalari Umumiy qism normalariga asosan shakllantirilishini hisobga olsak, ushbu asosning ham Jinoyat kodeksi Umumiy qismida belgilanishi maqsadga muvofiq.

Ayrim mualliflar esa ish holati va ish bo'yicha to'plangan ma'lumotlarga asosan,

jinoiyat ishini tugatish asoslarini yuridik va faktik mezonlarga ko'ra tasniflashni taklif etadi [7, 180-b.].

Jinoiy ayblovni tugatishning faktik shartlariga ishning mohiyatiga ko'ra to'plangan xulosalarning ishonchsizligi, uning asoslari yetarli emasligi kiritilgan [8, 322-b.]. Fikrimizcha, faktik asoslarga ko'ra ishni tugatishda jinoiyat ishi bo'yicha to'plangan materiallar asosida shaxsga nisbatan qo'yilgan gumon yoki ayblov o'z tasdig'ini topmaydi hamda to'plangan ma'lumotlar esa uni ayblash uchun yetarli darajada bo'lmaydi.

Bunga misol sifatida Jinoiyat-protsessual kodeksi 83-moddasining birinchi qismi, ya'ni ish qo'zg'atilgan va tergov harakatlari yoki sud muhokamasi o'tkazilgan ish bo'yicha jinoiy hodisa yuz bermaganlik yoki gumon qilinuvchi, ayblanuvchi, sudlanuvchining sodir etilgan jinoiyatga daxli bo'lmaganlik holatini keltirish mumkin.

Chunki mazkur asoslar bo'yicha shaxsga nisbatan qo'yilgan gumon yoki ayblovlar ishni ko'rib chiqish va isbot qilish jarayonida o'z tasdig'ini topmaganligi yoki ish bo'yicha to'plangan ma'lumotlar shaxsni ayblash uchun yetarli bo'lmaganligi sababli jinoiyat ishini tugatishni taqozo etadi.

Haqiqatni aniqlash prinsipining mazmuniga ko'ra, ish bo'yicha isbot qilinishi lozim bo'lgan hamma holatlar sinchkovlik bilan, har tomonlama, to'la va xolisona tekshirib chiqilishi kerak. Bunda jinoiyat ishi doirasida yuzaga keladigan va kelishi mumkin bo'lgan har bir masalani hal qilish va ko'rib chiqishda gumon qilinuvchi, ayblanuvchi yoki sudlanuvchi tomonidan sodir etilgan qilmishni ham fosh qiladigan, ham oqlaydigan, ularning javobgarligini ham yengillashtiradigan, ham og'irlashtiradigan holatlar aniqlanishi va ishda hisobga olinishi lozim.

Ish bo'yicha isbot qilinishi lozim bo'lgan har bir holatning haqiqiy ekanligini so'zsiz tasdiqlaydigan ishga aloqador ishonchli dalillar to'plangan bo'lsa, ularning jami ishni hal qilish uchun yetarli hisoblanadi.

Bunda ishni ko'rib chiqishda tergovga qarar tekshiruvni amalga oshiruvchi organning mansabdor shaxsi, surishtiruvchi, tergovchi, prokuror va sud ish bo'yicha jinoiyat hodisasi yuz berganligi, uni sodir etishda kim aybdorligi, u bilan bog'liq bo'lgan barcha holatlarni aniqlashi shart.

Fikrimizcha, har qanday dalil oldindan belgilangan kuchga ega bo'lishi mumkin emas. Aybdorlikka oid dalillar bilan tasdiqlanmagan tasmollar shaxsni ayblash va javobgarlikka tortish uchun asos bo'lmashligi shart. Demak, jinoiyat ishini ko'rib chiqish va hal etishda o'z tasdig'ini topmagan hamda yetarli bo'lmagan dalillardan shaxsni ayblashda foydalanish mumkin emas.

Jinoiyat ishini tugatish asoslarining yuridik mezonlar bo'yicha tasnifiga to'xtaladigan bo'lsak, bunda obyektiv sabablarga asosan ish yuritish mumkin bo'lmaydi. Yuridik fanda yuridik asoslar protsessual asoslar sifatida tushuniladi, ya'ni ular qilmishning jinoiyliги va jazolanishini istisno qilmasa ham, protsessual qonunning maxsus ko'rsatmasi sifatida jinoiyat ishini yuritish imkoniyatini istisno qiladi [9, 112-113-b.].

Mazkur olimning fikri bilan kelishish mumkin. Chunki yuridik shartlar qilmishning jinoiyliги yoki uning jazoga sazovorligini bartaraf etuvchi holatlarning aniqlanishi bilan yuzaga keladi. Agar mazkur holatlar jinoiyat ishini qo'zg'atish vaqtida ma'lum va mavjud bo'lsa, jinoiyat ishi qonuniy asoslar bo'lmaganligi uchun umuman qo'zg'atilmaydi.

Agarda ular jinoiyat ishi qo'zg'atilganidan so'ng yuzaga kelgan taqdirda, qo'zg'atilgan jinoiyat ishi uni yuritishni davom ettirish imkoniyati bo'lmaganligi sababli tugatiladi. Ushbu asoslar qatoriga ayblanuvchi yoki sudlanuvchining vafot etishi, javobgarlikka tortish muddatining o'tganligi, yarashuv, amnistiya aktiga asosan jinoiyat ishini tugatish holatlarini kiritish mumkin.

Shu bilan birga, fikrimizcha, jinoiyat ishini tugatish asoslarini yuridik va faktik asoslarga ko'ra tasniflagan mualliflarning

fikrlariga to'liq qo'shilib bo'lmaydi. Sababi faktik asoslar bo'yicha ham jinoyat ishini tugatish uchun, albatta, qonuniy (yuridik) asos bo'lishi talab etiladi. Mazkur asoslar jinoyat va jinoyat-protsessual qonunchilik yoki boshqa qonunlarda belgilangan bo'ladi.

V. Kalinin va I. Filipchenkovlarning fikriga ko'ra, jinoyat ishini tugatishning faktik va yuridik asoslarining har biri qonunda nazarda tutilganligi sababli ular yuridik jihatdan teng kuchga ega [10, 24-b.].

Ushbu mualliflarning fikriga qo'shilgan holda, shuni aytish kerakki, qonun chiqaruvchi faktik va yuridik mezonlar bo'yicha jinoyat ishini tugatish asoslarini amaldagi qonunchilikda belgilab bergan. Bu ularni amaliyotda qo'llashda teng yuridik kuchga ega ekanligini ko'rsatadi hamda ularni amaliyotda qo'llashga ta'sir qilmaydi. Bunda faqatgina ularni qo'llash shartlari va tartibida farqli jihatlar bo'lishi mumkin.

Boshqa bir guruh mualliflar esa jinoyat ishlarini tugatish uchun barcha asoslarni ikki guruhga ajratadi:

1) jinoyat ishini majburiy tugatishga olib keladigan asoslar;

2) vakolatli organlarga ishni tugatish huquqini beradigan asoslar [11, 349-b.].

Shunga o'xshash fikrni O.B. Vinogradova ham ilgari surgan bo'lib, jinoyat ishini tugatish to'g'risida qaror qabul qilishga vakolatli organlar va mansabdor shaxslarning xohishidan foydalanish imkoniyatiga qarab, jinoyat ishini tugatish asoslarini ixtiyoriy va majburiy turlarga bo'lishni taklif etadi [12, 46-53-b.].

Mazkur mualliflarning fikri bilan qisman kelishish mumkin. Chunki jinoyat ishini tugatishning ayrim asoslarida (shaxsning qilmishida jinoyat tarkibi mavjud bo'lmasa yoki shaxsga nisbatan aynan shu ayblov bo'yicha sudning qonuniy kuchga kirgan hukmi bo'lsa) vakolatli organlar (mansabdor shaxslar) ishni tugatishlari majburiy hisoblanadi.

Bunda vakolatli mansabdor shaxslar ish holatidan qat'i nazar, jinoyat ishini tugatishlari majburiydir.

Shuningdek, jinoyat ishini tugatishning ayrim asoslari (yarashuv, ayrim holatlarda javobgarlikka tortish muddati o'tgan bo'lsa) vakolatli organlarga ishni tugatish huquqi (vakolati)ni berishni nazarda tutadi.

Shaxsni javobgarlikka tortish muddati o'tganlik holatini oladigan bo'lsak, ushbu asosni ham majburiyat yuklovchi, ham huquq beruvchi tasnifga kiritish mumkin. Bunda Jinoyat kodeksi 64-moddasining oltinchi qismida belgilangan norma, ya'ni "umrbod ozodlikdan mahrum qilish jazosini tayinlash nazarda tutilgan jinoyatni sodir etgan shaxsga nisbatan javobgarlikka tortish muddatlarini qo'llash masalasi sud tomonidan hal qilindi", degan qoida muddat masalasini qo'llashda sudga huquq (vakolat) bermoqda. Uni qo'llash yoki qo'llamaslik sud ixtiyorida.

Yuqoridagi fikrlardan kelib chiqib, jinoyat ishini tugatish majburiyatini yuklaydigan holatlarga quyidagilarni kiritish mumkin:

a) jinoiy hodisa yuz bermagan bo'lsa;

b) sodir etilgan qilmishida jinoyat tarkibi mavjud bo'lmasa;

d) gumon qilinuvchi, ayblanuvchi, sudlanuvchining sodir etilgan jinoyatga daxli bo'lmasa.

e) ayblanuvchi, sudlanuvchi vafot etgan bo'lsa va boshqalar.

Vakolatli organlarga ishni tugatish majburiyatini yuklamaydigan, balki ularga jinoyat ishini tugatish huquqini beradigan holatlarga quyidagilarni kiritish mumkin:

a) jabrlanuvchi gumon qilinuvchi, ayblanuvchi, sudlanuvchi bilan yarashgan bo'lsa;

b) amnistiya akti sodir etilgan jinoyat yoki shaxsga daxldor bo'lsa;

d) ish faqat jabrlanuvchining shikoyati bilan qo'zg'atiladigan hollarda uning shikoyati bo'lmasa;

e) shaxs aybini bo'yniga olish to'g'risida arz qilgan, chin ko'ngildan pushaymon

bo'lgan, jinoyatning ochilishiga faol yordam bergan va keltirilgan zararni bartaraf qilgan bo'lsa;

f) sodir etilgan qilmishning xususiyati, birinchi marta ijtimoiy xavfi katta bo'lmagan jinoyat sodir etganing shaxsini hisobga olib, materiallarni voyaga yetmaganlar ishlari bo'yicha idoralararo komissiyaga qarab chiqish uchun berish maqsadga muvofiq bo'lsa.

Shuningdek, shaxsni javobgarlikka tortish muddati o'tganlik holati ham huquq beruvchi, ham majburiyat yuklovchi asos hisoblanadi.

A.P. Rijakov jinoyat ishini tugatish asoslarini quyidagi mezonlar bo'yicha tasniflagan:

a) jinoyat ishini tugatish va jinoyat ishini qo'zg'atishni rad etish uchun asos bo'ladigan holatlar;

b) tergovchi (jinoyat ishini yuritishga mas'ul bo'lgan mansabdor shaxslar)ga jinoyat sodir etgan shaxsni jinoiy javobgarlikdan ozod qilish huquqini beradigan holatlar;

d) jinoyat natijasida yetkazilgan zarar qoplangan taqdirda, shaxsga nisbatan boshqa ta'sir chorasini qo'llash orqali jinoiy javobgarlikdan ozod qilish nazarda tutilgan holatlar [13, 228-b.].

A. Rijakovning birinchi mezon bo'yicha, ya'ni jinoyat ishini tugatish va jinoyat ishini qo'zg'atishni rad etish uchun asos bo'ladigan holatlarga quyidagilarni kiritish mumkin:

1) ish bo'yicha jinoiy hodisa yuz bergan bo'lsa;

2) sodir etilgan qilmishida jinoyat tarkibi mavjud bo'lmasa;

3) shaxsni javobgarlikka tortish muddati o'tgan bo'lsa;

4) ayblanuvchi, sudlanuvchi vafot etgan bo'lsa;

5) shaxsga nisbatan aynan shu ayblov bo'yicha sudning qonuniy kuchga kirgan hukmi bo'lsa;

6) shaxsga nisbatan aynan shu ayblov bo'yicha ishni tugatish haqida sudning qonuniy kuchga kirgan ajrimi (qarori) yoki vakolatli mansabdor shaxsning jinoyat ishi

qo'zg'atishni rad etish yoxud ishni tugatish haqida bekor qilinmagan qarori bo'lsa;

7) shaxs ijtimoiy xavfli qilmish sodir etgan paytda jinoiy javobgarlikka tortish mumkin bo'lgan yoshga to'lmagan bo'lsa;

8) O'zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksi Maxsus qismining tegishli moddasida shaxsning o'z qilmishiga amalda pushaymon bo'lganligi tufayli yoxud belgilangan muddat ichida yetkazilgan moddiy zararining o'rni qoplanganligi va (yoki) jinoyat oqibatlari bartaraf etilganligi munosabati bilan javobgarlikdan ozod qilinishi nazarda tutilgan bo'lsa.

Amaldagi JPKning 333-moddasida jinoyat ishini qo'zg'atishni rad qilish tartibi belgilangan bo'lib, yuqorida nazarda tutilgan holatlar bo'yicha, tergovga qadar tekshiruvni amalga oshiruvchi organning mansabdor shaxsi, surishtiruvchi, tergovchi yoki prokuror jinoyat ishini qo'zg'atishni rad qilish to'g'risida qaror chiqaradi, jinoyat sodir etilganligi to'g'risida xabar bergan fuqaro, korxon, muassasa, tashkilot, jamoat birlashmasi yoki mansabdor shaxs bu haqda xabardor qilinadi.

Bunda ularga qaror ustidan shikoyat qilish huquqi va tartibi tushuntirilishi lozim. Jinoyat ishini qo'zg'atishni rad qilish to'g'risidagi qarorning ko'chirma nusxasi prokurorga yuboriladi.

Shu bilan birga, A. Rijakovning birinchi mezon, ya'ni jinoyat ishini tugatish va jinoyat ishini qo'zg'atishni rad etish uchun asos bo'ladigan holatlar bo'yicha tasnifi bilan to'liq kelishib bo'lmaydi. Chunki protsessual qonunchilik talabi bo'yicha jinoyat ishini tugatishning barcha asoslari ishni tugatish yoki jinoyat ishini qo'zg'atishni rad etishga asos bo'lmaydi. Ayrim asoslar borki, ularni qo'llagan holda jinoyat ishini qo'zg'atishni rad etishga yo'l qo'yilmaydi.

Xususan, shaxsning sodir etilgan jinoyatga daxli bo'lmaganlik holati jinoyat ishini qo'zg'atishni rad etishga asos bo'lmaydi. Chunki "shaxsning sodir etilgan jinoyatga daxli bo'lmaganlik" holati bo'yicha jinoyat ishini tugatish mumkin. Bunda oldin jinoyat

ishi qo'zg'atilgan bo'lishi hamda shaxsning ushbu jinoyat ishiga aloqasi yo'q ekanligi dalillar majmuyi bilan o'z tasdig'ini topishi talab etiladi.

Jinoyat ishini qo'zg'atishni rad etishni ushbu asos bo'yicha amalga oshirish ham nazariy, ham amaliy, ham qonunchilik nuqtayi nazaridan mumkin emas. Bunga huquqiy asos sifatida Jinoyat-protsessual kodeksining 333-moddasini keltirish mumkin.

A. Rijakov ikkinchi mezon bo'yicha, ya'ni vakolatli organlarga jinoyat ishini tugatish huquqini beradigan holatlarga quyidagilarni kiritgan:

a) jabrlanuvchi gumon qilinuvchi, ayblanuvchi, sudlanuvchi bilan yarashgan taqdirda;

b) shaxs aybini bo'yniga olish to'g'risida arz qilgan, chin ko'ngildan pushaymon bo'lgan, jinoyatning ochilishiga faol yordam bergan va keltirilgan zararni bartaraf qilgan bo'lsa;

d) qilmishning xususiyati, birinchi marta ijtimoiy xavfi katta bo'lmagan jinoyat sodir etganning shaxsini hisobga olib, jinoyat ishi voyaga yetmaganlar ishlari bo'yicha idoralararo komissiyaga yuborilgan bo'lsa.

A. Rijakov yuqoridagi uchinchi mezon bo'yicha tasnifga ijtimoiy xavfi katta bo'lmagan va uncha og'ir bo'lmagan jinoyatni birinchi marta sodir etgan shaxsга nisbatan sud jarimasi tarzidagi jinoiy-huquqiy ta'sir chorasini qo'llash orqali jinoiy javobgarlikdan ozod qilish holatini kiritishni taklif etgan [14, 228-b.].

Bizning qonunchilikda sud jarimasi tarzidagi ta'sir chorasi belgilanmagan.

Biroq qonunchiligimiz bo'yicha ushbu mezonda nazarda tutilgan holat jinoyat ishini shaxsning roziligi bilan uning aybliligi haqidagi masalani hal qilmay turib tugatilishi mumkin bo'lgan asoslarga yaqin ekanligini ko'rish mumkin.

Xususan, Jinoyat-protsessual kodeksi 84-moddasi beshinchi qismining ikkinchi kichik xatboshisida belgilangan asos (ijti-

moiy xavfi katta bo'lmagan yoki uncha og'ir bo'lmagan jinoyatni birinchi marta sodir etgan shaxs aybini bo'yniga olish to'g'risida arz qilgan, chin ko'ngildan pushaymon bo'lgan, jinoyatning ochilishiga faol yordam bergan va keltirilgan zararni bartaraf qilgan bo'lsa) A. Rijakovning uchinchi mezonidagi tasnifda nazarda tutilgan asosga o'xshash hisoblanadi.

Zamonaviy yuridik adabiyotlarda jinoyat ishini tugatish asoslari reabilitatsiya va reabilitatsiya qilinmaydigan (noreabilitatsiya) mezonlarga ko'ra tasniflanadi [15, 88-90-b.].

Jinoyat ishi reabilitatsiya asoslariga ko'ra tugatilgan taqdirda, surishtiruvchi, tergovchi, prokuror tomonidan shaxsning jinoyat sodir etishdan oldingi huquqlari, halol nomi, obro'si sud yoki ma'muriy tartibda tiklanishi uchun zarur choralar ko'riladi, jinoyat natijasida unga yetkazilgan zarar to'liq qoplab beriladi [16-b. 159].

Mazkur mualliflarning fikrlari bilan kelishgan holda, shuni qayd etish joizki, jinoyat ishini reabilitatsiya asoslariga ko'ra tugatish vakolati surishtiruvchi, tergovchi, prokurordan tashqari, sudda ham mavjud. Jinoyat ishini reabilitatsiya asoslariga ko'ra tugatish jinoyat ishiga jalb etilgan shaxsning tergov yoki sud harakatlari natijasida uning jinoyat sodir etmaganligi va sodir etilgan jinoyatga hech qanday aloqasi yo'q ekanligini rasman tan olishni nazarda tutadi.

Bunda jinoyat ishi qaysi bosqichda (ishni sudga qadar yuritish yoki sud bosqichida) tugatilishidan qat'i nazar, shaxsning barcha huquqlari (yetkazilgan mulkiy va ma'naviy ziyon bilan birga) vakolatli organlar tomonidan to'liq tiklab beriladi. Qonunchiligimiz bo'yicha reabilitatsiya etilgan shaxs yetkazilgan mulkiy zararni undirish hamda ma'naviy ziyon oqibatlarini bartaraf etilishini talab qilish huquqiga ega.

Bundan tashqari, reabilitatsiya etilgan shaxsning mehnat qilish, nafaqa olish, uy-joy-

dan foydalanish huquqlari ham tiklanishi lozim.

Reabilitatsiya qilinmaydigan (noreabilitatsiya) asoslar jinoyat ishini tugatishga imkon beradigan faktlar bo'lib, ular shaxsni reabilitatsiya qilish, shaxsga yetkazilgan zararni undirishni istisno qiladi [17, 21-b.].

Ushbu muallifning fikri bilan kelishish mumkin. Chunki jinoyat ishini reabilitatsiya qilinmaydigan (noreabilitatsiya) asoslar bo'yicha tugatishda jinoyat qonunida nazarda tutilgan ijtimoiy xavfli qilmish sodir etilgan bo'ladi, biroq yuzaga kelgan obyektiv sabablarga ko'ra ish yuritishni boshlash va davom ettirish imkoniyati mavjud bo'lmaydi.

Shuningdek, jinoyat ishini tugatishda reabilitatsiya asoslaridan farqli ravishda, reabilitatsiya qilinmaydigan asoslarda ijtimoiy xavfli qilmish sodir etilishi natijasida shaxsga (gumon qilinuvchi, ayblanuvchi, sudlanuvchi) yetkazilgan zarar (moddiy, mulkiy, ma'naviy va boshqa) qoplab berilmaydi, mehnat qilish, nafaqa olish, uy-joydan foydalanish va boshqa shunga o'xshash huquqlari tiklanmaydi.

Ayrim mualliflar esa jinoyat ishini tugatishning reabilitatsiya qilinmaydigan asoslarini ham alohida turlarga bo'lishni taklif etadi [18, 64–69-b.].

R.X. Yakupov jinoyat ishini tugatishning reabilitatsiya qilinmaydigan asoslarini ikki guruhga ajratishni taklif etgan:

1) jinoiy javobgarlik va jinoiy jazodan so'zsiz ozod qilishni nazarda tutuvchi reabilitatsiya qilinmaydigan asoslar;

2) jinoiy javobgarlikdan ozod qilish, uni boshqa javobgarlik choralari bilan almashtirishni nazarda tutuvchi asoslar [19, 322-b.].

Fikrimizcha, ushbu muallifning "jinoiy javobgarlik va jinoiy jazodan so'zsiz ozod qilishni nazarda tutuvchi reabilitatsiya qilinmaydigan asoslar" bo'yicha tasnifi bilan to'liq

kelishib bo'lmaydi. Chunki jinoyat ishini tugatish shaxsni javobgarlikdan ozod qilishni o'z ichiga olishi mumkin, biroq jazodan ozod qilishni qamrab olmaydi.

I.P. Dornostup noreabilitatsiya asoslariga amnistiya, jinoiy javobgarlikka tortish muddatining o'tganligi, ayblanuvchining vafoti, ishning voyaga yetmaganlar ishi bilan shug'ullanuvchi komissiyaga yuborilishini kiritish maqsadga muvofiq, deb hisoblaydi [20, 14-b.]. Biroq ushbu muallifning ham tasnifi tugal emas. Chunki jinoyat ishini reabilitatsiya qilinmaydigan asoslar bo'yicha tugatishning boshqa asoslari (turlari) ham mavjud.

Xulosalar

O'zbekiston Respublikasi Jinoyat-protsessual kodeksida jinoyat ishini tugatishning ikki xil tartibi mavjud. Bular:

a) reabilitatsiya asoslariga ko'ra jinoyat ishini tugatish asoslari (Jinoyat-protsessual kodeksining 83-moddasi);

b) ayblilik to'g'risidagi masalani hal qilmay turib jinoyat ishini tugatish asoslari (Jinoyat-protsessual kodeksining 84-moddasi).

Qonunchiligimizda reabilitatsiya asoslarining 3 ta, reabilitatsiya qilinmaydigan (noreabilitatsiya) asoslarning 13 ta turi belgilab qo'yilgan.

Bizning fikrimizcha, jinoyat ishini tugatish asoslarini reabilitatsiya va reabilitatsiya qilinmaydigan mezonlar bo'yicha tasniflash jinoyat ishini tugatishning huquqiy oqibatlariga bog'liq.

Yuqorida ko'rsatib o'tilganidek, reabilitatsiya asoslarida shaxsning jinoyat sodir etishdan oldingi barcha huquqlari to'liq tiklanadi hamda jinoyat sodir etilishi natijasida yetkazilgan zarar qoplab beriladi, reabilitatsiya qilinmaydigan asoslarda esa ushbu huquqlar tiklanmaydi, zarar qoplab berilmaydi. Shu bilan birga, reabilitatsiya asoslari shaxsga oqlov hukmi chiqarishga ham asos bo'ladi.

REFERENCES

1. Volkolup O.V., Chupilkin Yu.B. Garantii prav uchastnikov ugolovnogo sudoproizvodstva Rossiyskoy Federatsii [Guarantees of the rights of participants in criminal proceedings of the Russian Federation]. 2nd ed., rev. and add. Krasnodar, Kuban State University, 2005, p. 142.
2. Mahmudov S. Javobgarlikka tortish muddati o'tib ketganligi munosabati bilan jinoyat ishini tugatishning o'ziga xos xususiyatlari [Some issues of dismissal of criminal cases in connection with the expiration of the limitation period for criminal responsibility]. *Lawyer Herald*, 2022, vol. 1, no. 1, pp. 96–102.
3. Vinogradova O.B. Prekrashheniye ugolovnogo dela i ugolovnogo presledovaniya: voprosy teorii i prava [Termination of a criminal case and criminal prosecution: questions of theory and law]. *New legal journal*, 2013, no. 4, pp. 46–53.
4. Davydov P.M., Mirskiy D.Ya. Osnovnyye formy klassifikatsii osnovaniy prekrashheniya ugolovnogo dela [The main forms of classification of grounds for termination of a criminal case]. *Alley of Science*, 2019, no. 4, p. 12.
5. Ryzhakov A.P. Ugolovnyy protsess [Criminal process]. Moscow, 2006, p. 120.
6. Abdurasulova Q.R., Tashpuvatov A.I. Moddiy va protsessual huquqning o'zaro aloqadorligi (jinoyat huquqi va jinoyat-protsessual huquqi misolida) [Interrelation of substantive and procedural law (in the example of criminal law and criminal-procedural law)]. *Yurist axborotnomasi – Vestnik yurista – Lawyer herald*, 2021, no. 6, pp. 43–50.
7. Grinenko A. V. Ugolovnyy protsess [Criminal process]. Moscow, Yurayt, 2012, p. 221.
8. Foyniskiy I.Ya. Kurs ugolovnogo sudoproizvodstva [Course of criminal justice]. Ed. A.V. Smirnov. St. Petersburg, Alfa Publ., 2021, p. 322.
9. Chensov V.V. Prekrashheniye ugolovnogo dela ili ugolovnogo presledovaniya s naznacheniyem sudebnogo shtrafa: teoriya, zakonodatel'stvo, pravoprimeneniye [Termination of a criminal case or criminal prosecution with the appointment of a judicial fine: theory, legislation, law enforcement]. PhD thesis. Moscow, 2018, pp. 112–113.
10. Kalinin V.N., Filipchenkov I.V. Sootnosheniye osnovaniy prekrashheniya ugolovnogo dela i ugolovnogo presledovaniya v UPK RF [Correlation of the grounds for termination of a criminal case and criminal prosecution in the Code of Criminal Procedure of the Russian Federation]. *Sledovatel' – Investigator*, 2005, no. 4 (84), p. 24.
11. Bulatova B.B., Baranova A.M. Ugolovnyy protsess [Criminal process]. Moscow, Vysshee obrazovaniye, 2011, p. 349.
12. Lupinskaya P.A. Ugolovno-protsessualnoye pravo Rossiyskoy Federatsii [Criminal procedure law of the Russian Federation]. Moscow, 2013, p. 480.
13. Ryzhakov A.P. Kommentariy k Ugolovno-protsessual'nomu kodeksu Rossiyskoy Federatsii [Commentary on the Code of Criminal Procedure of the Russian Federation]. 7th ed., revised. Moscow, Delo i servis, 2011, p. 228.
14. Chelsov M.A. Ugolovnyy protsess [Criminal process]. Moscow, 2015, p. 437.
15. Lavnov M. Institut prekrashheniya ugolovnogo dela v sisteme ugolovno-protsessual'nogo prava i pravoprimenitel'noy praktike [The institute of termination of a criminal case in the system of criminal procedure law and law enforcement practice]. PhD thesis. Saratov, 2015, pp. 88–90.
16. O'zbekiston Respublikasining Jinoyat-protsessual kodeksiga sharhlar [Comments on the Criminal Procedure Code of the Republic of Uzbekistan]. The team of authors. Ed. G.A. Abdumazhidov. Tashkent, TSIL, 2009, p. 159.
17. Chasovnikova O.G. Prekrashheniye ugolovnogo presledovaniya po nereabilitiruyushhim osnovaniyam [Termination of criminal prosecution on non-rehabilitating grounds]. Abstract of PhD thesis. St. Petersburg, 2013, p. 21.
18. Yakupov R.H. Ugolovnyy protsess [Criminal process]. Moscow, 1998, p. 322.

19. Kalugin A.G. Klassifikatsiya osnovaniy prekrashheniya ugovnogo dela (ugolvnogo presledovaniya) [Classification of the grounds for the termination of a criminal case (criminal prosecution)]. Problems of protecting human rights in Russian legal. Proceedings of the All-Russian Scientific and Practical Conference. 2009, February 6-7. Tyumen, 2009, vol. 1, pp. 64-69.

20. Dornostup P. Nereabilitiruyushhiye osnovaniya prekrashheniya ugovnogo presledovaniya v deyatel'nosti organov predvaritel'nogo rassledovaniya MVD Rossii [Non-rehabilitating grounds for the termination of criminal prosecution in the activities of the bodies of preliminary investigation of the Ministry of Internal Affairs of Russia]. Abstract of PhD thesis. St. Petersburg, 2003, p. 14.

21. Smyr A. Modernizatsiya osnovaniy prekrashheniya ugovnogo dela i ugovnogo presledovaniya v zakonodatel'stve Rossiyskoy Federatsii i Respubliki Abkhaziya [Modernization of the grounds for the termination of a criminal case and criminal prosecution in the legislation of the Russian Federation and the Republic of Abkhazia]. Abstract of PhD thesis. Volgograd, 2019, pp. 80-85.

UDC: 343.8(045)(575.1)

XORIJIY MAMLAKATLAR JINOYAT PROTSESSUAL QONUNCHILIGIDA EHTIYOT CHORASI SIFATIDA UY QAMOG'INING HUQUQIY TARTIBGA SOLINISHI

Abdullayev Diyor Ibodillayevich,
Toshkent davlat yuridik universiteti
kadrlar bo'limi bosh mutaxassisi,
mustaqil izlanuvchisi
ORCID: 0000-0001-9557-6309
e-mail: dior.5505@mail.ru

Annotatsiya. Mamlakatimizda sud-huquq islohotlarini amalga oshirish jarayonida jinoyat-protsessual qonunchilikni liberallashtirish hamda takomillashtirish ustuvor vazifalardan biri sanaladi. Aksariyat huquqshunos olimlar tomonidan uy qamog'iga zamonaviy jinoiy siyosat va jinoiy odil sudlovni insonparvarlashtirish vositasi sifatida qaraladi. Milliy qonunchiligimizga ko'ra, uy qamog'i boshqa ehtiyot choralari nisbatan yangi huquqiy institutdir. Shu bois huquqni qo'llash amaliyotida yuzaga kelayotgan ayrim muammoli holatlarga oqilona yechim topish uchun ushbu ehtiyot chorasini hayotga tatbiq etish bo'yicha katta tajribaga ega xorijiy mamlakatlar jinoyat-protsessual qonunchiligi va mutaxassis olimlar fikrlarini ilmiy-nazariy jihatdan chuqur o'rganish, ijobiy tajribadan foydalanish maqsadga muvofiq. Mazkur maqolada muallif tomonidan Mustaqil Davlatlar Hamdo'stligiga a'zo mamlakatlar, AQSh va ayrim Yevropa davlatlari jinoyat-protsessual qonunchilik normalari asosida uy qamog'i ehtiyot chorasining huquqiy tartibga solinishi, xususan, ushbu ehtiyot chorasini qo'llash asoslari va shartlari, shaxsga nisbatan o'rnatiladigan cheklovlar turlari qiyosiy tahlil qilish orqali tadqiq etilgan. Shuningdek, uy qamog'ini qo'llash tartibi bilan bog'liq masalalarning ilmiy-huquqiy jihatlari xorijlik mutaxassislar va huquqshunos olimlar qarashlari orqali ifodalangan va mohiyati ochib berilgan. Maqolaning xulosa qismida uy qamog'i ehtiyot chorasiga oid milliy qonunchilik va uni qo'llash amaliyotini takomillashtirish bo'yicha xulosa va takliflar keltirilgan.

Kalit so'zlar: uy qamog'i, jinoyat protsessi, ehtiyot choralari, taqiqlar (cheklovlar).

ПРАВОВОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ ДОМАШНЕГО АРЕСТА КАК МЕРЫ ПРЕСЕЧЕНИЯ В ЗАРУБЕЖНОМ УГОЛОВНО-ПРОЦЕССУАЛЬНОМ ЗАКОНЕ

Абдуллаев Диёр Ибодиллаевич,
самостоятельный соискатель,
главный специалист отдела кадров
Ташкентского государственного экономического университета

Аннотация. В ходе реализации судебно-правовых реформ в нашей стране одной из приоритетных задач является либерализация и совершенствование уголовно-процессуального законодательства. Большинство ученых-юристов рассматривают домашний арест как инструмент гуманизации современной уголовной политики и уголовного правосудия. Согласно нашему национальному законодательству, домашний арест является новым правовым институтом по сравнению с другими мерами пресечения. В связи с этим для поиска

рационального решения отдельных проблемных ситуаций, возникающих в правоприменительной практике, представляется целесообразным углубленное научно-теоретическое изучение уголовно-процессуального законодательства зарубежных стран, имеющих большой опыт внедрения данной меры пресечения, мнений ученых-специалистов и использование данного положительного опыта. В статье автором исследовано правовое регулирование меры пресечения в виде домашнего ареста на основе норм уголовно-процессуального законодательства государств-участников Содружества Независимых Государств, США и некоторых европейских государств, в частности путем сравнительного анализа оснований и условий применения этой меры пресечения, видов ограничений, налагаемых на лицо. Более того, в данной работе выражены и раскрыты научно-правовые аспекты вопросов, связанных с порядком применения домашнего ареста с точки зрения зарубежных специалистов и ученых-юристов, а также в заключительной части статьи представлены выводы и предложения по совершенствованию национального законодательства и практики применения меры пресечения в виде домашнего ареста.

Ключевые слова: домашний арест, уголовный процесс, меры пресечения, запреты (ограничения).

LEGAL REGULATION OF HOUSE ARREST AS A PRECAUTIONARY MEASURE IN FOREIGN CRIMINAL PROCEDURAL LAWS

Abdullayev Diyor Ibodillayevich,
Tashkent State University of Law,
Chief specialist of HR department,
Independent researcher

Abstract. One of the priorities is the liberalization and improvement of criminal procedural legislation in the process of implementing judicial and legal reforms in our country. House arrest is seen by most legal scholars as a means of humanizing modern criminal politics and criminal justice. According to our national legislation, house arrest is a new legal institution concerning other precautions. Therefore, in order to find a rational solution to some problematic cases arising in the practice of applying the law, it is desirable to use scientific-theoretical in-depth study and positive experience of the views of foreign countries with extensive experience in the implementation of this precautionary measure. In this article, the author examines the legal regulation of the measure of house arrest on the basis of the norms of criminal procedural legislation of the Commonwealth of Independent States, the USA, and some European countries, in particular, the basis and conditions for the application of this measure, the types of restrictions imposed on a person by comparative analysis. Also, the scientific and legal aspects of issues related to the procedure for applying for house arrest are expressed through the views of foreign experts and legal scholars, and the essence is revealed, and in the summary section of the article, conclusions and suggestions on improving the national legislation on the home arrest precaution and the practice of its application are presented.

Keywords: house arrest, criminal procedure, restraints, prohibitions (restrictions).

Kirish

Har qanday mamlakat hayotiga u yoki bu huquqiy institutni tatbiq etish yoki shu sohadagi qonunchilikni takomillashtirish jarayonida tarixiy omillar, o'z davlatining nazariy va amaliy bazasi, chet el davlatlarining huquqiy normalari va tajribasini chuqur o'rganish hamda tahlil qilish "birovlarining xatolari"ni aniqlash va ularning milliy qonun-

chilikda takrorlanishiga yo'l qo'ymaslikka ko'mak beradi. Shu bois yaqin va uzoq chet el davlatlarining jinoyat-protsessual qonunchiligini tahlil qilsak, ularda belgilangan protsessual institutlar va O'zbekiston Respublikasi Jinoyat protsessual kodeksida belgilangan institutlar o'rtasida o'zaro o'xshashliklar borligini aytib o'tish mumkin. Shu sababli uy qamog'i huquqiy reglamentatsiyasi va qo'llash

amaliyoti bo'yicha chet el davlatlari tajribasini o'rganishni maqsadga muvofiq deb hisoblaymiz.

Material va metodlar

Mazkur ilmiy maqolani tayyorlashda ilmiy bilishning mantiqiy va ilmiy uslublaridan foydalanilgan, xususan, mantiqiy tahlil, tarixiy, qiyosiy-huquqiy, induksiya, deduksiya, ilmiy manbalarni kompleks tadqiq etish kabi uslublar qo'llanilgan. Bundan tashqari, xorijiy davlatlar qonunchiligi va amaliyoti tahlil qilindi.

Tadqiqot natijalari

Keyingi yillarda Mustaqil Davlatlar Hamdo'stligiga a'zo ba'zi mamlakatlar jinoyat-protsessual qonunchiligi ehtiyot choralari tizimiga uy qamog'i kiritildi. Xususan, 2009-yilda qabul qilingan Tojikiston Jinoyat-protsessual kodeksi [1]ning 110-moddasida, 2013-yilda qabul qilingan Ukraina Jinoyat-protsessual kodeksining [2] 181-moddasida uy qamog'i tariqasidagi ehtiyot chorasi o'z aksini topdi. Bu haqdagi tavsiya MDH Parlamentlararo Assambleyasi 1996-yil 17-fevralda tasdiqlagan JPK Modelida [3] aks ettirilgan edi. Uning 175-moddasida uy qamog'i qo'llangan shaxsning zimmasiga: uyidan muttasil yoki muayyan vaqtlarda chiqib ketmaslik; telefonda so'zlashmaslik, aloqa vositalaridan foydalanmaslik, xat-yozishmalar yubormaslik; uyda o'rnatilgan maxsus elektron nazorat vositalarining nazdida bo'lish va ularning soz holda ishlashini ta'minlash; nazorat tartibida telefon orqali chaqirganda, javob berish yoxud muayyan vaqtlarda telefonda o'zi to'g'risida xabar berib turish; ayblanuvchi yoki uning uy-joyini kuzatish, uyi yoxud unga ajratilgan xonani qo'riqlab turish; ayblanuvchining jamiyat bilan aloqasini cheklash yoki uning xulq-atvorini kuzatishga qaratilgan boshqa choralari ko'rish kabi majburiyatlar yuklatilishi nazarda tutilgan [4].

Bugungi kunda aksariyat MDH mamlakatlari jinoyat-protsessual qonunchiligidagi uy qamog'i tarzidagi ehtiyot chorasi yuqorida-

gi norma mazmuniga juda yaqin bo'lsa-da, ularning o'ziga xos farq qiluvchi jihatlari ham mavjud. Xususan, bularni ushbu ehtiyot chorasini qo'llash tartibida, u bilan bog'liq muddatlar va ularni uzaytirishda, uy qamog'ini qo'llashga sanksiya berishga va-kolatdor mansabdor shaxslar bilan bog'liq o'ziga xosliklarda ko'rishimiz mumkin. Birgina Rossiya davlati jinoyat protsessida uy qamog'i ehtiyot chorasi turli davrlarda turlicha talqin qilingan va qo'llanilgan. P.I. Lyublinskiy uy qamog'i 1632-yilda paydo bo'lganini tasdiqlagan. Misol sifatida esa Shein jinoyat ishi bo'yicha knyaz Beloselskiyga nisbatan qo'llanilgan ehtiyot chorasini keltirgan [5, 6]. Yu.G. Ovchinnikov esa Rossiya davlatining jinoyat protsessida ehtiyot chorasi sifatida uy qamog'ini tarixiy jihatdan tahlil qilib, uning alohida xususiyatlarini aniqlagan: "...o'sha paytda agarda ayblanuvchi taniqli odamlardan biri bo'lsa, uning orqasidan nazorat qilish maqsadida ikki nafar nazoratchi qo'yilgan, nazorat ostida bo'lganlar o'zlarining yashash joylaridan chetga chiqmasdan yurishgan" [7]. Bu davrdagi uy qamog'ining xususiyatlaridan biri davlat organlarining mansabdor shaxslari tomonidan huquqbuzarlarga nisbatan ularni uy sharoitida chegaralab, uzluksiz nazorat ostida saqlab turilishi aniqlangan.

Rossiyaning 1832-yilgi qonunlar to'plamida uy qamog'i birinchi bor o'z aksini topgan. Mazkur to'plamning XV jild 876-moddasida belgilangan ehtiyot choralari qatorida uy qamog'i ham ifodalangan [8]. Yuqoridagi ehtiyot choralari turini belgilovchi normada sanab o'tilgan ehtiyot choralari o'sha davr ijtimoiy hayotiga asosan, shaxsning qaysi tabaqaga tegishlilikini inobatga olib qo'llanilgan. Ehtiyot chorasi ayblanuvchining unvon darajasi, jinoyatning og'irligi va dalillarning kuchiga qarab qo'llanilgan. Bundan tashqari, ayblanuvchi yashirinishda gumon qilinsa ham ehtiyot chorasi qo'llanilgan [6]. Shu kabi o'tmishga qaramay, bugungi kunga kelib, Rossiya qonunchiligi ham inson huquq va erkinliklarini ta'minlashda xalqaro huquq

normalariga moslashtirildi. I.L. Petruhin ta'kidlaganidek, insonning huquq va erkinliklarini himoya qilish Rossiya JPKning asosiy konseptual g'oyasi bo'lib xizmat qilmoqda [9]. Rossiya Federatsiyasi Jinoyat-protsessual Kodeksining 107-moddasida "uy qamog'i gumonlanuvchi, ayblanuvchining erkin harakatlanishi, muayyan shaxslar bilan aloqada bo'lishi, xat-xabar olish va jo'natishi, har qanday aloqa vositalaridan foydalanishi va ular yordamida so'zlashuvlar olib borishini cheklashdir" deyilgan. Uy qamog'i gumonlanuvchi, ayblanuvchining yoshi, sog'lig'i, oilaviy holati va boshqa holatlarini inobatga olgan holda, sud qaroriga muvofiq, Rossiya Federatsiyasi JPKning 108-moddasida ko'rsatilgan asos va tartibda qo'llaniladi [6].

Qozog'iston Respublikasida uy qamog'i shaklidagi ehtiyot chorasi nafaqat Qozog'iston Respublikasi Jinoyat-protsessual kodeksida (146-modda) [10], balki 2002-yil 20-sentabrdagi № 949-sonli Prezident Farmoyishi bilan ma'qullangan, protsessual jarayonlarni tezlashtirish va soddalashtirish maqsadida protsessual qonunchilikni takomillashtirishga qaratilgan Qozog'iston Respublikasi huquqiy siyosati Konsepsiyasi, shu bilan birga, Hukumatning 2002-yil 30-noyabrdagi № 1274-sonli Qarori bilan tasdiqlangan, ushbu Konsepsiyani amalga oshirish bo'yicha chora-tadbirlar rejasining 63-bandini bajarish va qamoqqa olishga alternativ bo'lgan ehtiyot choralarini qo'llash mexanizmini tartibga solish maqsadida qabul qilingan uy qamog'ini ehtiyot chorasi sifatida qo'llash bo'yicha yo'riqnomada ham belgilangan.

Aytib o'tilgan hujjatlarga ko'ra, Qozog'iston Respublikasi jinoyat protsessida uy qamog'i – bu prokuror yoki sudya ruxsati bilan, gumonlanuvchi yoki ayblanuvchiga nisbatan qamoqqa olish ehtiyot chorasini qo'llashga asos yetarli bo'lganda, lekin shaxsning to'liq izolyatsiyasi yetarli asoslanmagan yoki maqbul emas deb topilganda, shaxsni tabiiy huquqlarini maksimal darajada amalga oshirish mumkin bo'lgan jamiyatdan ajratil-

gan sharoitda ushlab turishdir. Uy qamog'i ayblanuvchi (gumonlanuvchi) surishtiruv, tergov yoki sud ishlaridan qochishi, ish tergov qilinishi yoki sudda ko'rib chiqilishining obyektivligiga xalaqit berishi yoxud jinoyiy faoliyatni davom ettirishiga yetarli asos bo'lganda, shuningdek, hukm ijro etilishini ta'minlash maqsadida qo'llaniladi. Bunda chin ko'ngildan pushaymonlik, ijobiy tavsifnoma, sudlanmaganlik, qarilik yoki voyaga yetmaganlik (yoshi), sog'liq holati, oilaviy ahvoli, yosh bolalari borligi, faoliyat turi, moddiy ahvoli, doimiy yashash joyi borligi va boshqa sharoitlar inobatga olinadi. Qozog'iston Respublikasi Jinoyat-protsessual kodeksiga asosan, ayrim hollarda uy qamog'i gumon qilinuvchiga nisbatan ham qo'llanilishi mumkin. Lekin bunda ehtiyot chorasi qo'llanilgandan so'ng 10 kun ichida ayblov qo'yilishi zarur, yo'qsa bu ehtiyot chorasi o'sha zahoti o'z kuchini yo'qotadi.

Ehtiyot chorasi sifatida uy qamog'i belgilangan taqdirda, bu haqda qaror chiqariladi va u jinoyat ishini olib borayotgan organda ehtiyot chorasi sifatida uy qamog'ini tayinlashni hisobga olish jurnalida ro'yxatdan o'tkaziladi. Qaror nusxasi ayblanuvchi yoki gumonlanuvchiga qaror ustidan shikoyat qilish tartibi tushuntirilgan holda beriladi. Zaruriyat tug'ilganda, jinoyat protsessini olib borayotgan organ tomonidan uy qamog'ida ushlab turish joyi sifatida shifoxona, klinika, pansionat, hovli va boshqa joylar yoki ijara olingan xonalar belgilanishi mumkin. Yashash joyi deganda, ayblanuvchi, gumonlanuvchining vaqtincha yoki doimiy o'zi yoki oilasi bilan yashaydigan xonadon, uy, xona, kayuta, kema (suzish vaqtida) hisoblanadi. Ayblanuvchi yoki gumonlanuvchiga jinoyat bo'yicha ish olib borilayotgan paytda qarindoshlari yoki boshqa shaxslar tomonidan yashash joyi berilishi mumkin, faqat bunda ularning va shu uyda yashaydigan boshqa voyaga yetgan shaxslarning yozma roziligi zarur. Uy qamog'i davrida gumonlanuvchi yoki ayblanuvchining doimiy yashash joyi

bo'lmagan joyda ijara shartnomasi tuzilgan taqdirda, ijaraga beruvchi shaxs ijara maqsadidan xabardor bo'lishi shart, bunda subijaraga yo'l qo'yilmaydi.

Qozog'iston Respublikasi Jinoyat-protsessual kodeksiga asosan, uy qamog'idagi shaxsga nisbatan quyidagi cheklovlar o'rnatilishi mumkin: ma'lum shaxslar bilan muloqot qilish; xat yuborish va olish; har qanday aloqa vositasi yordamida muzokara olib borish; ma'lum vaqt mobaynida yashash joyidan chiqmaslik.

Jinoiy ishni sudgacha ko'rib chiqish vaqtida o'rnatilgan cheklovlar jinoiy ishni olib borayotgan organning prokuror tomonidan ma'qullangan asoslangan qarori asosida quyidagi hollarda qisman yoki to'la ravishda olib tashlanishi mumkin: ish yoki o'qish joyi, poliklinika yoki dorixona, birinchi zaruriyat mollari va oziq-ovqat mahsulotlarini sotib olish uchun bozorga chiqish; yaqin qarindoshlarinikiga qisqa muddatga, ularning hayotiga xavf soluvchi og'ir kasallik yoki o'lim munosabati bilan; o'zi va yaqin qarindoshlari sog'ligiga oid yozishmalar; statsionar muloqot nuqtalarida xalqaro suhbat olib borish – agar bu suhbat mazmuni faqat shaxsiy masala yoki yaqinlar sog'ligiga bog'liq bo'lsa.

Uy qamog'i shaklidagi ehtiyot chorasini jinoiy ishni olib borayotgan organning prokuror tomonidan ma'qullangan asoslangan qarori asosida bekor qilinishi (agar unga hojat qolmagan taqdirda) yoki o'zgartirilishi (qattiqroq (qamoq) yoki yengilrog'iga) mumkin. Shu bilan birga, qonun tomonidan prokurorning ehtiyot chorasini qo'llashdagi huquqi cheklanmagan. Demak, Qozog'iston Respublikasida prokuratura organlari ehtiyot chorasini qo'llashda deyarli sudga teng vakolatga ega. Shu o'rinda Y.G. Ovchinnikov, Y.V. Saltikov, I.L. Trunov va L.K. Trunovalarning fikrini aytib o'tish joizki, unga ko'ra, prokuror "arbitrlik funksiyasi"ga ega bo'lib, u tomonlar fikrlarini eshitgandan so'ng qaror qabul qiladi [11].

Qozog'iston Respublikasida uy qamog'idagi shaxsga qo'yiladigan cheklovlar

va nazorat qilish qoidalari ijrosi yuzasidan nazorat xuddi bizdagi kabi surishtiruv organiga yuklatilgan. Cheklovlar doimiy ravishda (ikki va undan ko'p) buzilgan holda, uni qamoqqa olish tariqasidagi ehtiyot chorasiga almashtirish mumkin. Bunday buzilishlar hujjatlar bilan (nazoratchilar bildirgilari, guvohlar ko'rsatmalari) asoslangan bo'lishi lozim. Gumonlanuvchi yoki ayblanuvchi ustidan nazorat olib boradigan mansabdor shaxslar uning o'zini tutishi va cheklovlarga amal qilishini tekshirish maqsadida kunning har qaysi paytida uning yashash joyiga kelishlari mumkin. Nazoratni yetarli darajada olib bormagani uchun ular qonunda belgilangan javobgarlikka tortiladilar.

Uy qamog'ini ehtiyot chorasini sifatida qo'llash bo'yicha mansabdor shaxslar harakatlari ustidan shikoyat qilish tartibi Qozog'iston Respublikasi JPKning 110-moddasida, shuningdek, Konstitutsiyaning 4-moddasi 1-qismiga binoan majburiy bo'lgan va amaldagi qonunchilik sirasiga kiradigan Qozog'iston Respublikasi Oliy sudining 2003-yil 20-martdagi № 1-sonli "Prokurorning gumonlanuvchini qamoqqa olish, uy qamog'iga olish va ularning muddatlarini cho'zish yuzasidan roziligi ustidan sud tartibida shikoyat qilish" to'g'risidagi normativ Qarorida belgilangan. Prokuror sanksiyasi ustidan shikoyat qilish va u tomonidan qabul qilingan qaror qonuniyligi va asoslanganligini tekshirish tartibidan tashqari, Qozog'iston Respublikasi Oliy sudining 2003-yil 20-martdagi № 1-sonli "Prokurorning gumonlanuvchini qamoqqa olish, uy qamog'iga olish va ularning muddatlarini cho'zish yuzasidan roziligi ustidan sud tartibida shikoyat qilish" to'g'risidagi normativ Qarorida uy qamog'i faqat qonun bo'yicha ikki yildan ko'p ozodlikdan mahrum qilish nazarda tutilgan qasddan sodir etilgan jinoyat yoki qonun bo'yicha uch yildan ko'p ozodlikdan mahrum qilish nazarda tutilgan ehtiyotsizlik oqibatida sodir etilgan jinoyatni sodir etishda gumon qilinayotgan yoki

ayblanayotgan shaxsga nisbatan qo'llanilishi nazarda tutilgan.

Uy qamog'i ayb qo'yilayotgan moddada sanksiya sifatida ozodlikdan mahrum qilish nazarda tutilmagan bo'lsa, shuningdek, 14-18 yoshdagi shaxs og'irlik darajasi yuqori bo'lmagan jinoyat yoki 14-16 yoshdagi shaxs o'rtacha og'irlikdagi jinoyatni birinchi marta sodir etganda qo'llanilmaydi. Uy qamog'ini qo'llash muddatlari va uni cho'zish tartibini belgilashda qamoqqa olish ehtiyot chorasi bilan bog'liq tartib-qoidalar qiyos qilib olingan va bu to'g'ridan-to'g'ri Qozog'iston Respublikasi JPK 149-moddasida ko'rsatilgan. Aytib o'tish joizki, JPKda ham, Yo'riqnomada ham uy qamog'ini qo'llash muddatlari va uni cho'zish tartibi xuddi Rossiya Federatsiyasi JPKdagi kabi alohida tartibga solinmagan. Lekin Qozog'iston qonunchiligida uy qamog'ini tartibga soluvchi idoralararo normativ hujjat borligi ahamiyatga molik.

Belarus Respublikasi qonunchiligida uy qamog'i ehtiyot chorasi JPKning 125-moddasida o'z aksini topgan. Unga ko'ra, uy qamog'i bu gumonlanuvchi yoki ayblanuvchini jamiyatdan ajratgan holda, lekin qamoqqa olmasdan, prokuror yoki uning o'rinbosari tomonidan belgilangan cheklovlarni qo'llagan holda amalga oshiriladi. Yana shuni ko'rish mumkinki, ushbu moddada keltirilgan qoidalar MDH davlatlari uchun – model JPKning 175-moddasida keltirilgan qoidalarga juda o'xshash, faqat yagona katta farq – bu ehtiyot chorasini qo'llashga sanksiya berish vakolatiga ega subyekt, ya'ni Belarus Respublikasida bu prokuror, MDH model JPKsida esa – sud [6]. Shaxsga nisbatan uy qamog'i qo'llanilgan taqdirda, unga quyidagi cheklovlar alohida yoki asosli majmua sifatida qo'llanilishi mumkin: yashash joyidan umuman yoki ma'lum vaqtlarda chiqmaslik; telefon so'zlashuvlar, yozishmalar va boshqa aloqa vositalaridan foydalanishga taqiq; ma'lum shaxslar bilan muloqot qilish, ularni yashash joyida qabul qilishga cheklov; elektron nazorat vositalaridan foydalanish

va ular faoliyatini ta'munlash majburiyati; nazorat telefon qo'ng'iroqlari yoki boshqa signallarga javob berish, gumonlanuvchi yoki ayblanuvchi xatti-xarakatlarini nazorat qiladigan surishtiruv yoki boshqa organga shaxsan kelishi; gumonlanuvchi, ayblanuvchi yoki uning yashash joyi ustidan nazorat o'rnatish; gumonlanuvchi, ayblanuvchining jamiyatdan izolyatsiyasi va maqbul xatti-xarakatlarini ta'minlovchi boshqa choralar.

Shuni hisobga olish kerakki, Rossiya JPKsidan farqli o'laroq, Belarus Respublikasi JPKsida o'rnatiladigan cheklovlar doirasida "boshqa choralar" degan ta'rif bilan kengaytiriladi va boshqa cheklovlar qo'yish tashabbusi beriladi. Bunday chora, bizning fikrimizcha, ancha munozarali, chunki uy qamog'i shaxsning konstitutsion huquqlarini cheklashini inobatga olsak, bunday cheklovlar doirasining aniq belgilanishi nafaqat qonun amaliyoti birligi, balki gumonlanuvchi, ayblanuvchining huquqlariga rioya qilinishi ustidan nazorat qilishni osonlashtiradi. Xuddi Rossiya va Qozog'iston JPKdagidek, gumonlanuvchi, ayblanuvchiga nisbatan ehtiyot chorasi faqat ma'lum hollarda qo'llaniladi va bunda ehtiyot chorasi qo'llanilgan yoki ushlangandan keyin 10 kun ichida ayblov qo'yilmasa, ehtiyot chorasi bekor qilinadi.

Shunday qilib, Qozog'iston Respublikasi JPK kabi, Belarus Respublikasi JPK uy qamog'iga sanksiya berish huquqini prokurorga bergan. Buni, bizning fikrimizcha, ijobiy huquqiy yechim deb bo'lmaydi, chunki uning "yengilligi"ga qaramasdan, ma'lum konstitutsion huquqlar cheklanishini nazarda tutadi va bunday qarorni qabul qilishga faqat sud qarori asos bo'la olishi lozim. Qozog'iston va Belarus Respublikalari JPKda uy qamog'ini qo'llash haqidagi qaror ustidan nazorat surishtiruv organiga yuklatilgan bo'lsa, Rossiya JPKsida uy qamog'ini qo'llash to'g'risidagi sud qarorida uning nazorati qaysi organ yoki mansabdor shaxsga yuklatilishi belgilanishi zarur deyilgan, lekin nazorat organi qaysi ekanligi aniq ko'rsatilmagan. Bu holatni

S.V. Aleksandrovich Rossiya Federatsiyasi JPKdagi kamchilik sifatida e'tirof etadi [6].

Uy qamog'i shaklidagi ehtiyot chorasi Gruziya JPK 166-moddasida [12] o'z aksini topgan. Unga ko'ra, uy qamog'i qonunchilik bo'yicha ikki yil va undan ko'proq muddatga ozodlikdan mahrum qilish jazosi belgilangan jinoyatlarda, voyaga yetmaganlar uchun esa uch yil va undan ko'proq muddatga ozodlikdan mahrum qilish jazosi belgilangan jinoyatlarda qo'llaniladi. Bunda shaxsning to'la izolyatsiyasiga hojat yo'qligi talab etiladi va u yashash joyini tark etish taqiqlanishida o'z aksini topadi. Ushbu ehtiyot chorasini qo'llashda sog'lik holati (og'ir bemorlar, nogironlar, 12 haftalikdan oshgan homiladorlar), jinoyat turi, sudlanganlik va boshqa holatlar inobatga olinadi. Uy qamog'i sud qarori bilan nafaqat huquqiy cheklovlar, balki uning muddatini ham ko'rsatgan holda qo'llaniladi. Ishni ko'rib chiqish vaqtida uy qamog'i muddati uch oyni tashkil etadi va 9 oygacha cho'zilishi mumkin. Ushbu muddat o'tgandan so'ng ehtiyot chorasini o'zgartirish yoki bekor qilish talab etiladi.

Ozarbayjon Respublikasi JPKga [13] muvofiq, uy qamog'i – bu ayblanuvchiga sud qarori bilan belgilangan, ozodligi va bir qancha huquqlariga cheklovlar qo'yish hamda bunda uni qamoqqa olmaslik va jamiyatdan to'la izolyatsiya qilmaslikdir. Uy qamog'i qamoqqa olish ehtiyot chorasiga alternativ bo'lib, faqat qamoqqa olishga sud qarori chiqqandan so'ng qo'llanilishi mumkin. Uy qamog'ini qo'llash to'g'risidagi sud qarori faqat himoya tarafidan berilgan arizaga asosan qamoqqa olishni o'rniga qo'llanilishi mumkin. Shunga e'tibor qaratish kerakki, uy qamog'i faqat himoya tarafi arizasiga binoan qo'llanilishi mumkin va bu qonunan belgilab qo'yilgan. Bizningcha, ushbu norma taraflar tengligi prinsipiga zid. Bundan tashqari, uy qamog'i faqat qamoqqa olish o'rniga qo'llanilishi uning mustaqilligini yo'qotadi.

Yuqorida nomlari keltirilgan davlatlardan tashqari jinoyat-protsessual ehtiyot chora-

si sifatida uy qamog'i Moldova Respublikasi JPK (188-moddasi), Qirg'iziston Respublikasi JPKda (109-moddasi) ham ifodalangan bo'lib, ular ham boshqa MDH mamlakatlari jinoyat-protsessual qonunchiligiga deyarli o'xshashdir. Biroq uy qamog'i MDH davlatlarining hammasida ham mavjud emas, masalan, Armaniston JPKda bunday ehtiyot chorasi nazarda tutilmagan. Muhimi, asta-sekin qolgan davlatlar ham ushbu ehtiyot chorasini protsessual qonunchiligiga kiritmoqda.

Mustaqil Davlatlar Hamdo'stligiga a'zo mamlakatlardan tashqari uy qamog'i dunyo bo'yicha qirqdan ortiq mamlakatlar jinoyat-protsessual qonunchiligida mavjud bo'lib, ushbu davlatlarning huquqiy tizimlarida uy qamog'ining huquqiy tartibga solinishi va qo'llash amaliyotiga nazar solish maqsadga muvofiq, deb o'ylaymiz.

Tadqiqot natijalari tahlili

Birinchi navbatda, shuni aytib o'tish lozimki, uy qamog'i ayrim davlatlarda (AQSh, Buyuk Britaniya, Germaniya, Italiya, Shvetsiya, Avstraliya, Yangi Zelandiya, Braziliya va h.k.) ko'proq ehtiyot chorasi sifatida emas, balki jinoyat sodir etishda aybdor bo'lgan shaxslarga nisbatan sud tomonidan tayinlanadigan jinoiy jazolarning bir turi sifatida qo'llaniladi.

Masalan, AQShda uy qamog'i ham, ehtiyot chorasi ham jazo sifatida qo'llanilishi mumkin, chunki har bir shtat hududida o'z huquqiy tizimi mavjud bo'lib, faqat ayrim hollardagina federal qonun-qoidalar kuchga ega bo'ladi. AQShda protsessual majburlov choralari shaxsning konstitutsion huquqlarini sezilarli cheklagani tufayli sudning ruxsati bilan qo'llaniladi. AQSh Konstitutsiyasiga kiritilgan 4-o'zgartirishga ko'ra, sud qasam yoki tantanali va'da bilan tasdiqlangan yetarli asoslarsiz qamoqqa olishga order bermaydi. Bunday order qamoqqa olinadigan shaxsning tavsifini aks ettirmog'i lozim [14].

AQShda qamoqqa olish boshqa choralarga qaraganda, shu jumladan, uy qamog'iga nis-

batan ham ko'proq qo'llaniladi. Og'ir jinoyatlar sodir etgan yoki qayta sodir etgan hamda jamiyat, ayniqsa, oilasiga xavf tug'diradigan jinoyatchilarga nisbatan uy qamog'i qo'llanilmaydi. Shaxsning xavflilik darajasi politsiya tomonidan shaxsni o'rganish natijasida aniqlanadi. Jinoyat sodir etganlikda gumon qilinuvchini qamoqqa olish yoxud uyida qamoqda saqlab turish uchun politsiya zaruriy faktik ma'lumotlarni yig'ib turib, sudga iltimos bilan murojaat qiladi va ushbu shaxsni qamoqqa olishga ruxsat beradigan qaror chiqarish to'g'risida ish qo'zg'atadi. Bu umumiy qoida bo'lib, AQSh Konstitutsiyasiga kiritilgan 4-o'zgartirish, shtat konstitutsiyalari va boshqa qonunlarda ham federal, ham shtat darajasida belgilangan. Biroq jinoyat protsessidagi boshqa qoidalar kabi bu qoidani ham istisno qiladigan holatlar mavjud. Misol sifatida kichiktirib bo'lmaydigan holatlarda qamoq sud qarorisiz ham amalga oshirilishi mumkin. Bu usulda olingan politsiya ixtiyoridagi faktik ma'lumotlar, odatda, protsessual majburlov choralari qo'llashga asos bo'lishi mumkin. Bunday ma'lumotlardan, birinchi galda, majburlov choralari konstitutsiyaviy huquqlarni cheklash bilan bog'liq bo'lgan tur-larini qo'llashda zarurligini ta'kidlash joiz. Lekin qamoqning qonuniyligini tekshirish uchun qamoqqa olingan shaxsni "imkon qadar tez-roq" sudga topshirish kerak. Sud qarori bilan yoki qarorisiz qamoq qo'llanilayotgan-da, politsiya qonunlar va boshqa qonunosti aktlarda belgilangan qoidalarga amal qilishi shart [14].

Amaliyotda bunday shaklda amalga oshiriladigan qamoqqa olishlar odat tusiga kirib qolgan. Bunga AQSh Qonunlari majmuasining "Jinoyatlar va jinoyat protsessi" nomli bo'limi ruxsat beradi. "Shaxsni qamash uchun sudga taqdim qilinadigan ma'lumotda bayon etilgan faktlar va holatlar, – deyiladi AQSh Oliy sudi 1878-yilda Steysi ishi bo'yicha chiqar-gan qarorida, – har qanday farosatli va eh-tiyotkor odamni ishontiradigan darajada bo'lishi shart [6]". Uy qamog'i haqida shaxs-

ning roziligi yozma ravishda olinadi. Uni qo'llash to'g'risidagi qarorga yashash joyi va telefoni borligi, qamoqqa olingan shaxs oila a'zolarining tushunishi va uy qamog'i us-tidan nazorat olib boruvchi organlar bilan hamkorlik qilishi ta'sir o'tkazadi. Uy qamog'i faqat sud qarori asosida qo'llaniladi va unga binoan aybdor shaxs doim o'z uyida bo'lishi lozim. Istisno tariqasida, shaxs aniq belgilan-gan ommaviy ishlarga chiqishi yoki maxsus dasturlarga borishi mumkin. Dam olish kun-lari va kechki soatlarda esa uy-joydan chiqish mutlaqo taqiqlanadi, agar bu shifokor qabu-li yoki sud tomonidan belgilangan ish bilan bog'liq bo'lmasa. Ushbu ehtiyot chorasi ish ko'rilishining turli bosqichlarida qo'llanilishi mumkin, hatto muddatidan oldin ozod etish-da ham [14].

Uy qamog'ida bo'lgan shaxsning o'rnatil-gan taqiqlarga rioya qilishi ustidan nazorat-ni amalga oshirish uchun AQShda elektron nazorat (qo'l va oyoq tasmalari), nazorat markazi kompyuteriga ulangan elektron signalizatsiya keng tarqalgan. Elektron nazoratdan tashqari, politsiya ofitserlari uy qamog'iga olingan shaxslar ustidan kutilma-gan qo'ng'iroq, tashrif yoki patrul yordamida nazorat olib borishga haqlidir.

AQShda bo'lgani singari Yevropaning ko'pgina davlatlarida ham uy qamog'i, av-valo, jinoiy jazo turi hisoblanadi. Misol uchun, Shvetsiyada uy qamog'i 3 oydan ko'p bo'lmagan qamoq jazosi nazarda tutilgan ji-noyatlarni sodir etgan deb topilgan shaxs-larga nisbatan qo'llaniladi. Ushbu shaxslar ovozli identifikatsiya orqali nazorat qilinadi, ya'ni qamoqqa olingan shaxs uyida istalgan vaqtda telefon jiringlaydi va unga javob be-rişda shaxs ma'lum kodni aytadi va u yor-damida kompyuter uning shaxsini aniqlay-di. Bundan tashqari, aybdor shaxs to'pig'ida maxsus qurilma mahkamlanib, u har bir aybdor yo'nalishi kiritilgan kompyuterga radiosignallar yuborib turadi. Agar o'rnatil-gan tartib buzilsa, signalizatsiya ishga tu-shadi. Shvetsiyada bunday amaliyot ijobiy

natijalar keltirayotgani statistik ma'lumotlar bilan isbotlanadi. Masalan, uy qamog'i jazosidan so'ng 13 % shaxslar qayta jinoyat sodir etadi, qamoqdan so'ng esa bu ko'rsatkich 24 %ni tashkil etadi. Bunday nazorat tizimi Isroilda ham yo'lga qo'yilgan, ya'ni jazoni o'tayotgan shaxslarga uydan uzoqlashganda, politsiyaga signal yuboradigan bilaguzuklar taqiladi [14].

Avstraliyada esa uy qamog'ining ozodlikdan mahrum qilish joylariga nisbatan iqtisodiy foydasi va uni qo'llash istiqbollari ta'kidlab o'tishdi.

Fransiyada Napoleon 1804-yilda imzolagan va 1970-yil 17-iyul, 1984-yil 9-iyul va 1989-yil 6-iyulda bir qator o'zgarishlar kiritilgan Jinoyat-protsessual kodeksiga binoan, ayblanuvchi tergovni to'g'ri o'tkazish manfaatlari va jamiyat xavfsizligi nuqtayi nazaridan yo sudgacha nazorat ostiga olinishi, yoxud dastlabki qamoqda saqlanishi mumkin (137-modda). Fransiya JPK III bobining VII bo'limi "Sud nazorati va dastlabki qamoq" deb nomlanishi amalda faqat ikki turdagi majburlov chorasi qo'llanilishini ko'rsatadi.

Fransiya JPKda «ehtiyot choralari» atamasi umuman ishlatilmagan [15]. Biroq mazmun-mohiyati va qo'llanilish maqsadi hamda asoslariga ko'ra, ular bizning jinoyat-protsessual ehtiyot choralari aynan mos tushadi. Ma'lum bo'ldiki, Fransiyada ham uy qamog'i tariqasidagi jinoyat-protsessual ehtiyot chorasi mavjud emas. Lekin yuqorida aytib o'tilgan fransuz sudyalari tomonidan qo'llaniladigan sudgacha nazorat ehtiyot chorasi uy qamog'i juda yaqin bo'lganligi bois ushbu ehtiyot qisqacha chorasiga to'xtalmoqchimiz. Sudgacha nazorat ostiga olish dastlabki qamoq chorasining muqobili sifatida 1970-yilda qabul qilingan bo'lib, hozir Fransiyada asosiy ehtiyot chorasi hisoblanadi va bu chora qamoqqa olishlarning umumiy hajmi kamayishiga olib keldi [15].

Sud nazorati chorasini qo'llash to'g'risidagi qaror dastlabki tergovning har qan-

day bosqichida qabul qilinishi mumkin (139-moddaning birinchi qismi). Masalani hal qilish chog'ida sud, asosan, jinoyatning mohiyati va xavflilik darajasini hisobga oladi. Sud nazorati kompleks majburlov chorasi hisoblanib, 16 ta turli cheklashlardan iborat. Sudgacha nazorat axloq tuzatish turmasiga qamash nazarda tutilgan jiddiy jinoyat sodir etishda ayblanayotgan shaxsga magistrat sudi tomonidan tayinlanadi va uning zimmasiga bir qator majburiyatlar yuklanadi, chunonchi: magistrat belgilagan hududdan tashqariga chiqmaslik; magistrat ijozat bergan hollardan boshqa sabablar bilan o'zining doimiy istiqomat joyidan ketib qolmaslik; magistrat taqiq etgan joylarga bormaslik yoki faqat u ruxsat bergan joylarga borish; magistrat belgilagan joylarda muttasil ro'y-xatdan o'tib turish; barcha turdagi yoxud ba'zi transport vositalarini haydamaslik; ba'zi shaxslar bilan muloqotda bo'lmaslik; ekspertiza, davolash yoki shifoxonada bo'lish kabi choralarga bo'ysunish; muayyan kasb bilan shug'ullanmaslik; qurol olib yurmaslik, uni topshirish; oilasi yoki boshqa shaxslarga muttasil moddiy yordam berish, belgilangan to'lovlarni o'z vaqtida bajarish va boshqalar (JPKning 138-moddasi). Mazkur talablarni bajarmaslik sudgacha dastlabki qamoq chorasi qo'llanishiga sabab bo'ladi (JPKning 144-moddasi).

Shaxs og'ir yoki o'ta og'ir jinoyatlarida ayblanayotgan va unga boshqa majburlov chorasi qo'llanishi maqsadga muvofiq emasligi aniq bo'lgan holdagina qamoqqa olinadi. Shunga qaramay, aksariyat Yevropa mamlakatlariga qaraganda Fransiyada qamoq chorasi ko'proq qo'llaniladi. Avvallari ishni mazmunan ko'rib, hukm chiqaradigan sudya ayblanayotgan shaxsni qamashga vakolatli edi. Fransuz sudyalaridan biri J.M. Lamber o'z kitobida shunday yozgandi: «Asoslanmagan qamoqqa olishlarni omma-viy tanqid qilayotganlar haq, bu haqiqat, bizdagi barcha yuridik tizimni tubdan isloh qilishga tayyorgarlik ko'rishdan boshqa

chora yo'q» [16]. JPKga 2000-yil 15-iyunda kiritilgan o'zgarishlarga binoan, bu vakolat xolislikni ta'minlash maqsadida yangi ta'sis etilgan erkinlik va vasiylik sudyalari-ga berildi [17]. Ular yuqoriroq darajadagi sudyalar hisoblanadi (JPKning 137¹-moddasi).

Qamoqqa olish yoki uning muddatini uzaytirish haqidagi qaror ustidan apellatsiya sudiga shikoyat keltirilishi mumkin. Shikoyat (apellatsiya) tegishli qaror qabul qilingan kunning ertasidan kechiktirilmay berilishi kerak. Umumiy qoidaga ko'ra, apellatsiya berilishi vaqtincha qamoqqa olish haqidagi qarorning ijrosini to'xtatib turmaydi, ya'ni shaxs bu masala ko'rib chiqilgunga qadar qamoqda saqlanadi. 1993-yil 24-avgustdagi qonun bilan fransuz jinoyat protsessiga yangi «refere-liberte» institutining kiritilishi qamoqda saqlash muddatlarining kamayishiga olib keldi. "Uning mazmuni – taxminan "shaxs ozodligi haqida masalani kechiktirmasdan ko'rib chiqish", – deydi professor G. To'laganova o'z tadqiqotlarida [4].

Fransuz jinoyat-protsessual qonunchiligidagi yana bir o'ziga xos jihat shundan iboratki, 2000-yil 15-iyunda qabul qilingan qonunga ko'ra, apellatsiya berayotgan shaxs tergov kamerasing o'zidan yuqoridagi singari masalani zudlik bilan kollegial tarzda ko'rib chiqilishini talab qilishga haqli.

Fransiyada qamoq muddati bir yildan oshmasligi lozim. Lekin asoslar yetarli bo'lsa, erkinlik va vasiylik sudyasi uni yana olti oyga uzaytirishi mumkin. Faqat favqulodda hollarda bir necha og'ir jinoyatda: giyohvand modda tarqatish, terrorizm, uyushgan jinoyatlar-da ayblanayotganlar to'rt yilgacha qamoqda saqlanishi mumkin (JPKning 145²-moddasi) [18].

Italiya jinoyat-protsessual va jinoyat qonunchiligida ham xuddi AQShda bo'lgani kabi uy qamog'i ham ehtiyot chorasi, ham jinoyat uchun tayinlanadigan jazo turi sifatida xizmat qilmoqda. Xususan, Italiya

qonunchiligiga ko'ra, yetmish yoshdan oshgan sudlanuvchilar qamoq jazosini uy qamog'i yoki jamoat ishlarida ishlash bilan almashtirishlari mumkin. 1988-yilda qabul qilingan Italiya JPKga muvofiq, protsessual majburlov choralari "dastlabki tergov bo'yicha sudya" tomonidan qo'llaniladi. Sudgacha ayblanuvchini qamoqda (JPK 255-moddasi) yoxud uy qamog'ida (JPK 284-moddasi) saqlash sodir etilgani uchun qonun bo'yicha uch yildan ortiq muddatga turma qamog'i nazarda tutilgan va aybi yetarli dalillar bilan tasdiqlangan shaxslarga nisbatan qo'llaniladi. Shuningdek, shaxs tergovdan bosh tortmoqchi, dalillarni yo'qotmoqchi, yana jinoyat qilmoqchi ekani to'g'risidagi ma'lumotlarning bo'lishi shaxsni uy qamog'iga joylashtirishga sanksiya berilishiga olib kelishi mumkin.

Germaniyada Jinoyat-protsessual kodeksi Napoleon kodeksiga o'xshash bo'lib, 1877-yilda qabul qilingan va 1987-yil 7-aprelda bir qator o'zgartishlar bilan yangi tahrirda tasdiqlangan. Unda ehtiyot choralarini qo'llash tartibi batafsil bayon etilib, «...shaxsni qamash sudning ruxsati bilan ko'riladigan favqulodda chora» [19] ekanligi alohida ta'kidlanadi.

Latviya, Litva, Estoniya, Moldova davlatlarida uy qamog'i tarzidagi ehtiyot chorasi faqat sud tomonidan qo'llanilmoqda [6].

Shotlandiya, Shveysariya kabi Yevropa davlatlari jinoyat-protsessual va jinoyat qonunchiligida uy qamog'i tarzidagi protsessual ehtiyot chorasi nazarda tutilmagan bo'lib, ularda ham eng jiddiy va asosiy protsessual majburlov chorasi qamoq hisoblanadi. Yevropa mamlakatlaridan tashqari boshqa davlatlarda ham uy qamog'i mavjud bo'lib, u, asosan, jinoiy jazo turi hisoblanadi. Jumladan, Yaponiya jinoyat qonunchiligiga ko'ra, mahkum 1 kundan 30 kungacha uy qamog'ida saqlanishi mumkin. Shu bilan birga, chet ellarda uy qamog'ini faqat jazo sifatida ishlatishadi, desak xato bo'ladi. Bu chora jinoiy ishning sudgacha bo'lgan

qismida ehtiyot chorasi sifatida ham keng qo'llaniladi.

Xulosalar

Amalga oshirilgan tadqiqotga tayanib, quyidagi xulosalar va ular asosida takliflar berishimiz mumkin.

Fikrimizcha, uy qamog'i shaklidagi ehtiyot chorasi deganda, sud ajrimi asosida gumonlanuvchi, ayblanuvchi yoki sudlanuvchiga nisbatan tayinlanadigan, shaxsni yashash uchun yaroqli bo'lgan turar-joyda qisman jamiyatdan ajratib, unga nisbatan qonunda belgilangan cheklovlarni o'rnatishni o'z ichiga olgan ehtiyot chorasi tushuniladi. Demak, bunda shaxsni jamiyatdan to'la ajratish imkoni mavjud bo'lmay, u Konstitutsiyamizga muvofiq, jamiyatning asosiy bo'g'ini sanalmish oilada qoldirilgan holda, muayyan huquq va erkinliklarini amalga oshirishdan mahrum bo'ladi. Shunga ko'ra, JPK 242¹-moddasi 1-qismidagi shaxsni jamiyatdan "to'la" ajratish jumlasini chiqarish maqsadga muvofiq deb o'ylaymiz.

Uy qamog'i tushunchasi va mazmun-mohiyati shundan dalolat beradiki, u shaxs erkinligini uning tabiiy huquqlari va ijtimoiy ehtiyojlarini qondirgan holda, cheklovchi ehtiyot chorasidir.

Uy qamog'ini qo'llash asoslari nafaqat qonunda belgilangan, balki buning uchun ma'lum shart-sharoitlar bo'lishi zarur. Ushbu shartlar va qonuniy asoslar birgalikda jinoyat protsessi qatnashchilari huquqlari buzilishining oldini olish va ushbu ehtiyot chorasini istiqbolli amalga kiritishga xizmat qiladi.

Uy qamog'ini qo'llash *asoslari* sifatida tergov materiallarida dalillar bilan tasdiqlangan ma'lumotlar hisoblanib, ular ayblanuvchi yoki gumonlanuvchini tergov yoki suddan yashirinishi, jinoyat faoliyatni davom ettirishi, jinoyat protsessi qatnashchilariga bosim o'tkazishi, dalillarni o'zgartirishi yoki yo'q qilishi, hukm ijrosiga to'sqinlik qilishi mumkinligiga oid o'z tasdig'ini topgan ma'lumotlar bo'lishi mumkin.

Uy qamog'i shaklidagi ehtiyot chorasini qo'llash *shartlari* – bu aynan mazkur ehtiyot chorasini qo'llashga yo'l ochib beradigan va uning qonuniyligini ta'minlaydigan jinoiy-huquqiy va faktik shart-sharoitlardir. Uy qamog'i shaklidagi ehtiyot chorasini qo'llash shartlari umumiy va maxsus shartlarga bo'linadi. *Umumiy shartlar* – bu jinoiy-protsessual qonunchilikda belgilangan shartlar bo'lib, ushbu ehtiyot chorasini qo'llashga asos bo'la oladi. Ular quyidagilardan iborat: amaldagi jinoiy ish borligi; tergovni olib borish va ehtiyot chorasini belgilash huquqiga ega subyekt borligi; tergov obyekti – gumonlanuvchi, ayblanuvchi borligi; tergov materiallarida uy qamog'i shaklidagi ehtiyot chorasini qo'llash uchun yetarli asos borligi.

Maxsus shartlar – bu faktik, ya'ni amaldagi shartlar bo'lib, ular tanlovning qonuniyligi va uning keyingi ijrosini ta'minlaydi: jinoiy-huquqiy – jinoyat kategoriyasi; kriminologik-huquqiy – gumonlanuvchi, ayblanuvchi shaxsi to'g'risidagi ma'lumotlar (yoshi, sog'lig'i holati, oilaviy ahvoli, sudlanganligi, mehnat faoliyati, yashash, ish yoki o'qish joyidan tavsifnomalar va sh.k.); gumonlanuvchi, ayblanuvchining yashash joyi mavjudligi va uning maqomi; cheklovlar o'rnatish mumkinligi.

Ba'zi davlatlar JPKda yuqoridagi kabi faktik (maxsus) shartlarning ayrimlari, xususan, shaxsning keksaligi, nogironligi, homiladorligi, yosh bolasi borligi, voyaga yetmaganligi uchun qamoqqa olishga asoslar mavjud bo'lsa-da, uy qamog'ini qo'llash shartligi belgilangan. Masalan, Moldoviyada 60 yoshdan oshgan, birinchi guruh nogironi, homilador yoki 8 yoshgacha bolasi bor ayollarga qamoqqa olishning muqobili tariqasida uy qamog'i qo'llaniladi. Fikrimizcha, bu holatda yuqoridagi singari ayblanuvchining shaxsiy sifatleri ehtiyot chorasi sifatida uy qamog'ini qo'llash asosi hisoblanadi va bu protsessual qonunchilikning yanada insonparvarlashishiga xizmat qiladi.

O'zbekiston Respublikasi JPKda yuqoridagi holatlar kabi sifatlarga ega shaxslar uchun ehtiyot chorasi sifatida uy qamog'ini qo'llash shartligi belgilansa, aniqrog'i, sog'lig'i holati, oilaviy ahvoli va boshqa holatlardan qat'i nazar, ehtiyot chorasi sifatida uy qamog'i qo'llanilishi lozim bo'lgan shaxslar doirasini kiritish lozim. Jumladan, I guruh nogironlari, 70 yoshdan oshgan keksalar, homilador yoxud 1 yoshgacha bolasi bor bo'lgan ayollar, 14 yoshga to'lmagan bolalar shunday shaxslar doirasiga kiritilsa, maqsadga muvofiq bo'lar edi.

Ma'lum bo'ldiki, uy qamog'i bizning qonunchiligimiz tomonidan yaratilgan yangilik emas va chet elda ancha keng qo'llanish amaliyotiga ega. Uy qamog'i ehtiyot chorasi yaxshi istiqbolga ega va u tomonidan o'rnatiladigan cheklovlar ehtiyot choralari oldida turgan vazifalarni to'laqonli bajara oladi. Chet el jinoyat-protsessual qonunchiligining uy qamog'ini qo'llash asoslari, tartibi, muddatini cho'zish, bekor qilish va bajarilishi ustidan nazorat qilishga doir ayrim jihatlarini bizning qonunchiligimizda ham qo'llasa bo'ladi. Uy qamog'ini jinoiy-huquqiy jazo instituti sifatida qo'llash chet el amaliyotini milliy qonunchiligimizda ham tajribaga kiritish istiqbolari mavjud.

Yuqorida amalga oshirgan tadqiqotimiz va uning natijalariga muvofiq ega bo'lgan ilmiy-nazariy xulosalarimizga asoslangan holda, milliy qonunchiligimizga kiritish maqsadga muvofiq deb bilgan quyidagi takliflarni ilgari surmoqchimiz:

Birinchidan, JPK 242¹-moddani quyidagicha uchinchi qism bilan to'ldirish: "Uy qamog'i I guruh nogironlari, 70 yoshdan oshgan keksalar, homilador yoxud 1 yoshgacha farzandi bor ayollar, 14 yoshga to'lmagan bolalarga nisbatan qamoqqa olish tarzidagi ehtiyot chorasini tanlash uchun asoslar mavjud bo'lganda qo'llanishi lozim".

Ikkinchidan, ma'lum bo'ldiki, ehtiyot chorasi sifatida uy qamog'i jinoiy protsessual majburlovning asosiy tarkibiy qismlaridan biri bo'lib, jinoiy javobgarlikka jalb etilgan, ba'zan esa jinoyat sodir etishda gumon qilinayotgan shaxslarga nisbatan odil sudlov faoliyatini ta'minlash vositasi sifatida namoyon bo'ladi. U majburlov xarakteriga ega bo'lib, amalda uning har qanday cheklovi fuqaro shaxsiy konstitutsiyaviy erkinligining (iroda erkinligi, harakat qilish, daxlsizlik va h.k.) cheklanishiga sabab bo'ladi. Shu sababdan aksariyat MDH (Ukraina, Belarus, Qozog'iston, Ozarbayjon, Armaniston, Gruziya) davlatlarida prokurorning uy qamog'ini qo'llash haqidagi qarori ustidan sudga shikoyat bilan murojaat qilish tartibi belgilangan. Garchi bizda prokurorlarga uy qamog'ini bevosita o'zi qo'llash vakolati berilmagan bo'lsa-da, ushbu ehtiyot chorasining yuqoridagi xususiyatlarini inobatga olgan holda, protsess ishtirokchilarining qonuniy huquq va manfaatlarini himoya qilish maqsadida prokuror yoki tergovchilarning ushbu ehtiyot chorasini qo'llash bilan bog'liq masalalarni hal etishi yuzasidan sudga shikoyat qilish tartibi joriy qilinsa, maqsadga muvofiq bo'lar edi. Shundan kelib chiqqan holda, JPK 243-moddasi 4-qismi quyidagicha to'ldirilishini taklif qilamiz: "Prokurorning qamoqqa olish yoki uy qamog'i tarzidagi ehtiyot chorasini qo'llash to'g'risidagi iltimosnoma asosligini tekshirishi natijalaridan taraflar norozi bo'lsa, uning harakatlari ustidan sudga shikoyat qilish mumkin".

Yuqoridagi xulosa va takliflar milliy va xorijiy qonunchilik, protsessualist olimlar fikrlari hamda bevosita amaliyotni o'rganish asnosida tavsiya etilayotgan bo'lib, ular ehtiyot chorasi sifatida uy qamog'ini qo'llash tartibi va ijrosini nazorat qilishni takomillashtirishga xizmat qiladi, deb o'ylaymiz.

REFERENCES

1. Criminal Procedure Code of the Republic of Tajikistan. Available at: <https://ncz.tj/content/ugolovno-prosessualnyy-kodeks-respubliki-tadjikistan/>.
2. Criminal Procedure Code of Ukraine. Available at: www.Kalinovsky-k.narod.ru/zakon/.
3. Model'nyy Ugolovno-protsessual'nyy kodeks dlya gosudarstv – uchastnikov SNG [Model Code of Criminal Procedure for the CIS Member States]. *Information Bulletin of the Interparliamentary Assembly of the CIS*, 1996, no. 10.
4. To'laganova G.Z. Jinoyat protsessida protsessual majburlov va uning o'ziga xos xususiyatlari [Procedural coercion in criminal proceedings and its characteristics]. PhD thesis. Tashkent, 2009, p. 178.
5. Lyublinskiy P.I. Svoboda lichnosti v ugolovnom protsesse [Freedom of the individual in the criminal process]. St. Petersburg, 1906, p. 235.
6. Aleksandrovich S.V. Domashniy arest kak mera presecheniya v ugolovnom protsesse Rossiyskoy Federatsii [House arrest as a measure of restraint in the criminal process of the Russian Federation]. PhD thesis. Kaliningrad, 2009, p. 22.
7. Ovchinnikov Y.G. Domashniy arest kak mera presecheniya v ugolovnom proizvodstve [House arrest as a measure of restraint in criminal proceedings]. PhD thesis. Omsk, 2006, p. 35.
8. Rossiyskoe zakonodatel'stvo X-XX vekov [Russian Legislation of the X-XX centuries]. Judicial reform. Moscow, Yuridicheskaya literatura, 1991, vol. 8, p. 307.
9. Petrukhin I.L. Neprikosновенност' lichnosti i prinuzhdenie v ugolovnom protsesse [Inviolability of the person and coercion in criminal proceedings]. Moscow, Nauka, 1998, p. 147.
10. Qozog'iston Respublikasi Jinoyat-protsessual kodeksi [Criminal Procedure Code of the Republic of Kazakhstan]. Almata, Yurist, 2005, p. 217. Available at: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1400000231/>.
11. Trunov I.L., Trunova J.K. Mery presecheniya v ugolovnom protsesse [Measures of restraint in criminal proceedings]. St. Petersburg, Yuridicheskij sentr Press Publ., 2003, pp. 151, 153.
12. Criminal Procedure Code of the Republic of Georgia. Available at: http://www.base.spinform.ru/show_doc.fwx?regnom/.
13. Criminal Procedure Code of the Republic of Azerbaijan. Available at: www.km.undp.sk/.
14. Qo'shayev N.M., AQSh jinoyat protsessi [US criminal procedure]. Tashkent, TSIL, 2010, pp. 41–42.
15. Golovko L.V. Doznanie i predvaritel'noe sledstvie v ugolovnom protsesse Fransii [Inquiry and preliminary investigation in the criminal process of Francia]. Moscow, Spark, 1995, pp. 90–94.
16. Lamber J.M. Malen'kiy sudya [Little Judge]. Moscow, Yuridicheskaya literatura Publ., 1990, p. 198.
17. Ismoilov O. Fransiyada dastlabki tergov [Preliminary investigation in France]. 2005, no. 5, p. 32.
18. Filimonov B.A. Sushhnost' i kharakter zaklyucheniya pod strazhu v ugolovnom protsesse FRG [The essence and nature of detention in the criminal process of Germany]. *Vestnik Moscow University*, 1982, Ser. 2. Law, 1982, no. 4, pp. 16–17.
19. To'laganova G.Z. Uy qamog'ini ehtiyot va jazo choralari sifatida qo'llash bo'yicha xorij tajribasi [Foreign experience in the use of house arrest as preventive and punitive measures]. Tashkent, TSUL, 2015, p. 17.

UDC: 343.268.3(045)(575.1)

TIBBIY YO'SINDAGI MAJBURLOV CHORALARI QO'LLANILAYOTGAN SHAXSNING PROTSESSUAL MAQOMINI TAKOMILLASHTIRISH

Sayfullayev Bahodir Bahromovich,

IIV Akademiyasi mustaqil izlanuvchisi, leytenant

ORCID: 0000-0002-0108-7860

e-mail: bahodirsayfullayev0001@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada aqli noraso yoki ruhiyati vaqtinchalik buzilgan shaxslar tomonidan ijtimoiy xavfli qilmish sodir etilganda yoki ijtimoiy xavfli qilmish sodir etilgandan so'ng ruhiyati vaqtinchalik buzilgan shaxslarning surishtiruv hamda dastlabki tergov jarayonida protsessual maqomi bilan bog'liq qonun va amaliyotda vujudga kelayotgan muammolar o'rganilgan. Mamlakatimizda shaxsning huquq va erkinlari, uning jamiyatdagi munosib o'rnini ta'minlashga qaratilgan islohotlarga qaramasdan, jinoyat-protsessual huquqda shaxsga nisbatan tibbiy yo'sindagi majburlov choralari qo'llashda, uning protsessual maqomi aniq qilib ko'rsatilmaganligi bilan asoslanadi. Hattoki O'zbekiston Respublikasi Jinoyat-protsessual kodeksida ham, yuridik adabiyotlarda ham tibbiy yo'sindagi majburlov choralari qo'llanilayotgan shaxsning maqomi tarqoq bo'lib, turli normalarga ega. Shu sababdan ham tibbiy yo'sindagi majburlov choralari qo'llanilayotgan shaxsning maqomini yaqqol ko'rsatib, uning huquq va majburiyatlarini aniq belgilagan holda, mamlakatimiz qonunlarida mustahkamlash lozim. Mazkur muammoga huquqiy tomondan to'g'ri va aniq barham berish maqsadida O'zbekiston Respublikasi qonunlarida ko'rsatilgan hamda xalqaro talablarga zid bo'lmagan ravishda aqli noraso shaxsning tergov jarayonidagi huquqiy maqomini ta'minlash muhim ahamiyat kasb etadi. Muallif ushbu muammoning huquqiy yechimini topishda asosiy yo'nalish qonunlarda tibbiy yo'sindagi majburlov choralari qo'llanilayotgan shaxsga nisbatan uning protsessual maqomi, huquq va majburiyatlari aniq qilib belgilab o'tilishi lozim, degan pozitsiyasini ilgari suradi.

Kalit so'zlar: ijtimoiy xavfli qilmish, tibbiy yo'sindagi majburlov choralari, aqli norasolik, ruhiy holatning buzilishi, protsessual maqom, huquq va majburiyatlar.

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ ПРОЦЕССУАЛЬНОГО СТАТУСА ЛИЦ, В ОТНОШЕНИИ КОТОРЫХ ПРИМЕНЯЮТСЯ ПРИНУДИТЕЛЬНЫЕ МЕРЫ МЕДИЦИНСКОГО ХАРАКТЕРА

Сайфуллаев Баходир Бахромович,

лейтенант, самостоятельный соискатель

Академии МВД Республики Узбекистан

Аннотация. В данной статье исследуются проблемы, возникающие в законодательстве и на практике, связанные с процессуальным положением лиц с умственной отсталостью или временным расстройством психики при совершении или после совершения общественно опасного деяния в ходе производства дознания и предварительного следствия. В нашей стране, несмотря на реформы, направленные на обеспечение прав и свобод человека и его законного места в обществе, в уголовно-процессуальном законодательстве применение к лицу принудительных мер медицинского характера, а также его процессуальный статус четко не определены. Даже в Уголовно-процессуальном кодексе Республики Узбекистан и юридической

литературе статус лица, в отношении которого применяются принудительные меры медицинского характера, разрознены, и содержатся различные нормы. По этой причине в нашей стране необходимо усиление законодательства, четко регламентирующего статус лица, к которому применяются принудительные меры медицинского характера, и определяющего его права и обязанности. Для правильного и четкого решения данной проблемы с правовой стороны важно обеспечить правовой статус умственно отсталого лица в процессе следствия, который указан в законах Республики Узбекистан и не противоречит международным требованиям. Автор выдвигает положение о том, что основным направлением в поиске правового решения данной проблемы является четкое определение в законах процессуального статуса, прав и обязанностей лица, к которому применяются принудительные меры медицинского характера.

Ключевые слова: общественно опасное деяние, принудительные меры медицинского характера, умственная отсталость, психическое расстройство, процессуальный статус, права и обязанности.

IMPROVING THE PROCEDURAL STATUS OF PERSON WHOM APPLIED COERCIVE MEDICAL MEASURES

Sayfullayev Bahodir Bakhromovich,

Independent researcher of the Academy
of the Ministry of Internal Affairs, lieutenant

Abstract. This article examines the legal and practical problems related to the procedural status of persons with temporary mental disorders during the investigation and preliminary interrogation of socially dangerous acts committed by mentally ill or temporarily mentally ill persons or after the commitment of socially dangerous acts. Despite the reforms in our country aimed at ensuring the rights and freedoms of individuals, and their worthy place in society, the application of coercive measures against a person in criminal procedural law is based on the fact that their procedural status is not clearly defined. Even in the Criminal Procedural Code of the Republic of Uzbekistan and in the legal literature, the status of a person subject to coercive medical measures is fragmented and differentiated by various norms. For this reason, coercive medical measures should be enshrined in the laws of our country, clearly indicating the status of the person to whom the coercive medical measures are applied, and clearly defining his rights and obligations. In order to eliminate this problem legally and clearly, it is important to ensure the legal status of a mentally ill person in the investigation process, as provided by the laws of the Republic of Uzbekistan and it should not contradict international requirements. The author argues that the main direction in finding a legal solution to this problem is that the law should clearly define the procedural status, rights, and obligations of a person to whom coercive medical measures are applied.

Keywords: socially dangerous act, coercive medical measures, mental retardation, mental disorder, procedural status, rights and obligations.

Kirish

Jinoyat-protsessual maqom o'z ichiga huquqlar, burchlar, shaxsiy erkinliklar va qonuniy manfaatlar kafolatlarini qamrab oladi. Bir nechta mualliflar individual protsessual maqomni ajratib ko'rsatganda, ular umumiy maqomning sanab o'tilgan elementlari bilan bir qatorda, jarayonning aniq ishtirokchisi paydo bo'lishi, uning yuridik

shaxs ekanligi, o'ziga xos huquqlari, majburiyatlari va kafolatlari paydo bo'lgan payt tushunchasi va asosini ham o'z ichiga olishini ta'kidlaydilar [1].

Jinoyat sodir etgandan keyin ruhiy kasallikka chalingan yoki jinoyat sodir etgan yoki jazoni qo'llashning iloji bo'lmagan shaxs jinoyat qonunida taqiqlangan qilmishni aybsiz sodir etganligi aniqlanganda, bu toifadagi

shaxslar gumon qilinuvchi yoki ayblanuvchi deb atalishi, shuningdek, tegishli maqomga ega bo'lishi mumkin emas. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasiga asosan, jinoyat-protsessual munosabatlarning har bir ishtirokchisi so'zsiz o'z huquq va majburiyatlariga ega bo'lishi lozim. Shu jumladan, tibbiy yo'sindagi majburlov choralari qo'llanilayotgan shaxsni gumonlanuvchi, ayblanuvchi yoki sudlanuvchining huquqlari bilan cheklash maqsadga muvofiq emas.

Material va metodlar

Tadqiqot jarayonida aqli noraso yoki ruhiyati vaqtinchalik buzilgan shaxslar tomonidan ijtimoiy xavfli qilmish sodir etilganda yoki ijtimoiy xavfli qilmish sodir etilganidan so'ng ruhiyati vaqtinchalik buzilgan shaxslarning surishtiruv hamda dastlabki tergov jarayonida protsessual maqomi bilan bog'liq qonun va amaliyotda vujudga kelayotgan muammolar taqqoslov metodi bilan o'rganildi.

Tadqiqot natijasi

Ko'p yillar davomida ushbu soha yo'nalishida tadqiqot olib borgan olimlar orasida ushbu turdagi shaxslarning huquqlari va ularning shaxsan o'zlari jinoyat protsessida ishtirok etishlari bo'yicha ilmiy tortishuvlar yuzaga kelgan. Tibbiy yo'sindagi majburlov choralari qo'llanilayotgan shaxsning huquqlari o'rtasida bo'layotgan tortishuvlarda xalqaro huquqiy jihatlarga to'xtalib o'tmaslikning iloji yo'q edi. Eng avvalo, 1971-yil 20-dekabrda BMT Bosh Assambleyasi tomonidan qabul qilingan "Aqli zaif shaxslarning huquqlari to'g'risi"dagi deklaratsiyaga tayanish lozim [2]. Unda yozilishicha: a) aqli zaif shaxslar boshqa odamlar kabi maksimal darajada bir xil huquqlarga ega; b) shaxs har qanday ijtimoiy xavfli qilmish sodir etganligi uchun jinoiy javobgarlikka tortilsa, uning aqliy darajasini to'liq hisobga olgan holda, qonuniylikni tegishli tarzda amalga oshirish huquqiga ega bo'lishi kerak; d) aqli zaif shaxsning shaxsiy farovonligi va manfaatlarini himoya qilish zarur bo'lganda, ushbu

shaxslar malakali vasiylik xizmatlaridan foydalanish huquqiga to'liq ega [3].

Jinoyat-protsessual qonuni mukammallikdan yiroq bo'lib, faqat jinoyat protsessi ma'lum bir ishtirokchilarining ta'rifi va protsessual maqomiga oid tarqoq normalarni o'z ichiga oladi. Keltirib o'tilgan shaxsning ta'rifi O'zbekiston Respublikasi Jinoyat-protsessual kodeksining jinoyat protsessi ishtirokchilariga bag'ishlangan 2-bo'limi, aqli noraso shaxslarga nisbatan tibbiy yo'sindagi majburlov choralarini qo'llash bo'yicha ish yuritilayotgan shaxslarni e'tibordan chetda qoldirgan. Kodeksning asosiy qoidalarda ushbu toifadagi shaxslarning aniq ta'rifi yetishmasligi sababli keyingi normalarda ushbu jinoyat protsessi ishtirokchisining quyidagi turli nomlarini topishimiz mumkin: «aqli noraso holatda ijtimoiy xavfli qilmish sodir etgan shaxs» (O'zbekiston Respublikasi Jinoyat-protsessual kodeksining 567-, 576-moddalari); "Tibbiy yo'sindagi majburlov choralari bo'yicha ish yurituvchi qo'llanilayotgan shaxs" (O'zbekiston Respublikasi Jinoyat-protsessual Kodeksining 173-moddasi 1-qismi 4-bandi, 179-moddasi 2-qismi, 578- va 579-moddalari); "aqli noraso deb topilgan shaxs" (O'zbekiston Respublikasi Jinoyat-protsessual Kodeksining 269-moddasi).

Ko'plab yuridik adabiyotlarda ham tibbiy yo'sindagi majburlov choralari qo'llanilayotgan shaxsga nisbatan turli xil atamalar qo'llaniladi: "aqli noraso shaxs", "ijtimoiy xavfli qilmishni sodir etgan shaxs", "tibbiy yo'sindagi majburlov choralarini qo'llash masalasi ko'rib chiqilayotgan shaxs", "tibbiy yo'sindagi majburlov choralari muhtoj shaxs", "tibbiy yo'sindagi majburlov choralari amalga oshirilayotgan shaxs", "tibbiy yo'sindagi majburlov choralari bo'yicha ish yurituvchi olib borilayotgan shaxs" va boshqalar.

Bizning fikrimizcha, oxirgi qo'llanilgan ibora eng katta ustunlikka ega, chunki u tibbiy yo'sindagi majburlov choralarini qo'llash bo'yicha ish yuritilayotgan shaxsning protsessual maqomining o'ziga xos xususiyatlari

ni aks ettirgan va bundan tashqari, O'zbekiston Respublikasi Jinoyat-protsessual Kodeksi 61-bobining sarlavhasi – "Tibbiy yo'sindagi majburlov choralari qo'llash bo'yicha ish yurituvchi" nomiga ham zid emas.

Huquqiy adabiyotlarda jinoyat protsessi ko'rib chiqilayotgan ishtirokchisining jinoyat-protsessual maqomi muammosi haqida turlicha qarashlar mavjud. M.S. Strogovichning fikricha, ularga nisbatan tibbiy yo'sindagi majburlov choralari qo'llash bo'yicha ish yuritilayotgan shaxslarga protsessual huquqlar berilishi mumkin emas [4]. Biroq P.A. Kolmakov, bizning fikrimizcha, to'g'riroq pozitsiyani tanlagan, ya'ni "hech qanday bir holatda tibbiy yo'sindagi majburlov choralari qo'llanilmayotgan shaxs hamda gumonlanuvchi va ayblanuvchilarning huquqiy maqomlari o'rtasida tenglik belgisi qo'yib bo'lmaydi" [5]. B.B. Bulatov ham P.A. Kolmakovning fikriga qo'shilgan holda, "tibbiy yo'sindagi majburlov choralari qo'llanilayotgan shaxs jinoyat protsessining mustaqil, o'z manfaatini himoya qiluvchi subyekti va ushbu subyekti o'z huquq va majburiyatlariga ega" bo'lishini ta'kidlaydi [6], ammo amaldagi jinoyat-protsessual qonunchilikda ularga nisbatan tibbiy yo'sindagi majburlov choralari qo'llash bo'yicha ish yuritilayotgan shaxslar nazarda tutilmagan. Bu holat ruhiy kasallikka chalingan shaxslarning barcha fuqarolik, siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy huquqlardan foydalanishi va shaxsning o'zi, boshqalarning salomatligi va xavfsizligini himoya qilish yoki jamoat xavfsizligi, tartib, sog'liq yoki axloqni himoya qilish va qonun doirasida ularni cheklash zarur bo'lgan taqdirda, xalqaro huquq normalari nuqtayi nazaridan bahslidek ko'rinadi. Buni psixiatriya sohasidagi ichki qonunchilik fonida ham kuzatish mumkin: ruhiy kasalliklarga chalingan shaxslar hamda ularning boshqa toifadagi fuqarolar bilan teng huquqliligi, huquq va erkinliklarini cheklashga yo'l qo'yilmasligini e'lon qilganligi to'g'risida O'zbekiston Respublikasining 2021-yil 12-mayda qabul qilingan

"Psixiatriya yordami to'g'risida"gi O'RB-690-sonli Qonunining 8-moddasi bunga yaqqol misoldir.

Shaxsning huquqiy maqomga ega bo'lishi unga ma'lum sharoitlarda tegishli subyektiv huquqlarga ega bo'lish, ularni shaxsan amalga oshirish, shuningdek, o'z majburiyatlarini bajarish va qonuniy javobgarlikni o'z bo'yniga olish kabi protsessual subyekti huquqini beradi. Ayrim mualliflarning fikricha, protsessual huquqiy subyekti qonunda belgilangan tartib va vakolatli organ tomonidan jinoyat protsessi ishtirokchisi sifatida e'tirof etilgan hamda qabul qilingan yoki harakatga kelgan paytdan boshlanadi.

E.V. Mishenko o'z asarlarida "muayyan belgilangan huquqlar bilan ta'minlanmagan shaxsning huquqiy maqomi (qonun normalarida belgilangan shakllar bilan) amalga oshirilishi rasmiy xarakterda e'lon qilinadi" deb ko'rsatib o'tgan. "Muomalaga layoqatsiz shaxslar muayyan huquqiy munosabatlarning qonuniy ishtirokchilari boshqa subyektlar bilan munosabatlari hisoblanmaydi, chunki ular o'zlari va boshqalarning harakatlari hamda ularning oqibatlarini tushunmaydi va to'g'ri baholay olmaydi" [7].

Bizning fikrimizcha, O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi bilan kafolatlangan inson va fuqaro huquqlari hamda erkinliklarini jinoyat ishini yuritishda shaxsning u yoki bu jinoyat protsessining ishtirokchisi sifatida rasman tan olinishi bilan emas, balki tegishli huquqlarni ta'minlashga muhtoj bo'lgan shaxsning haqiqiy holatini tavsiflovchi ba'zi muhim belgilar mavjudligi bilan shartlanishi lozim.

Shu o'rinda jinoyat protsessining ko'plab ishtirokchilari vakolatli organ yoki mansabdor shaxs tomonidan tegishli huquqni muhofaza qilish hujjati chiqarilganidan qat'i nazar, muayyan sharoitlarda o'z maqomi va tegishli huquqlarini qo'lga kiritadilar: jabrlanuvchi – unga nisbatan sodir etilgan jinoyat tufayli jismoniy, mulkiy va ma'naviy zarar yetkazilgan paytdan boshlab (O'zbekiston Respublikasi

Jinoyat-protsessual Kodeksining 54-moddasi), gumonlanuvchi – shaxsni gumon qilinuvchi tariqasida e'tirof etish to'g'risidagi surishtiruvchi, tergovchi yoki prokuror qaror chiqargan paytdan boshlab (O'zbekiston Respublikasi Jinoyat-protsessual Kodeksi 48-moddasi), guvoh – jinoyat ishi uchun muhim bo'lgan holatlar to'g'risida bilganida va guvohlik berishga chaqirilganda (O'zbekiston Respublikasi Jinoyat-protsessual Kodeksining 65-moddasi).

S.V. Guseva ijtimoiy xavfli qilmish sodir etilgan paytdagi yoki sodir etilganidan keyin shaxsning ruhiy holatiga shubha tug'ilganda, sud-psixiatriya ekspertizasi natijalarini kutmasdan, tergovchining majburiy tibbiy yo'sindagi majburlov choralarini qo'llash bo'yicha ish qo'zg'atish to'g'risidagi qaror chiqarishi shartligini yozadi [8]. Ushbu pozitsiyaga V.Sh. Gasanova ham qo'shiladi [9].

E.Z. Troshkin va A.S. Zaxarov tegishli "vaqtinchalik" hujjatni "tibbiy yo'sindagi majburlov choralarini qo'llash bo'yicha ish yuritilayotgan shaxs sifatida tan olish to'g'risida qaror" deb nomlashni taklif qildi [10]. Shu bilan birga, A.S. Zaxarovning fikriga ko'ra, jinoyat protsessi yangi ishtirokchisining paydo bo'lishi masalasi faqat "tergovchi sud-psixiatriya ekspertizasi xulosasi hamda ushbu jinoyat ishida to'plangan boshqa barcha dalillar olgandan va uni ichki ishonchiga ko'ra baholaganidan keyin hal qilinishi mumkin" [11].

Tergov va boshqa protsessual harakatlarda ishtirok etish masalasi ular ishtirokida olingan dalillarni keyinchalik baholash bilan chambarchas bog'liq. Jinoyat-protsessual qonun tomonidan ushbu toifadagi jinoyat protsessi ishtirokchilari ko'rsatmalarining dalil sifatida tasniflanmagani (O'zbekiston Respublikasi Jinoyat-protsessual kodeksining 81-moddasi), bizning fikrimizcha, mutlaqo to'g'ri emas. Shuni yodda tutish lozimki, tibbiy yo'sindagi majburlov choralarini qo'llash bo'yicha ish yuritilayotgan va ijtimoiy xavfli qilmish paytida psixotik darajadagi vaqtinchalik ruhiy buzilishdan aziyat chekkanligi

sababli aqli noraso deb e'lon qilingan, lekin keyinchalik ahvoli yaxshilangan shaxslar psixotik darajadagi surunkali ruhiy kasalliklarga chalingan shaxslar toifasiga kiradi, bu esa jinoyat qonun bilan taqiqlangan harakatlarni sodir etish va jinoyat ishini yuritish jaryonida ularning aqli norasoligini aniqlaydi.

Aqli noraso deb topilgan shaxslarning guvohliklaridan foydalanish imkoniyati, birinchi navbatda, ruhiy buzilish va uning aqliy faoliyatiga qanday ta'sir qilishi bilan bog'liq. Masalan, shizofreniya bilan og'rikan bemorlarning aqliy faoliyati patologiyasi ma'lum obyektlar va hodisalarga boshqacha rejalashtirilgan ko'p o'lchovli yondashuvdan iborat bo'lib, bunda obyektlarning ham haqiqiy, ham amalda muhim, ham tasodifiy yoki ahamiyatsiz xossalari va xususiyatlari bir xil darajada moslashtiriladi va foydalaniladi. Bunday qonunbuzarliklarni aqliy faoliyatning operativ tomoni xavfsizligi va bilimlar zaxirasi, shuningdek, hukmlarning rasman mantiqiy to'g'riligi bilan birlashtirish mumkin [12].

Yuqoridagilar bilan bog'liq holda, ko'plab mualliflar ruhiy kasalliklarga chalingan shaxslarni tekshirishni tavsiya etadilar. V.Sh. Gasanova o'z tadqiqotlarida alohida tergov harakati – ruhiy buzilish holatidan aziyat chekayotgan shaxslarning ruhiy holatini tekshirishni taklif qiladi [13] va ayni paytda M.Sh. Bufetova [14] ham yuqoridagi fikrga qo'shiladi. P.A. Kolmakov tergov harakatini "sud-psixiatriya ekspertizasi" deb atash mumkin deb hisoblaydi va uning tibbiy yo'sindagi majburlov choralarini qo'llash bo'yicha jinoyat ishi qo'zg'atilganidan keyin uni iloji boricha tezroq o'tkazish zarurligiga e'tiborini qaratadi [15]. L.G. Tatyana so'zlariga ko'ra, mavjud ruhiy anomaliyalar o'rnini bosadigan, ruhiy buzilish bilan og'rikan shaxs ishtirokida barcha tergov harakatlarni o'tkazish uchun mutaxassis jalb qilish va majburiy ishtirok etish zarur [16].

Bizning fikrimizcha, O'zbekiston Respublikasi Jinoyat-protsessual kodeksining 142-moddasi doirasida ruhiy buzilish bilan

og'rigan odamni tekshirish mutlaqo maqsadga muvofiq emas. Birinchidan, qonunga muvofiq, agar sud ekspertizasi talab qilinmasa, inson tanasidagi maxsus belgilar, jinoyat izlari, tan jarohati, mastlik holati yoki jinoyat ishi uchun muhim bo'lgan boshqa xususiyatlar va belgilarni aniqlash uchun tekshiruv o'tkaziladi. Ma'lumki, O'zbekiston Respublikasi Jinoyat-protsessual Kodeksining 173-moddasida, agar gumon qilinayotgan shaxsning ruhiy holatini aniqlash zarur bo'lsa, jinoiy ish qo'zg'atilganda, uning aqli rasoligi yoki o'z huquqlari va qonuniy manfaatlarini mustaqil himoya qilish qobiliyatiga shubha tug'lsa, sud-psixiatriya ekspertizasini tayinlash va o'tkazish zarurligi belgilab qo'yilgan. Ikkinchidan, agar tergov harakatlarning ro'yxati ruhiy holatni tekshirish bilan to'ldirilgan bo'lsa ham, uni amalda samarali amalga oshirishning iloji bo'lmaydi. Insonning ruhiy holatini aniqlash juda murakkab jarayon bo'lib, ruhshunos tergovchi tomonidan berilgan savollarga javob bera olmaydi, chunki shaxsning ruhiy holatini aniqlash ancha uzoq davom etadigan jarayon hisoblanadi, shuningdek, ba'zida odamning xulq-atvorini o'rganishni emas, balki uzoq muddatli klinik kuzatuv va laboratoriya tadqiqotlari natijasidagi tibbiy yozuvlarni ham talab qiladi. Sud-psixiatriya ekspertizasini o'tkazmasdan tekshirish o'tkazish yo'li bilan odamning ruhiy holatini aniqlash ham imkonsiz.

Jinoyat qonuni bilan taqiqlangan qilmish sodir etilgan paytda aqli noraso deb topilgan shaxslarning ko'rsatmalaridan isbotlash jarayonida foydalanish mumkin. Biroq ma'lumotnomalar, sud-psixiatriya ekspertizasi xulosasi, tergov vaqtida ruhiy salomatlik holati hisobga olingan holda, ularning ko'rsatmalari faqat individual bo'lishi lozim. Ular faqat boshqa dalillar bilan birgalikda foydalanilishi mumkin. Agar ekspert xulosasi ushbu shaxslardan olingan ko'rsatmalarni foydalanishga yaroqsiz deb ko'rsatsa, undan isbotlash jarayonida foydalanish mumkin emas.

Tadqiqot natijalar va tahlili

Yuqorida keltirib o'tilganlarni inobatga olgan holda, O'zbekiston Respublikasi Jinoyat-protsessual Kodeksining "Jinoyat protsessida o'z manfaatlarini himoya qiladigan shaxslar. Himoyachilar va vakillar" deb nomlangan 5-bobini quyidagi yangi 46¹-modda bilan to'ldirishni taklif etamiz: "Tibbiy yo'sindagi majburlov choralari qo'llash bo'yicha ish yuritilayotgan shaxs to'g'risida".

1. Tibbiy yo'sindagi majburlov choralari qo'llash bo'yicha ish yuritilayotgan shaxs – jinoyat qonunida taqiqlangan qilmishni aqli noraso holatda sodir etgan yoki jazo tayinlash yoki uning ijrosini imkonsiz qiluvchi ruhiy kasallikka jinoyat sodir etganidan keyin chalingan shaxsdir. O'ziga nisbatan tibbiy yo'sindagi majburlov chorasini qo'llash bo'yicha ish yuritilayotgan shaxsni tan olish to'g'risidagi qaror tergovchining qarori bilan rasmiylashtiriladi.

2. Ruhiy holatini hisobga olgan holda, tibbiy yo'sindagi majburlov chorasini qo'llash bo'yicha ish yuritilayotgan shaxs quyidagi huquqlarga ega:

1) sud jarayoni olib borilayotgan ijtimoiy xavfli qilmish haqida bilishi;

2) jinoyat ishini tugatish yoki to'xtatib qo'yish va tibbiy yo'sindagi majburlov choralari qo'llash bo'yicha ish qo'zg'atish to'g'risidagi qarorning nusxasi, shaxsni tan olish to'g'risidagi qarorning nusxasi, sud majburiy chorani qo'llash to'g'risida qaror qabul qilgunga qadar uni ruhiy kasalliklar shifoxonasiga joylashtirish to'g'risidagi qarorning nusxasi, tibbiy yo'sindagi majburlov choralari qo'llash maqsadida jinoyat ishini sudga yuborish to'g'risidagi qarorning nusxasini olish;

3) berilgan qaror, shuningdek, uning mohiyatiga e'tiroz bildirish, sodir etilgan harakat to'g'risida guvohlik berish yoki guvohlik berishdan bosh tortish. Agar shaxs guvohlik berishga rozi bo'lsa, ko'rsatmasi jinoyat ishi da dalil sifatida ishlatilishi mumkinligi, shu jumladan, u keyinchalik ushbu ko'rsatmalar-

dan bosh tortgan taqdirda, ushbu Kodeksning 95¹-moddasi birinchi qismining 3-bandida nazarda tutilgan hol bundan mustasnoligi to'g'risida ogohlantirilishi shart;

4) dalillarni taqdim etish;

5) ariza va e'tirozlar bildirish;

6) o'z ona tilida yoki o'zi so'zlashadigan tilda guvohlik berish va tushuntirish;

7) tarjimon, himoyachi, shuningdek, qonuniy vakil yordamidan bepul foydalanish;

8) himoyachi bilan shaxsiy va maxfiy tarzda, ularning soni va davomiyligini cheklama-gan holda uchrashuvlar o'tkazish;

9) tergovchining ruxsati bilan uning iltimosiga binoan yoki uning himoyachisi yoki qonuniy vakilining iltimosiga binoan o'tkaziladigan tergov harakatlarida ishtirok etish, shuningdek, ushbu harakatlarning bayonnomalari bilan tanishish va ularga sharhlar berish;

10) sud ekspertizasini tayinlash to'g'risidagi qaror bilan tanishish, ekspertga savollar berish va ekspert xulosasi bilan tanishish;

11) dastlabki tergov jarayoni oxirida jinoyat ishining barcha materiallari bilan tanishish va jinoiy ishdan olingan istalgan hajmdagi ma'lumotlarni yozib olish;

12) jinoyat ishi materiallarining nusxalarini texnik vositalar yordamida olish;

13) surishtiruvchi, tergovchi, prokuror va sudning harakatlari (harakatsizligi) va qaror-

lari ustidan shikoyat qilish hamda ularni sud-da ko'rib chiqishda ishtirok etish;

14) ushbu Kodeksning 83- va 84-moddalarida nazarda tutilgan asoslar bo'yicha jinoyat ishi tugatilishiga e'tiroz bildirish;

15) sud majlisi bayonnomasi bilan tanishish va unga sharhlar berish;

16) sud ajrimi, qarori ustidan shikoyat qilish va shikoyat qilingan qarorlarning nusxalarini olish;

17) jinoyat ishi qo'zg'atilgan shikoyat va arizalarning nusxalarini olish hamda ushbu shikoyat va arizalariga e'tiroz bildirish;

18) tibbiy yo'sindagi majburlov choralarini bekor qilish, o'zgartirish va uzaytirish bilan bog'liq masalalarning sud tomonidan ko'rib chiqilishida ishtirok etish;

19) berilgan huquq va erkinliklarni ta'minlash uchun ushbu Kodeksda taqiqlanmagan boshqa vositalar va usullardan foydalanish.

Xulosalar

Shu bilan birga, shuni esda tutish lozimki, ruhiy kasalliklarga chalingan shaxslarning holati har doim ham o'z huquq va majburiyatlarini to'liq bajarishga imkon bermaydi. Shubhasiz, tibbiy yo'sindagi majburlov choralarini qo'llash bo'yicha har bir holatda, protsessual salohiyat doirasi shaxsning ruhiy buzilishining chuqurligi va uning ish yuritish paytidagi holatini hisobga olgan holda, individual, obyektiv ravishda belgilanishi lozim.

REFERENCES

1. Sukhoverova E.V. A preliminary investigation of cases of the application of compulsory medical measures. Moscow, 2013, p. 39.

2. Declaration on the rights of mentally retarded persons: adopted by a resolution of 2856 (XXVI) General Assalm dated December 20, 1971. Available at: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declaards/retarded.shtml/.

3. Levchenko O.V., Mishchenko E.V. Problems of the legal status of a person in respect of whom the production is carried out on the application of compulsory measures of a medical nature. Available at: <https://cybereninka.ru/article/n/problemy-pravovogo-statusa-litsa-otnoshenii-kotorogowayetsya-proizvodvo-o-prinuditsinhinh-mer-Meditskogolnyh-rmeditskogolnyh-rmeditskogolnyh-Meditskogolnyh/>.

4. Strogovich M.S. The course of the Soviet criminal process Available at: <https://cyberleninka.ru/article/n/protsessualno-pravovovovo-status-nevmeemyh-lits/viewer/>.
5. Kolmakov P.A. The legal status of a person in need of the use of forced measures of a medical nature Available at: <https://cyberleninka.ru/article/n/protsessualno-pravovovovo-status-nevmeemyh-lits/Viewer/>.
6. Bulatov B.B. Ensuring the rights of the person in respect of whom pre-trial proceedings are carried out on the application of compulsory medical measures. Available at: https://www.elibary.ru/download/elibary_22625149_84036538.pdf/.
7. Mishchenko E.V. Criminal Procedure Guarantees for the legal status of an individual. *Vestnik OSU – Bulletin of the Orenburg State University*, 2010, March, no. 3. Available at: https://www.elibary.ru/download/elibary_14805329_4186444.pdf/.
8. Guseva S.V. Decree. Available at: <https://helpiks.org/2-14392.html/>.
9. Gasanova V.Sh. Production on the use of forced measures of a medical nature. PhD thesis. Nizhny Novgorod, 2006, p. 69.
10. Troshkin E.Z., Zakharov A.S. The question of the legal personality of the person in respect of whom the production is carried out on the application of compulsory medical measures. *Black in Russian legislation*, 2008, no. 2, p. 219.
11. Troshkin Ye.Z., Zakharov A.S. Dosudebnoye proizvodstvo po ugovolnym delam ob obshchestvenno opasnykh deyaniyakh nevmenyayemykh lits [Pre-trial proceedings in criminal cases on socially dangerous acts of insane persons]. Moscow, Yuniti-Dana: Zakon i pravo, 2010, 239 p., p. 33.
12. Sokolova E.T., Nikolaeva V.V. Features of personality in borderline disorders and somatic diseases. Available at: https://lib.uni-dubna.ru/search/files/psy_socolova/~psy_socolova.htm/.
13. Gasanova V.Sh. Production on the use of forced measures of a medical nature. Abstract of PhD thesis. Available at: <http://www.unn.ru/pages/disser/117.pdf/>.
14. Bufetova M.Sh. Production on the use of forced measures of a medical nature. Abstract of PhD thesis. Available at: <https://lawbook.online/kniga-rossii-protsess-ugolovnyiy/proizvodstvo-primeneni-prinuditelnyih-mer422.html>.
15. Kolmakov P.A. About some problematic situations of legal regulation of compulsory medical measures. Available at: <https://cyberleninka.ru/article/on/o-nekotoryh-problemnyh-situatsiyah-pravovogo-prinuditelnyh-mer-mer-haraktera/viewer/>.
16. Tatyana L.G. Procedural problems of criminal proceedings with the participation of persons with mental deficiencies. Available at: <https://viewer.rsl.ru/ru/rs101003240789?page=1&rotate=0&Theme=white/>.

UDC: 343.140.02(045)(575.1)

ADVOKATNING DALILLAR TO'PLASH VA MUSTAHKAMLASH JARAYONIDAGI ROLINI OSHIRISH

Gafurov Mavlon Kuchkarovich,
Toshkent davlat yuridik universiteti
mustaqil tadqiqotchisi
ORCID: 0000-0002-6322-6379
e-mail: gmavlon@mail.ru

Annotatsiya. Ushbu maqolada jinoyat ishlari bo'yicha isbot qilishni amalga oshirishda himoyachining tutgan o'рни va ahamiyati, mazkur masalani tartibga solish bo'yicha qonunchilik hujjatlari tarixi hamda olimlarning fikrlari, shuningdek, qonunchilik hujjatlaridagi huquqiy bo'shliqlar, amaliyotdagi muammolar tahlil qilingan. Jumladan, O'zbekiston SSR Jinoyat-protsessual kodeksida ayblanuvchining himoyachiga ega bo'lish huquqi ko'rsatilmagan. Faqat prokurorning qarori va ruxsati bilangina himoyachi ayblanuvchiga ayb e'lon qilingan paytdan ishtirok etishiga yo'l qo'yilgan. Mustaqil O'zbekiston sharoitida qonunchilik hujjatlari xalqaro standartlar va ilg'or xorijiy tajriba asosida tubdan qayta shakllantirilib, advokatlarning huquqiy maqomi oshirilgan, biroq, shu bilan birga, shaxs huquqlarining to'laqonli himoyasi uchun qonunlarda yetarlicha imkoniyat yaratilmagan. Jumladan, qonunda himoyachi tomonidan dalilily ahamiyatga ega ma'lumotni olish, uni qayd etish va tergov organiga taqdim etish tartibi belgilanmagan. Bundan tashqari, himoyachini dalillar to'plash subyektlari qatoriga qo'shish yoki qo'shmaslik masalasida yakdil fikrga kelinmagan. Shuningdek, amaliyotda advokatning iltimosnomasini asossiz rad etish holatlarining oldini olish choralari ko'rilmagan. Keltirilgan tahlillar asosida advokatning huquq va imkoniyatlarini kengaytirish bo'yicha asoslantirilgan takliflar berilgan.

Kalit so'zlar: advokat isbot qilish subyekti, isbot qilish, iltimosnoma kiritish, dalillar to'plash, tortishuvchanlik.

ПОВЫШЕНИЕ РОЛИ АДВОКАТА В ПРОЦЕССЕ СОБИРАНИЯ И ЗАКРЕПЛЕНИЯ ДОКАЗАТЕЛЬСТВ

Гафуров Мавлон Кучкарович,
самостоятельный соискатель
Ташкентского государственного юридического университета

Аннотация. В данной статье проанализированы роль и значение защитника при доказывании по уголовным делам, история законодательных актов и мнение ученых по регулированию данного вопроса, в том числе правовые пробелы в законодательных актах, проблемы на практике. В частности, в Уголовно-процессуальном кодексе Узбекской ССР не было указано право обвиняемого на защиту. Защитник допускался к участию в деле только по решению и с согласия прокурора с момента представления обвинения. В условиях независимого Узбекистана акты законодательства были усовершенствованы в корне, с учетом международных стандартов и передового зарубежного опыта, статус адвокатов повышен, однако вместе с тем в законах не созданы надлежащие возможности для полноценной защиты прав. Так, в законе не урегулирован порядок получения адвокатом сведений, имеющих доказательное значение, их закрепления и предоставления следственному органу. В дополнение

к этому, отсутствует единое мнение по вопросу о включении адвокатов в ряд субъектов собирания доказательств. Не приняты меры по предупреждению случаев безосновательного отказа при ходатайстве адвоката на практике. При анализе результатов исследования представлены обоснованные предложения по расширению прав и возможностей адвоката.

Ключевые слова: адвокатский предмет ходатайства, ходатайство, внесение ходатайства, собирание доказательств, состязательность.

INCREASING THE ROLE OF THE LAWYER IN THE PROCESS OF COLLECTING AND CONFIRMING EVIDENCE

Gafurov Mavlon Kuchkarovich,
Independent Researcher
of Tashkent State University of Law

Abstract. This article analyzes the role and importance of the defence counsel in proving criminal cases, the history of legislative acts and the opinion of scientists on the settlement of this issue, legal gaps in legislative acts, and problems of practice. In particular, the Criminal Procedural Code of the Uzbek SSR does not specify the right of the accused to defence. Only by the decision and consent of the prosecutor was the defence lawyer allowed to participate in the case from the moment the charges were brought. Under the conditions of independent Uzbekistan, the status of lawyers has been raised, but the laws do not create sufficient opportunities for the full protection of the rights of individuals. The law does not regulate the procedure for a lawyer to obtain data of evidentiary value, secure it and provide it to the investigating authority. In addition, there is no consensus on the issue of including a lawyer in a number of subjects for collecting evidence. Measures have not been taken to prevent cases of groundless refusal of a lawyer's petition. Based on the analysis, substantiated proposals for the empowerment of a lawyer are presented.

Keywords: lawyer, subject of proof, proof, petition, collection of evidence, adversarial nature.

Kirish

Jinoyat ishlari bo'yicha isbot qilishni amalga oshirishda *himoyachining tutgan o'rne, uning dalillar to'plash va mustahkamlash borasidagi imkoniyatlarini kengaytirish* masalalari ilmiy doira vakillari, qonun ijodkorlari va amaliyotchilarning doimiy diqqat-e'tibor markazida bo'lib kelgan.

Bu bejiz emas, chunki himoyachi gumon qilinuvchi, ayblanuvchi, sudlanuvchining himoyasini ta'minlash vakolatiga ega yagona subyekt hisoblanadi va u o'z zimmasiga yuklatilgan mas'uliyatli vazifani samarali amalga oshira olishi, davlatning ayblov apparati qarshisida o'zining himoya pozitsiyasini lozim darajada va teng maqomda ta'minlay olishi uchun *barcha zaruriy huquqiy imkoniyatlarga ega bo'lishi talab etiladi.*

Material va metodlar

Tadqiqot olib borishda tarixiy, tizimli yondashuv, qiyosiy-mantiqiy, analiz, so'rov, kompleks yondashuv kabi usullar qo'llanilgan.

Tadqiqot natijalari

Himoyachining jinoyat protsessi, jumladan, dalillar to'plash borasidagi ishtiroki masalasiga turli davrlarda turlicha yondashuvlar bo'lgan. Xususan, 1959-yil 21-mayda qabul qilingan O'zbekiston SSR Jinoyat-protsessual kodeksida "jabrlanuvchi, grajdanlik da'vogari, grajdanlik javobgari, gumondor, ayblanuvchi "dalillar taqdim etishga haqli" deb belgilangan bo'lsa-da, ayblanuvchining huquqlari sanab o'tilgan muddada uning *himoyachiga ega bo'lish huquqi ko'rsatilmagan* [1, 26-b.].

Bundan tashqari, ushbu Kodeksda himoyachining isbot qilish jarayonidagi ishtiro-

ki *jiddiy ravishda cheklangan*. Xususan, Kodeksning 42-moddasida *himoyachining ishda ishtirok etishiga faqat dastlabki tergov tamom bo'lganligi to'g'risida ayblanuvchiga ma'lum qilingan va ishga oid materiallar tanishib chiqish uchun ayblanuvchiga ko'rsatilgan paytdan boshlab yo'l qo'yilishi* qayd etilgan. Faqat prokurorning qarori va ruxsati bilanгина himoyachi ayblanuvchiga ayb e'lon qilingan paytdan ishtirok etishiga yo'l qo'yilishi mumkinligi belgilangan.

Shuningdek, Kodeksda voyaga yetmaganlarning, soqovlar, karlar, ko'rlar va o'zining jismoniy yoki ruhiy kamchiliklari sababli o'zini-o'zi himoya qilish huquqini amalga oshira olmaydigan boshqa shaxslarning ishlarini dastlabki tergov qilish va sudda ko'rish paytida himoyachining ishtirok etishi majburiyligi, bunday hollarda ham *ayblanuvchiga ayb e'lon qilingan paytdan boshlab* ishda himoyachi ishtirok etishiga yo'l qo'yilishi belgilangan.

Bundan tashqari, Kodeks bilan himoyachining dalil to'plash va taqdim etish bo'yicha ham imkoniyatlari *qat'iy chegaralangan* va prokuror, tergovchiva surishtiruvchining *xohish-irodasiga bog'liq qilib qo'yilgan*.

Jumladan, Kodeksda himoyachi dalillar *to'plash huquqiga ega ekanligi ko'rsatilmagan*, balki u dalil-isbot *taqdim etishni iltimos qilishga* haqli ekanligi qayd etilgan.

Shuningdek, agar himoyachi so'roq vaqtida hozir bo'lsa, *tergovchi orqali* savol berishga haqli bo'lgan.

Albatta, bunday yondashuv bilan mutlaqo kelishib bo'lmaydi, ayniqsa, inson huquqlari oliy darajada e'tirof etilayotgan hozirgi davrda.

Hattoki o'sha davrning protsessualist olimlari ham qonunchilikdagi bunday yondashuvni *tanqid qilib*, himoyachi – advokating o'ziga dalillar to'plash huquqini berish orqali taraflarning tengligini ta'minlash zarurligini ta'kidlashgan [2, 107-b.].

Tadqiqot natijalari tahlili

Mustaqillik yillarida inson va umume'tirof etilgan huquqlarining ustuvorligi tan olini-

shi asnosida advokatlar maqomini oshirish, huquqlarini kengaytirish va tortishuvchanlik prinsipi doirasida prokuror bilan tengligini ta'minlashga qaratilgan bir qator choralar ko'rildi.

1992-yilda qabul qilingan O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 116-moddasida ayblanuvchi himoyalani huquqi bilan ta'minlanishi, tergov va sud ishini yuritishning har qanday bosqichida malakali yuridik yordam olish huquqi kafolatlanishi belgilandi. Mazkur konstitutsiyaviy kafolatlar 1994-yilda qabul qilingan Jinoyat-protsessual kodeksi hamda 1996-yilda qabul qilingan "Advokatura to'g'risida"gi Qonunda ham o'z aksini topdi.

Biroq eski davr an'analaridan butunlay voz kechilmagan amaliyot ushbu qonunlarga ham ta'sir ko'rsatib, advokatlarga dalillar to'plash huquqini taqdim etish masalasi yana ortga surildi.

Lekin O'zbekiston Respublikasining 2008-yil 1-maydagi "Advokatura instituti takomillashtirilishi munosabati bilan O'zbekiston Respublikasining ayrim qonun hujjatlariga o'zgartirish va qo'shimchalar kiritish to'g'risida"gi Qonuni qabul qilinishi munosabati bilan mazkur muammolarning bir qismini hal qilishga erishildi.

Unda himoyachiga dalillar sifatida foydalanilishi mumkin bo'lgan ma'lumotlar: ishga taalluqli axborotga ega bo'lgan shaxslarni *so'rovdan o'tkazish* hamda ularning roziligi bilan *yo'zma tushuntirishlar olish*; davlat organlari va boshqa organlar, shuningdek, korxonalar, muassasalar va tashkilotlarga so'rov yuborish hamda ulardan ma'lumotnomalar, tavsifnomalar, tushuntirishlar va boshqa hujjatlar olish orqali to'plash *huquqi berildi*. Shu bilan birga, himoyachi to'plangan materiallarni ishga qo'shib qo'yish to'g'risidagi iltimosnoma kiritishi mumkinligi ko'rsatilib, bu iltimosnoma surishtiruvchi, tergovchi, prokuror tomonidan, *albatta, qanoatlantirishi kerakligi* belgilandi.

Keyinchalik mazkur norma takomillashtirilib, O'zbekiston Respublikasining 2018-yil

4-apreldagi O‘RQ–470-sonli “Sud-tergov faoliyatida fuqarolarning huquq va erkinliklari kafolatlarini kuchaytirish bo‘yicha chora-tadbirlar qabul qilinganligi munosabati bilan O‘zbekiston Respublikasining ayrim qonun hujjatlariga o‘zgartirish va qo‘shimchalar kiritish to‘g‘risida”gi Qonuni asosida “iltimosnoma kiritish” jumlasini o‘rniga “*dalillar taqdim etish*” huquqi belgilandi. Shu bilan birga, himoyachi taqdim etgan dalillar jinoyat ishi materiallariga *qo‘shib qo‘yilishi*, shuningdek, tergovga qadar tekshiruv, surishtiruv, dastlabki tergov o‘tkazish va jinoyat ishini sud da ko‘rish jarayonida *majburiy baholanishi lozimligi* qat‘iy belgilandi [3].

Shu o‘rinda aytish joizki, Jinoyat-protsessual kodeksining 87-moddasi 1-qismida “dalillar to‘plash dastlabki tergov va sud harakatlarini yuritish, shuningdek, tezkor-qidiruv tadbirlarini o‘tkazish yo‘li bilan to‘planadi” [4], deb ko‘rsatilgan.

Bir qarashda O‘zbekiston qonunchiligiga muvofiq, dalillar to‘plash qonun bilan tegishli vakolat berilgan subyektlar, xususan, tergov, sud va tezkor-qidiruv tadbirlari o‘tkazish vakolatiga ega *mansabdor shaxslar tomonidagina amalga oshiriladi*, degan xulosaga kelish mumkin.

Aynan mazkur fikrni mamlakatimiz olimlari, jumladan, B.A. Rajabov, L.Z. Turdiyevlar o‘z izlanishlarida ilgari surgan [5, 62-b.].

Lekin bunday yondashuv bilan kelishib bo‘lmaydi, chunki dalillar to‘plash jarayoniga taalluqli ushbu normani *subyektlar doirasini belgilovchi* norma sifatida emas, balki jinoyat ishi bo‘yicha ish yurituv boshlangandan to uning yakuniga qadar bo‘lgan bosqichlarni ifodalovchi qoida sifatida tushunish maqsadga muvofiq.

Chunki O‘zbekiston Respublikasi Jinoyat-protsessual kodeksining 87-moddasi 2-qismida *himoyachi* ham jinoyat ishi bo‘yicha dalillar to‘plash va taqdim etishga *haqli* ekanligi belgilangan bo‘lib, unga muvofiq, himoyachi tomonidan to‘plangan va taqdim etilgan dalillar jinoyat protsessining

har qanday bosqichida ish materiallariga qo‘shib qo‘yilishi, shuningdek, tergovga qadar tekshiruv, surishtiruv, dastlabki tergov o‘tkazish va jinoyat ishini sud da ko‘rish jarayonida majburiy baholanishi lozim.

B.A. Rajabov, L.Z. Turdiyevlar mazkur masalaga doir fikrlarini davom ettirib, Jinoyat-protsessual kodeksi 87-moddasining birinchi va ikkinchi qismlarida nazarda tutilgan protsessual normalar bir-biriga zid hisoblanishi, chunki himoyachiga tezkor-qidiruv tadbirlarini o‘tkazish, tergov va sud harakatlarini amalga oshirish vakolati berilmaganligini asos sifatida keltirganlar [5, 63-b.].

Mualliflarning bu fikri bilan ham kelishib bo‘lmaydi. Chunki Jinoyat-protsessual kodeksining ishtirokchilar huquqlarini belgilovchi normalarida umumiy norma sifatida “dalillar to‘plash va taqdim etish” huquqi berilgan va mazkur huquq jinoyat ishi bo‘yicha ish yuritishning qaysi bosqichida amalga oshirilishi lozimligi ko‘rsatilmagan.

Bundan tashqari, ushbu Kodeksning 87-moddasi 2-qismida himoyachi tomonidan taqdim etilgan dalillar “jinoyat ishi materiallariga qo‘shib qo‘yilishi, shuningdek, tergovga qadar tekshiruv, surishtiruv, dastlabki tergov o‘tkazish va jinoyat ishini sud da ko‘rish jarayonida majburiy baholanishi lozim” deb belgilangan. Ya‘ni himoyachi tergovga qadar tekshiruv, surishtiruv, dastlabki tergov o‘tkazish va jinoyat ishini sud da ko‘rish jarayonlarida dalillar to‘plashi va taqdim etishi mumkin hamda u taqdim etgan dalillar ish materiallariga qo‘shib qo‘yilishi va baholanishi lozim.

O‘z navbatida, qayd etib o‘tish joizki, jinoyat-protsessual qonun himoyachi tomonidan daliliy ahamiyatga ega ma‘lumot olish, uni qayd etish va tergov organiga taqdim etish jarayonining o‘zini tartibga solmagan [6, 47-b.].

Qonun ijodkori tortishuvchanlik va tenglik prinsiplarini ta‘minlashga urinib, dalillar to‘plash huquqini ham ayblov tarafdagi, ham himoya tarafdagi taqdim etgan. Biroq himoyachiga bunday huquq beruvchi norma-

lar bilan dalillar to'plashning tartibi va usullari, ularni mustahkamlash va tekshirishni belgilovchi normalar o'rtasida qarama-qarshilik vujudga keldi. Ushbu muammo dalillar nazariyasi nuqtayi nazaridan fikrlash va qonun darajasida hal etishni talab qiladi [7, 5-6-b.].

Mazkur fikrni davom ettirib, E.X. Narbutayev himoyachi dalillar to'plash imkoniyatidan foydalanishi mumkin, lekin himoyachi tomonidan amalga oshirilayotgan harakatlar shakli va mazmuni bo'yicha dalillar to'plashga oid talablarga javob bermasligini qayd etgan [8, 48-b.].

Amaldagi jinoyat-protsessual qonunchilik himoyachi tomonidan to'plangan, ayniqsa, so'roq qilish orqali olingan *dalillar mustahkamlash shaklini belgilamagan*. Dalillar to'plashda himoyachi ishtirokida qonunchilikda nazarda tutilgan, lekin himoyachi tomonidan to'plangan ma'lumotlar, ular sud ishlari ni yuritayotgan shaxslarga taqdim etilgandan so'nggina dalilga aylanishi mumkin. Sud ishlarini yuritayotgan shaxslar himoyachi taqdim etgan ma'lumotlarni ish uchun ahamiyatli deb tan olishlari va ularga zarur protsessual shakl berishlari kerak [9, 23-b.].

A.P. Popov boshchiligidagi mualliflar mazkur masalaga e'tibor qaratib, "qonun dalillar taqdim etish huquqini bergan bo'lsa-da, lekin uning protsessual shakli belgilanmagan, ya'ni ushbu huquqni amalga oshirish tartibi o'rnatilmagan. Bu holatlarda huquqni qo'llovchilar doim ham qonunga mos kelavermaydigan harakat qilishga majbur bo'ladilar. Lekin ish uchun ahamiyatga ega ma'lumotlarni to'plash bo'yicha harakatlarni amalga oshirishning qonun bilan aniq va bir xilda o'rnatilgan tartibisiz ularning ishonchligini ta'minlash qiyin" [10, 129-b.]ligini qayd etadilar. Bu fikrni Yu. Pulatov, G. To'laganova [6, 47-b.] ham qo'llab-quvvatlagan.

Darhaqiqat, so'nggi vaqtlardagi ilmiy izlanishlarda himoyachining Jinoyat-protsessual kodeksning 87-moddasida ko'rsatilgan harakatlarini *dalillar to'plash sifatida baho-*

lash lozimligi qayd etilmoqda. Mualliflar tortishuvchilik prinsipini izchil hayotga tatbiq etish va shu tariqa isbot qilish jarayonida advokatlar rolini oshirish zaruriyatidan kelib chiqmoqda. Bu fikr bilan kelishmasdan iloji yo'q. Lekin himoyachining protsessual shaklga rioya etilmagan holdagi erkin harakatini (so'rov o'tkazish, yozma tushuntirishlar olish, hujjatlarni olish) dalillar to'plash deb hisoblash uchun uning isbot qilish jarayonini qat'iy tartibga soluvchi qonun normalariga qanchalik mosligiga e'tibor qaratish lozim.

Barcha olimlar ham himoyachi tomonidan amalga oshirilgan so'rov natijalarini mustaqil daliliy ahamiyatga ega deb hisoblamaydi. V. Falileyev va Yu. Garmayevlar "agar himoyachi so'rov natijasida ayblanuvchining holatini yengillashtiruvchi ma'lumot olgan taqdirda ham, ular faqat vakolatli subyektlar (surishtiruvchi, tergovchi, prokuror) ushbu shaxsni so'roq qilganlaridan keyingina maqbul dalil hisoblanadi, negaki so'rov tergov harakati hisoblanmaydi va, demak, u orqali dalil olinmaydi" [11, 90-91-b.], deb hisoblaydi.

Bundan tashqari, ayrim olimlar, haqiqatan ham, ba'zi himoyachilar tomonidan taqdim etilgan dalillar va so'rovlar o'tkazish orqali olingan ma'lumotlarni har doim ham maqbul dalil deb bo'lmasligi, ular, albatta, tekshirilishi va baholanishi shartligi, chunki bunda tazyiq, shantaj, fuqaroni o'z tomoniga og'dirib olish yoki uni chalg'itish holatlari uchraydi, deb hisoblaydilar. Shuningdek, ushbu muammoni hal etish uchun qonunda himoyachi tomonidan noqonuniy harakatlar sodir etilishiga qarshi kafolatlar belgilangan bo'lishi kerakligi, bunday kafolatlar qatoriga so'rov o'tkazishni texnik vositalar yordamida qayd etish (masalan, videoyozuv) yoki notarius ishtirokini kiritadilar hamda bunday tartibda o'tkazilgan so'rovni keyinchalik tergovchi tomonidan qayta so'roq qilishga zarurat qolmasligini ta'kidlaydilar [6, 50-b.].

Bundan tashqari, himoyachini dalillar to'plash subyektlari qatoriga qo'shish yoki

qo‘shmaslik masalasida olimlarning fikri ikkiga bo‘lingan. Bir qator olimlar, jumladan, N.N. Egorov [12, 8-9-b.], V.I. Tolmosov [13, 7-6-b.], A.S. Zakotyanskiy [14, 10-11-b.], N.V. Palchikova [15, 11-b.], A.A. Larinkov [16, 8-10-b.]lar *himoyachini dalillar to‘plash subyektlari qatoriga kiritmasdan*, ular faqat dalil sifatida qo‘llanilishi mumkin bo‘lgan ma‘lumotlarni to‘plashi mumkinligini qayd etgan bo‘lsa, B.A. Rajabov [5, 64-b.], L.G. Demurchev [17, 13-14-b.], N.A. Popova [18, 10-b.], I.E. Milova [19, 7-b.], N.P. Sareva [20, 11-b.], Ye.B. Smagorinskaya [21, 5-10-b.], A.D. Geroyevlar [22, 11-12-b.] *himoyachilar, albatta, dalillar to‘plash subyektlari qatorida bo‘lishlari lozimligini* aytganlar.

Xususan, B.A. Rajabov O‘zbekiston Respublikasi Jinoyat-protsessual kodeksi 86-moddasining birinchi qismini quyidagi tahrirda bayon etish maqsadga muvofiq deb hisoblaydi: “Isbot qilishni tergovga qadar tekshiruvni amalga oshiruvchi organning mansabdor shaxsi, surishtiruvchi, tergovchi, prokuror, sud va advokat amalga oshiradi. Himoyachi (advokat) hujjatlar va tushuntirishlar *talab qilib olish*, shaxslarni so‘rovdan o‘tkazish va ekspertiza tayinlash orqali dalillar to‘plashi va tekshirishi mumkin” [23, 28-b.].

Himoyachiga bunday huquqlar berish juda bahsli va qaysidir ma‘noda jamiyatda hokimiyat vakolatlari, jumladan, kuch ishlatish vakolatlarining taqsimoti bilan bog‘liqdir. Chunki dalillarni *kuch ishlatish orqali* to‘plash himoyachining protsessual maqomiga xos emas va bunday huquq qonunan davlatning majburlov apparatiga aloqador idoralar, jumladan, tergovni amalga oshirayotgan hamda uning borishi va natijasi uchun javobgar bo‘lgan mansabdor shaxslar tomonidan tegishli nazorat va javobgarlik tahdidi bilan berilganligi to‘g‘ridir.

Ushbu fikrni Y. Pulatov, G. To‘laganova va qo‘llab-quvvatlab, “himoyachiga, uning protsessual statusi va ishni yuritishda ishtirokidan maqsadidan kelib chiqib, dalil-

lar to‘plash *majburiyatini yuklash* mantiqsiz bo‘lgan bo‘lar edi. Isbot qilish majburiyati ayblov tarafiga yuklatilgan. Himoyachi aybsizlik yoki yengillashtiruvchi holatlarni isbotlaganda, himoyasi ostidagi shaxsning aybdorligini bildirgan bo‘lar edi va bu holat *aybsizlik prezumpsiyasiga zid hisoblanadi*. Shu bilan birga, qonun uning dalillar to‘plash huquqini hech qanday cheklamayapti”, degan xulosaga kelishgan [6, 49-b.].

Ayrim amaliyotchi advokatlar bugungi kunda himoyachiga qonun bilan berilgan imkoniyatlar himoya ostidagi shaxsning huquqlarini to‘laqonli himoya qilish uchun *yetarli*, faqat undan qanday tartibda va ko‘rinishda foydalanishni *bilishning o‘zi yetarli*, deb hisoblaydilar.

Buni amaliyotdagi ko‘plab misollar orqali ham ko‘rish mumkin.

Masalan, fuqaro “M” advokat “B”ga murojaat qilib, giyohvand moddalar savdosiga suiqasd qilishda ayblanayotgan 19 yoshli qizi “O”ga huquqiy yordam ko‘rsatishini so‘ragan. Bu vaqtda birinchi instansiya sudi “O”ga nisbatan hukm e‘lon qilgan va unga 7 yil ozodlikdan mahrum qilish jazosini tayinlagan. “O” aybini to‘liq bo‘yniga olgan. Tergov va sud davrida “O”ning himoyasi bilan boshqa advokat shug‘ullangan. Sudlanuvchining aybiga to‘liq iqrorligi hukmni bekor qilish yoki jazoni yengillashtirishga hech qanday imkoniyat bermasdi. Ish hujjatlaridan shu narsa ma‘lum bo‘ladiki, “O” internetdagi e‘lon orqali 40 ta paketchada giyohvand moddalar sotib olgan, keyin uni tezkor xodimlar ushlagan. Advokatning ishtirokisiz o‘tkazilgan so‘roq davomida u giyohvand moddalarni sotishga tayyorgarlik ko‘rishda aybini tan olgan. Bu holat jinoyat ishi qo‘zg‘atilgunga qadar tezkor xodimlar tomonidan o‘tkazilgan so‘roq davomida qayd etilgan. “O” gumonlanuvchi va ayblanuvchi tariqasida, suddagi so‘rog‘ida, oxirgi so‘zida ham iqrorlik ko‘rsatmasini bergan. Shu tariqa hukm qonun talabiga javob berardi. Shu orada advokat “B” bilan uchrashuvda “O” boshqa holat haqida gapirgan.

U ikki marta giyohvand moddalar saqlaganlik uchun sudlangan “G” ismli dugonasi borligi; vaqti-vaqti bilan “G” olib keladigan giyohvand moddalarni iste’mol qilishgani; bir kuni uzoq tanaffusdan so’ng “G” unga qo’ng’iroq qilib, birgalikda iste’mol qilish uchun internet orqali giyohvand moddalar sotib olishni so’raganligi; o’zi doim sotib oladigan internet do’koni orqali endi giyohvand moddalar sotib ololmayotganini tushuntirgani; keyin “O” “G” ko’rsatgan manzilda internet orqali giyohvand moddalar yetkazuvchilar bilan bog’langani va ular giyohvand moddalar joylab qo’yilgan tuynukni “O”ga aytishgani; so’ng “O” aytilgan joyga borgani, lekin u yerda giyohvand moddalar ikkita emas, qirqta paket bo’lgani; “O” ularni olib, “G”ning oldiga borgani, ammo uchrashuvga “G” bir nechta yigit bilan, keyinchalik ma’lum bo’lishicha, xodimlar bilan kelganini aytib bergan. Jinoyat ishida esa bu haqiqiy holatlar aks etmagan. Advokat “B”ning nima uchun bu masalalarni “O”ning himoyachisi tergov va sud davrida ko’tarmaganini so’raganida, “O” bular haqida himoyachiga aytgani, lekin himoyachi unga hech narsani isbotlab bo’lmasligi, yaxshisi, aybni bo’yniga olish orqali kamroq jazo muddati olish kerakligini tushuntirganini ma’lum qilgan. Himoyachi “G”ning roli haqida gapirmaslikni maslahat berib, uning giyohvand moddalarni sotib olishdagi ishtirokini isbotlab bo’lmasligini aytgan. Holatning o’ziga xosligi yana shundaki, “O”ning onasi ham “O”ga ta’sir o’tkazib, himoyachining pozitsiyasidan chiqmaslikni tayinlagan. Bunday holatda ikkinchi advokatning (ya’ni advokat “B”) vazifasi ishning haqiqiy holatlarini apellatsiya instansiyasiga yetkazishdan iborat bo’lgan. Lekin sudlanuvchining o’zgartirilgan ko’rsatmalarining o’zi apellatsiya instansiyasi uchun yetarli emas edi. Sudlanuvchining yangi pozitsiyasini tasdiqlovchi qo’shimcha ma’lumotlar va guvohlik ko’rsatmalari talab etilar edi.

Advokat “B” guvohlar – “O”ning “G” bilan tanish ekanini to’liq tasdiqlovchi dugonalari-

ni topgan. Guvohlar “G”ni katta tajribaga ega giyohvand ekanini aytishgan. So’ng advokat “B” “G”ning shaxsiy ma’lumotlarini bilib, uni so’rovdan o’tkazmoqchi bo’lgan, lekin buni amalga oshirishning iloji bo’lmagan, sababi “G” undan o’zini olib qochgan. Keyin advokat “B” “G” giyohvand moddalar savdosi uchun sudlangan so’nggi jinoyat ishini so’rab olgan. Hukm nusxasini o’rgana turib, “G”ni ham “O”ni ushlagan tezkor xodimlar ushlaganligi ma’lum bo’lgan. Shu bilan birga, jinoyat ishini qo’zg’atgach, tergovchi “G”ni qamoqqa olish to’g’risida iltimosnoma bermagan, sud esa uni yosh bolalari borligini inobatga olib, jazoni o’tashdan ozod qilgan. Barcha dalillar “G”ning tezkor xodimlar bilan bog’liq ekani va sudlangandan so’ng ularning provokator agenti bo’lganini yaqqol tasdiqlab turardi.

Olib borilgan ishlar natijasida apellatsiya instansiyasida yangi guvohlar – “O”ning dugonalari so’roq qilinib, ular “O”ning “G” bilan munosabati haqida ko’rsatma bergan. Himoya taraf sudga “G”ga nisbatan sud hukmlari nusxalarini taqdim etgan. Ularda “G”ni ushlagan tezkor xodimlar keyinchalik “G” ishtirokida “O”ni ushlagani ko’rinib turardi. Sudda, shuningdek, “O”ning onasi ishtirok etgan va “O”ning o’zi ko’rsatmalarini o’zgartirgan. Ularning chiqishlaridan shu narsa oshkor bo’ldiki, “O”ni tergov va birinchi instansiya sudida himoya qilgan advokat ayblov bilan kelishish pozitsiyasini egallagan, ishning haqiqiy holatlarini esa yashirgan. Shuningdek, “O”ning onasi advokat bilan suhbat va uning “O”ga jinoyat holatlari haqida haqiqatni gapirmaslik to’g’risidagi maslahatlarini sudga batafsil aytib bergan. Himoya, shuningdek, yangi to’plangan dalillarga asosan, tezkor xodimlarda avvaldan “O” giyohvand moddalar sotishga harakat qilgani haqida ma’lumot bo’lmaganini qayd etgan. Apellatsiya instansiyasi sudi himoya tarafning vajlari bilan kelishib, hukmni bekor qilib, “O”ni qamoqdan ozod qilgan va ishni qaytadan birinchi instansiya sudida ko’rib chiqish uchun yuborgan. Birinchi instansiya sudi esa himoyaning

barcha vajlarini o'rganib, "O"ni faqatgina giyohvand moddalarni noqonuniy saqlaganlikda aybdor deb topgan va shartli hukm qilgan [24, 24-28-b.].

Mazkur misoldan, qolaversa, amaliyotda ko'plab uchraydigan bu kabi holatlardan ma'lum ma'noda himoyachining dalillar to'plash va taqdim etish borasidagi mavjud huquqlari va imkoniyatlari shaxs huquqlarini ishonchli va samarali himoya qilish uchun yetarli ekanligi ko'rinadi. Bunda faqat advokatning *professionallik darajasi, ish tajribasi va qonun taqdim etgan imkoniyatlardan unumli foydalanish layoqatiga egaligi* bilan yutuqqa erishish mumkin.

Shu bilan birga, advokatlarning amaliyotda uchrab turadigan bu kabi yutuqlari jinoyat protsessida advokatning dalillar to'plash borasidagi vakolatlarini *yanada kengaytirish*, sohadagi muammolar va qonunchilikdagi *mavjud huquqiy bo'shliqlarni bartaraf* etish bo'yicha ilmiy tadqiqotlar va izlanishlarni davom ettirish vazifasidan ozod qilmaydi va, aksincha, ularni yanada jadallashtirishni taqozo etadi.

Masalan, yuqorida aytganimizdek, Jinoyat-protsessual kodeksning 87-moddasi ikkinchi qismida himoyachi jinoyat ishi bo'yicha dalillar to'plash va taqdim etishga haqli ekanligi, ular jinoyat ishi materiallariga *qo'shib qo'yilishi*, shuningdek, tergovga qadar tekshiruv, surishtiruv, dastlabki tergov o'tkazish va jinoyat ishini sudda ko'rish jarayonida *majburiy baholanishi lozimligi* belgilangan. Lekin advokat o'z imkoniyatidan kelib chiqib to'plagan bu dalillar ishini to'g'ri hal etish uchun xizmat qiladigan dalillarning *bir qismini bo'lishi mumkin, xolos*.

Sir emaski, ko'plab jinoyat ishlarida *hal qiluvchi ahamiyatga ega dalillar tergov va sud harakatlarini yuritish* (masalan, gumon qilinuvchi, ayblanuvchi, sudlanuvchi, guvoh, jabrlanuvchi, ekspertni so'roq qilish; yuzlashtirish; tanib olish uchun ko'rsatish; ko'rsatmani hodisa ro'y bergan joyda tekshirish; olib qo'yish; tintuv; ko'zdan kechi-

rish; guvohlantirish; murdani eksqumatsiya qilish; eksperiment o'tkazish; ekspertiza tadqiqotlari o'tkazish uchun namunalar olish; ekspertiza va taftish tayinlash; taqdim etilgan ashyolar va hujjatlarni qabul qilish; telefonlar va boshqa telekommunikatsiya qurilmalari orqali olib boriladigan so'zlashuvlarni eshitib turish, ular orqali uzatiladigan axborotni olish), shuningdek, tezkor-qidiruv tadbirlarini o'tkazish *yo'li bilan to'planadi*.

Himoya nuqtayi nazaridan ushbu harakatlarni o'tkazishga *zarurat tug'ilganda esa* himoyachida *birgina instrument* – iltimosnoma berish imkoniyati bor, xolos. Qonun esa bunday iltimosnomalarni hal etish masalasini to'liq tergovchi (JPK 377-modda) va surishtiruvchi (JPK 381¹⁴-modda) *ixtiyoriga bog'liq qilib qo'lygan*.

Bunday deyishimizga sabab surishtiruvchi va tergovchi tomonidan iltimosnomalarni ko'rib chiqish tartibi belgilangan ushbu moddalarda faqatgina "tergovchi (yoki surishtiruvchi) iltimosnomani to'la yoki qisman rad qilish to'g'risida qaror chiqarishi ... bu qaror ustidan ikki sutka ichida prokurorga shikoyat qilinishi mumkinligi" haqidagi qoida mustahkamlangan.

Eng e'tiborli tomoni ushbu moddalarda *"qanoatlantirish"* degan so'z *uchramaydi*. Go'yoki bu kabi *iltimosnomalarga nisbatan bo'lishi kerak bo'lgan munosabat qonunda oldindan belgilab qo'yilgandek*.

Aytish joizki, himoyachi gumon qilinuvchi, ayblanuvchining huquqlarini himoya qilish, ishga oydinlik kiritish va haqiqatni aniqlash maqsadida bunday iltimosnomalarni beradi. Bular, asosan, guvohlarni so'roq qilish, ekspertiza o'tkazish, olib qo'yish ko'rinishida bo'ladi.

Jinoyat ishi uchun ahamiyatli holatlarni o'rganish qo'shimcha dalillar to'plashga bog'liq bo'lsa, bunday iltimosnomalarni *bemalol va hech qanday to'sqinliksiz rad etish imkoniyatining mavjudligi* nafaqat ushbu idoralar oldida turgan vazifalar, balki jinoyat-protsessual qonunchilikning vazifalariga ziddir.

Xulosalar

Shu sababli, fikrimizcha, surishtiruvchi, tergovchi himoyachining (yoki protsessning boshqa ishtirokchisining) dalillar to'plash maqsadida muayyan tergov harakatlari o'tkazish haqidagi iltimosnomasiga, agar holatlar ish uchun ahamiyatli bo'lsa, *rad javobini berishga haqli bo'lmasligi kerak*.

Bugungi kunda qonunchilikda bu kabi normaning mavjud emasligi *himoyachining dastlabki tergov davrida dalillar to'plash huquqi to'laqonli amalga oshirilmaligiga sabab bo'lmoqda*.

Qonun ijodkori *sud tomonidan iltimosnomalarni ko'rib chiqish masalasida ushbu muammolarga birmuncha e'tibor qaratib, "taraf arz qilgan har bir iltimosni muhokama qilib, sud boshqa tarafning fikrini tinglaydi va basharti, iltimos ish uchun ahamiyatli bo'lgan holatlarni aniqlashga qaratilgan bo'lsa, uni qanoatlantiradi, aks holda, qanoatlantirishni rad etadi"* degan qoida JPKning 438-moddasida qayd etilgan.

Yuqoridagilardan kelib chiqib, qonunchilikdagi huquqiy bo'shliqni bartaraf etish va sudga qadar ish yurituv davrida himoyachi-

ning iltimosnomasi asosida dalillar to'plash imkoniyatlarini kengaytirish maqsadida Jinoyat-protsessual kodeksi 377-moddasining ikkinchi qismini *quyidagi tahrirda bayon qilish* maqsadga muvofiq deb hisoblanadi:

"Taraflarning arizasiga binoan, iltimosnomalar tayyorlash va taqdim qilish uchun uch sutka doirasida vaqt berilishi mumkin. Tergovchi iltimosnomani *qanoatlantirish yoxud to'la yoki qisman rad qilish to'g'risida qaror* chiqaradi va bu haqda iltimosnoma berilgan vaqtdan boshlab uch sutka ichida arizachiga xabar beradi. *Agar iltimosnoma jinoyat ishi uchun ahamiyatli bo'lgan holatlarni aniqlash maqsadida guvohlarni so'roq qilish, ekspertiza tayinlash va boshqa tergov harakatlarini o'tkazish haqida bo'lsa, uni rad etishga yo'l qo'yilmaydi*".

Xuddi shunday o'zgarishni JPK 381¹⁴-moddasi ikkinchi qismida ham aks ettirish lozim.

Qonunchilikdagi huquqiy bo'shliqlarni bartaraf etish himoyachining dalillar to'plash borasidagi imkoniyatlarini kengaytirish, natijada shaxs huquq va erkinliklarining yanada samarali himoya qilinishiga xizmat qiladi.

REFERENCES

1. Makarov A.M., Alekseeva L.B. What to be a criminal process? *Soviet state and law*, Moscow, 1990, no. 11, p. 152.
2. Razhabov B.A., Turdiev L.Z. Collection of evidence in the criminal process of the Republic of Uzbekistan. Tashkent, Academy of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Uzbekistan, 2020.
3. Pulatov Yu., Tulaganov G. On the evidentiary value of the materials provided by the defence counsel at the stage of pre-trial proceedings. *Lawyer*, 2017, no. 3.
4. Balakshin V.S. Evidence in the theory and practice of criminal procedure proof: The most important problems in the light of the Code of Criminal Procedure of the Russian Federation. Abstract of Doctor's degree dissertation. Yekaterinburg, 2005.
5. Narbutaev E.Kh. Jinoyat protsessi [Criminal proceedings]. Tashkent, Academy of Ministry of Internal Affairs of the Republic of Uzbekistan, 2013.
6. Tyumentseva V. Collecting evidence in criminal proceedings. Graduation qualified work. Tomsk, 2016.
7. Popov A.P., Popova I.A., Zinchenko I.A. Problems of modern criminal procedure evidence law. Pyatigorsk.

8. Falileev V., Garmaev Yu. Limits of the powers of the defence counsel to collect evidence (view from the side of the prosecution). *Criminal Law*, Moscow, 2003, no. 1.
9. Egorov N.N. Theoretical and applied problems of the doctrine of physical evidence. Abstract of Doctor's degree dissertation. Irkutsk, 2005.
10. Tolmosov V.I. Problems of admissibility of evidence at the pre-trial stages of the Russian criminal process. Abstract of PhD thesis. Samara, 2002.
11. Zakotyansky A.S. Problems of using non-procedural information in proving in criminal case. Abstract of PhD thesis. Samara, 2015.
12. Palchikova N.V. Theoretical and practical problems of proof at the stage of initiating a criminal case. Abstract of PhD thesis. Moscow, 2013.
13. Larinkov A.A. Theoretical and law enforcement problems of proof at the stage of trial in the court of first instance. Abstract of PhD thesis. St. Petersburg, 2006.
14. Demurchev L.G. Collection of evidence in the course of pre-trial proceedings by carrying out other procedural actions. Abstract of PhD thesis. Krasnodar, 2012.
15. Popova N.A. Physical evidence: Collection, presentation and use of them in proof. Abstract of PhD thesis. Saratov, 2007.
16. Milova I.E. Participation of a defence lawyer in collecting evidence during the preliminary investigation. Abstract of PhD thesis. Samara, 1998.
17. Tsareva N.P. Other documents admitted as evidence under the Code of Criminal Procedure of the Russian Federation. Abstract of PhD thesis. Saratov, 2003.
18. Smagorinskaya E.B. Participation of a lawyer in proving in pre-trial criminal proceedings. Abstract of PhD thesis. Volgograd, 2004.
19. Geroev A.D. Participation of a lawyer-defender in proving during the preliminary investigation. Abstract of PhD thesis. Moscow, 2004.
20. Razhabov B.A. Ishni sudga qadar yuritishda isbot qilishning umumiy shartlariga rioya etilishini ta'minlash [Ensuring compliance with the general conditions of proof when conducting the case before the court]. Abstract of Doctor's degree dissertation. Tashkent, 2019.
21. Khalikov A.N. How a lawyer used the right to check and collect evidence. Two successful cases of drug trafficking. *Criminal trial, the practice of successful defence and prosecution*, 2019, no. 9.
22. Rogatkin A.A., Petrukhin I.L. On the reform of criminal procedure law. Problem of the Russian Advocacy. Collection of scientific papers. Moscow, University, 1997.

UDC: 341.96:343.91

INTERNATIONAL LEGAL ASPECTS OF THE FIGHT AGAINST TRANSNATIONAL ORGANIZED CRIME

Valijonov Daler Dilshodovich,

Acting Associate Professor of the Department
of International Law and Human Rights of the
Tashkent State University of Law,
Doctor of Philosophy (PhD) in Law Sciences
ORCID: 0000-0003-0356-4293
e-mail: d.valijonov@tsul.uz

Abstract. *This scientific article provides a systematic analysis of the international legal foundations of cooperation in the fight against transnational organized crime. In the article, the author tried to highlight the theoretical aspects of the issue of international cooperation of law enforcement agencies in the system of combating transnational organized crime. The content and essence of the concepts “international criminal group” and “international criminal community”, which were considered relevant today, were also analyzed in this article. The comparative analysis of the author on international conventions, declarations, and legislation of foreign countries served as a reflection of the specifics of this article. Moreover, the relevance of the research topic is because the commission of transnational organized crimes is characterized by the use of modern technical means and technologies. The predicted result was a significant increase in the number of serious crimes of a transnational nature. The lack of proper legal cooperation between States leads to the emergence and spread of dangerous practices when criminals, committing a crime in one State, illegally cross the borders of another in order to avoid justice and criminal prosecution. The problem of disclosure, investigation, and prevention of transnational organized crimes within the framework of international cooperation in criminal matters is the most urgent today.*

Keywords: *international cooperation, legal assistance, criminal prosecution, fight against corruption, regional organizations, digital globalization, digital integration.*

TRANSMILLIY UYUSHGAN JINOYATCHILIKKA QARSHI KURASHISHNING XALQARO HUQUQIY JIHATLARI

Valijonov Daler Dilshodovich,

Toshkent davlat yuridik universiteti
Xalqaro huquq va inson huquqlari kafedrasida dotsenti v.b.,
yuridik fanlar bo'yicha falsafa doktori (PhD)

Annotatsiya. *Mazkur ilmiy maqolada transmilliy uyushgan jinoyatchilikka qarshi kurashish bo'yicha hamkorlikning xalqaro huquqiy asoslari tizimli tahlil qilingan. Maqolada muallif transmilliy uyushgan jinoyatchilikka qarshi kurashish tizimida huquqni muhofaza qiluvchi organlarning xalqaro hamkorligi masalasining nazariy jihatlarini yoritishga harakat qilgan. Shuningdek, bugungi kunda dolzarb hisoblangan “xalqaro jinoiy guruh” va “xalqaro jinoiy hamjamiyat” tushunchalarining mazmuni va mohiyati tahlil qilingan. Muallifning xalqaro konvensiyalar, deklaratsiyalar va xorijiy davlatlar qonunchiligining qiyosiy tahlili ushbu maqolaning o'ziga xos jihatlarini aks ettiradi. Bundan tashqari,*

tadqiqot mavzusining dolzarbligi transmilliy uyushgan jinoyatlarni sodir etish zamonaviy texnik vositalar va texnologiyalardan foydalanish bilan tavsiflanadi. Bashorat qilingan natija transmilliy xarakterdagi og'ir jinoyatlar sonining sezilarli darajada oshishi bo'ldi. Maqolada davlatlar o'rtasida lozim darajadagi huquqiy hamkorlikning mavjud emasligi jinoyatchilar bir davlatda jinoyat sodir etib, odil sudlov va tegishli organlarning ta'qibidan qochish maqsadida noqonuniy ravishda boshqa davlat chegaralarini kesib o'tishi kabi salbiy holatlarning paydo bo'lishiga va tarqalishiga olib kelishi ta'kidlangan. Jinoyat ishlari bo'yicha xalqaro hamkorlik doirasida transmilliy uyushgan jinoyatlarni fosh etish, tergov qilish va oldini olish muammosi bugungi kunda eng dolzarb masalalardan biri hisoblanadi.

Kalit so'zlar: xalqaro hamkorlik, huquqiy yordam, jinoiy javobgarlikka tortish, korrupsiyaga qarshi kurashish, mintaqaviy tashkilotlar, raqamli globalizatsiya, raqamli integratsiya istiqbollari.

МЕЖДУНАРОДНО-ПРАВОВЫЕ АСПЕКТЫ БОРЬБЫ С ТРАНСНАЦИОНАЛЬНОЙ ОРГАНИЗОВАННОЙ ПРЕСТУПНОСТЬЮ

Валижонов Далер Дилшодович,

доктор философии по юридическим наукам (PhD),

и. о. доцента кафедры «Международное право и права человека»

Ташкентского государственного юридического университета

Аннотация. В данной научной статье проведен системный анализ международно-правовых основ сотрудничества в борьбе с транснациональной организованной преступностью. В статье автор попытался осветить теоретические аспекты вопроса международного сотрудничества правоохранительных органов в системе борьбы с транснациональной организованной преступностью. Также проанализированы содержание и сущность понятий «международная преступная группа» и «международное преступное сообщество», которые считаются актуальными на сегодняшний день. Сравнительный анализ автора по международным конвенциям, декларациям и законодательству зарубежных стран послужил отражением специфики настоящей статьи. Более того, актуальность темы исследования обуславливается тем, что совершение транснациональных организованных преступлений характеризуется использованием современных технических средств и технологий. Прогнозируемым результатом стало значительное увеличение числа тяжких преступлений, имеющих транснациональный характер. Отсутствие надлежащего правового сотрудничества между государствами приводит к появлению и распространению опасной практики, когда преступники, совершая преступление в одном государстве, незаконно пересекают границы другого в целях избежания осуществления правосудия и привлечения к уголовной ответственности. Проблема раскрытия, расследования и предупреждения транснациональных организованных преступлений в рамках международного сотрудничества по уголовным делам на сегодня является наиболее актуальной.

Ключевые слова: международное сотрудничество, правовая помощь, борьба с коррупцией, региональные организации, цифровая глобализация, перспективы цифровой интеграции.

Introduction

Everyone knows that since the end of the 19th century, the international activity of crime has steadily increased. In recent decades, this has been facilitated by the blurring of the borders of states, their growing transparency, the expansion and the

interpenetration of economic markets that were previously closed or tightly controlled by states.

This creates conditions for the emergence of new, previously unknown forms of crime, deepening its professionalization. As a result of changes in the structure of trade, finance

and information, crime often loses stable ties with specific states, national borders are increasingly losing the nature of obstacles to its prevalence.

According to the well-known jurist A.G. Volevodz [1, 2, p. 11], the global trend is the absolute and relative growth of crime common to most countries, especially its organized forms, which are predominantly forcibly mercenary and mercenary in nature, which is accompanied by a sharp increase in the volume of proceeds of criminal activity, in most cases, hidden abroad.

Some specialists point out that crime has gone abroad as a characteristic feature of its current state and development trend.

According to R.A. Saifulov [3, p. 41], these circumstances led to the unification of the efforts of states through international cooperation in the fight against crime. In the modern science of international law, international cooperation in the fight against crime (international fight against crime) is understood as “cooperation of various states in the fight against criminal acts, the public danger of which requires the combined efforts of several states” .

According to E.I. Damirchiev [4, p. 11], this direction of international cooperation is regulated by the norms of the emerging branch of international law - international criminal law, the sources of which cannot be the norms of domestic law.

However, in our opinion, the system of law and its division into branches is an objective legal phenomenon that is formed on the basis of the general laws of social life, and not at the arbitrary discretion of people.

In the formation of the system of scientific knowledge about law, a significant place is occupied by the subjective factor, due to the needs of legal doctrine and practice, the state of scientific research and education. It is precise because of this that the position of the considered legal phenomena in the system of legal science is not unambiguous.

According to I.Yu.Grin [5, p. 38], the very combination of the words “international cooperation in the fight against crime” indicates the specific place that this concept occupies in the system of scientific knowledge.

In our opinion, having arisen at the junction of several legal systems - international and domestic law, as well as several sciences - international, criminal, and criminal procedural law - this concept still retains its special status. This leads to the fact that each of the “parent” disciplines quite willingly includes its individual elements as an integral part, without recognizing its independence, without considering and studying these legal phenomena systematically and in full.

The ambiguity of this position has many reasons. The main one is the objective existence of such legal facts and phenomena, which in themselves can be investigated only with the help of the combined efforts of several sciences.

Another reason for the ambivalence is the history of the formation of international cooperation in the fight against crime. It matured in the bowels of both domestic and international law and in the full sense of the word was born “at the crossroads” of these two legal systems. This creates considerable difficulties both in determining the subject of study of this phenomenon and in identifying the range of its problems.

At the same time, the needs of practice dictate the need to study such boundary problems. Requests for research into issues of international cooperation in the fight against crime are ahead of the development of theoretical knowledge about them in international law and relevant branches of domestic law.

Materials and methods

All this undoubtedly stimulates the development of theoretical problems in these

areas, which is exacerbated by two more circumstances.

Firstly, the fact that there was a rather long break in the history of international cooperation of our country in the fight against crime, and a new stage in the revival of research in this area began only in the 1980s-1990s.

Secondly, by the fact that this area of international cooperation is very close to the most acute social problem - crime.

In order to systematically investigate this phenomenon, it seems necessary to describe its features, content and essence.

International cooperation in the fight against crime has a number of features that characterize it as an independent area of interstate activity, specific to it.

Let's look at these signs.

1. The subject of influence of this area of international cooperation is crime.

The principle of *nullum crimen sine lege* – there is no crime if it is not provided for by law (as well as there is no punishment if it is not provided for by law - *nullum poena sine lege*) is one of the main concepts in the concept of international cooperation in the fight against crime.

Because of this, since the legislation of most countries in relation to crimes establishes the operation of the principle of the jurisdiction of one or another state, international cooperation until recently extended mainly to combat only certain types of crimes, the range of which is defined in the sources of international law. According to leading scientists, there are several classifications of such crimes. Despite the existing differences, they all contain a common principle: the classification division into types (regardless of the grounds) is subject to two large groups of acts, the crime of which is enshrined in international treaties – international crimes and criminal offences of an international character [6, p. 85].

Violations of the principles and norms of international law, which are of fundamental importance for ensuring peace, protecting the individual and the vital interests of the international community, are recognized as international crimes, especially dangerous for human civilization.

For the first time, the list of international crimes was formulated in the Charter of the International Military Tribunal for the Trial and Punishment of the Major War Criminals of the European Axis Countries (1945) and the similar Charter of the International Tribunal for the Far East (1946), and subsequently supplemented by the Charter of the International Tribunal for the Prosecution of Persons Responsible for Serious violations of international humanitarian law committed in the territory of the former Yugoslavia (1993) and the Statute of the International Tribunal for Rwanda (1994).

Repeatedly undertaken attempts of official codification of norms about international crimes, for today have come to the end with the Rome Statute of the International criminal court (1998). According to Part II of the Statute, the jurisdiction of the Court is limited to the most serious crimes of concern to the entire international community, which include: the crime of genocide; crimes against humanity; war crimes; the crime of aggression [7, p. 375].

Responsibility and penalties for these crimes are established directly in international legal documents.

Criminal proceedings in cases of such crimes are carried out by national law enforcement agencies and courts, as well as international criminal courts in accordance with their statutory documents – in cases where national justice refuses jurisdiction in such cases, or it is impossible to exercise it for various reasons.

Criminal offences of an international character are acts stipulated by international

treaties, not related to international crimes, but encroaching on normal stable relations between states, damaging peaceful cooperation in various areas of relations (economic, socio-cultural, property, etc.), as well as organizations and citizens.

Responsibility for these crimes and penalties for their commission are established by national criminal legislation on the basis of international treaties that require the states participating in them “to take such measures as may be necessary in order to recognize as criminal offences under their legislation” acts recognized as criminal by these international treaties.

Results of research

Responsibility and penalties for these crimes are established by domestic law, and criminal proceedings in cases concerning them are currently within the exclusive competence of national law enforcement agencies and courts.

The practice of law enforcement agencies in various countries of the world, international criminal courts shows that criminal proceedings in cases of international crimes and crimes of an international nature are impossible without international cooperation in the fight against such crimes, which, however, is not limited to them.

Crime is becoming increasingly transnational, and in many cases global.

At the same time, the essence of the very concept of transnational crime has changed significantly. Previously, it determined the totality of only crimes of an international character.

At present, transnational crime is also “the commercial activity of criminal corporations carried out on the territory of several countries by illegal means and (or) with the involvement of prohibited goods and services”.

Transnational crimes that infringe exclusively on the domestic legal order have become widespread. The main criterion

for referring to them is that they are going beyond national borders. In this regard, the United Nations has defined them as “offences involving, in aspects related to planning, commission and / or direct or indirect consequences, more than one country”. In other words, “transnational crimes are ordinary crimes that fall under the jurisdiction of two or more states.”

The criminalization of such crimes and responsibility for their commission is determined exclusively by national legislation, and criminal proceedings in cases concerning them are carried out in the jurisdiction of national law enforcement agencies and state courts at the place where a specific crime was detected and suppressed, or at the place where the perpetrators were detained [8, p. 99].

The cooperation of states in the fight against transnational crimes is due to the fact that when investigating a significant range of crimes that infringe exclusively on the domestic legal order, without international cooperation it is impossible to ensure:

1. Collecting evidence from abroad.

2. Criminal prosecution of persons who, after committing crimes, left for the territory of a foreign state.

3. Compensation for the damage caused, as well as possible confiscation of money and property obtained by criminal means and located abroad.

The fact that transnational crimes, infringing exclusively on the domestic legal order of specific countries, dominate the subject of international cooperation in the fight against crime, is evidenced by statistics.

Thus, out of the total number of persons annually extradited from Uzbekistan at the request of foreign states, only about 3% are accused of committing crimes of an international nature, and the rest – of criminal encroachments on the domestic law and order of the countries requesting them. It should be noted that

as transnational crimes broadly transcend national borders, a growing number of countries are developing and enacting laws, measures and strategies to deal with the problems that arise.

However, in conditions where criminals, victims, instruments of crime, and proceeds from them are located in different legal systems or move from one system to another, then traditional methods of law enforcement, concentrated at the domestic level, inevitably lead to disappointing results.

When the types of transnational crimes and the perpetrators of them multiply, no country can consider itself safe, and therefore, states embark on the path of broad cooperation in combating the most complex and dangerous transnational crimes.

The legal basis for such cooperation is the relevant international treaties, which criminalize such transnational crimes in international law and thus become crimes of an international character.

For example, until 2000, crimes committed by organized criminal groups, even if they were transnational in nature, were considered only ordinary crimes under domestic law.

With the opening for signature and subsequent ratification of the United Nations Convention against Transnational Organized Crime (2000), they are considered by the international community and each state individually as crimes of an international character.

International cooperation in the fight against crime is one of the areas of law enforcement, which is why it involves both subjects of international law and subjects of national law of states [9, p. 41].

Participation in international cooperation of subjects of international law - states, international organizations and intergovernmental organizations, nations fighting for independence, state-like formations - does not raise questions.

According to a number of scientists, individuals are also subjects of international law to a limited extent [10, p. 17]. Although this point of view has not received universal recognition, we note that in relation to international cooperation in the fight against crime, individuals, in accordance with the norms of international law, have international rights and obligations, as well as the ability to ensure that subjects of international law comply with international legal norms.

For example, paragraph 10 of Art. 46 of the UN Convention against Corruption states:

“A person who is in custody or is serving a term of imprisonment in the territory of one State Party and whose presence in another State Party is required for the purposes of identifying, giving evidence or otherwise assisting in obtaining evidence for an investigation, prosecution or trial in connection with the offences covered by this Convention may be transferred subject to the following conditions:

a) the person freely gives their informed consent to this;

b) the competent authorities of both States Parties have reached agreement on such terms and conditions as those States Parties may consider appropriate.”

The foregoing allows us to give a general definition of the fight against crime.

Firstly, the fight against crime is a set of special state-legal activities carried out by specialized (law enforcement) bodies, as well as the activities of legislative and judicial authorities of the state, non-specialized executive authorities, public organizations, legal entities and individuals to ensure the legal protection of human interests,³² and the citizen, society and the state, aimed at identifying, disclosing, suppressing and investigating crimes, exposing, prosecuting and punishing those responsible for their commission, as well as taking measures to eliminate the causes and conditions

conducive to their commission, and preventing crimes. Secondly, based on this definition, the fight against crime is primarily carried out at the domestic level, and, if necessary, it is its participants who become subjects of international cooperation.

Crime as a social phenomenon inherent in modern society is an inevitable evil against which the state, its law enforcement agencies, and civil society are constantly fighting. In recent decades, this social evil has acquired a special social danger, since it has become supranational in nature. Crime has gone beyond the territorial boundaries of sovereign states, has become international.

According to D.M. Valeev [11, p. 104], “Transnational organized crime (hereinafter - TOC) is one of the most serious threats to all civilized states of our time.” Its importance was noted more than twenty years ago at a conference on organized transnational crime, which took place in Naples (Italy) in 1994, held under the auspices of the UN.

In the future, the international community has constantly emphasized the need to intensify counteraction to manifestations of transnational crime.

Thus, in February 2010, UN Secretary-General Ban Ki-moon called for intensifying the fight against one of the most acute forms of transnational organized crime – money laundering [12, p. 65].

In Uzbekistan, the situation with various types of offences related to transnational organized crime is not simple.

Despite the constant struggle against TOC carried out by law enforcement agencies, new types of transnational crime are emerging that are of a high-tech nature: first of all, it is cybercrime, the crime of so-called legal entities (corporate crime), etc. Realizing this danger, the country’s leadership is taking steps to adequately respond to the challenges of the modern era.

At an expanded meeting of the General Prosecutor’s Office of the Republic of

Uzbekistan dated January 31, 2018, the President of the Republic of Uzbekistan emphasized that “... the main directions of state policy in the field of ensuring state and public security in the long term should be strengthening the role of the state as a guarantor of individual security, ... improving the normative legal regulation of the prevention and combating of crime, corruption, terrorism and extremism ... expanding international cooperation in law enforcement” .

Indeed, crime in its most dangerous variety - organized form - is reaching the international level, changing directions and methods of its activity.

The problem of combating transnational organized crime has practical and doctrinal significance. In our opinion, the following circumstances indicate the relevance of this study:

Firstly, one of the most important tasks of modern international legal science is seen in the development of evidence-based approaches, the development of proposals and recommendations for improving international legal regulation in the field of combating the most dangerous types of crimes and diagnosing the real state of combating crime in the Republic of Uzbekistan.

The current trend of this struggle of the prosecutor’s office is to counter the traditional types of transnational organized crime, timely identification of its new forms and varieties and adequate response by international legal and national legal means to these new forms of transnational crime.

In this regard, legal science, according to L.A. Lazutin [13, p. 23], following the expectations and demands of law enforcement practice and international cooperation, should promptly and adequately offer a full set of recommendations for improving legal means (both international legal, legislative, and applied practices)

that contribute to the effective work of law enforcement agencies and minimize dangerous types of criminal activity activities.

Secondly, the views and concepts that have developed in the science of international law regarding the concept, types and nature of TOC are still far from perfect. This is explained by the fact that the majority of domestic international legal studies of TOC have been undertaken since the late 90s of the last century (and to the present), proceeding in the conditions of early post-Soviet reality. Under the conditions of that time, certain types of the most common manifestations of TOP were analyzed in scientific works.

Despite the fact that these were quite deep researches in terms of content, today the situation has changed in many respects and a number of previously formed scientific approaches do not always retain their relevance. An update of views on the content, structure of TOC, methods of combating TOC, new forms of international cooperation in the fight against TOC is required.

It remains in demand to develop recommendations and proposals to improve the effectiveness of international legal norms and domestic legislation of the Republic of Uzbekistan on combating transnational organized crime, as well as an analysis of state policy in this area.

According to the Israeli scientist B. Frahi [14, p. 18], "... scientific approaches to transnational organized crime with updating them look relevant, as well as to search for and develop a new concept of this phenomenon, corresponding to the current level of international legal regulation of combating TOC."

Along with this, according to A.G. Volevodz [15, p. 31] "Transnational organized crime is a structurally complex, social, anti-legal phenomenon, which is a consistent, purposeful system of criminal acts (active

actions) of one or more criminal groups organized on the basis of national, religious, ethnic, family, professional or other ties, acting on the territory of two or more states for the purpose of committing offences and extracting profits or other prohibited income.

From this point of view, it can be concluded that the international nature of transnational organized crime determines the formation of international obligations of states and international organizations to cooperate with each other in preventing and combating it by national legal means.

Moreover, European scientists S. Hafnegel and K. McCartney believe [16, p. 24] that "The implementation of international cooperation in the fight against offences related to TOC is specified through the international obligation of the respective state to introduce at the national level an imperative criminal law prohibition of all offences that are associated with the exit of criminal communities beyond the national borders of states and with the creation of cooperative criminal gangs in different countries.

Partially agreeing with this argument, it should be noted that each country, represented by an authorized body (for example, the Prosecutor General's Office) has a specific approach in the fight against organized, transnational crime. Of particular note are certain criteria that allow identifying crime as transnational and organized. According to the British scientists R. Currie and J. Ricknoff [17, p. 26], these criteria are divided according to the following criteria:

a) transnationality, i.e. commission of a crime in the territory of two or more states;

b) multi-stage, i.e. the commission of a crime in one state, when the intent for its implementation, planning, or subsequent preparation took place on the territory of another state;

c) distribution, i.e. commission of a crime within one state when its significant consequences take place in another state;

d) polysubjectivity, i.e. crimes are committed by both individuals and legal entities, collectively forming criminal gangs;

e) clan system, i.e. transnational crimes are committed by persons united in a community (association) on the basis of national, family, religious, ethnic, professional, or other ties;

f) high profitability, i.e. transnational crimes give their participants a systematic ultra-high income (profit), one of the prerequisites for obtaining which is the spread of criminal activity on the territory of two or more states. Given the above arguments and arguments, in our opinion, we can conclude that at present, the implementation of obligations for cooperation between states and international organizations in preventing and combating transnational organized crime depends on the adoption of specifying international legal norms in the form of multilateral or bilateral treaties, as well as intergovernmental and interdepartmental agreements specifying them.

Well-known jurist A.V. Agutin [18, p. 22] argues that the concept of mechanisms for the implementation of international legal norms on the criminalization of transnational crimes in criminal law has certain features.

In particular, its main provisions include the lack of legal regulation of the definition of TOC:

a) in the criminal legislation of the post-Soviet countries (Russian Federation, Kazakhstan, Uzbekistan, Belarus, etc.) there are forty-eight offences formulated directly or indirectly on the basis of the relevant norms of international law. At the same time, there are gaps in substantive and procedural law that should be overcome through further lawmaking;

b) the statement about the presence of legal and technical shortcomings in international criminal law regarding the consolidation of the concept of TOC

and its varieties, as well as other norms governing the counteraction to TOC, which are characterized by unsystematic nature, enshrined in abstract formulations that give rise to ambiguous interpretation.

All this creates difficulties for the process of implementing the norms of international law in the national legislation of states. This requires systematic efforts of participants in international legal communication to clarify and systematize national legal acts, and their application, the creation of international mechanisms for the unification of national legal practice of combating TOC.

The formation of such mechanisms should be carried out on the basis of generally recognized principles and norms of international law using international legal standards of criminal justice;

c) the conclusion that the criminal legislation of the post-Soviet countries (Russia, Kazakhstan, Uzbekistan, Belarus, etc.) is characterized by the absence of a systematic approach to the implementation of conventional norms, which is expressed in the competition of offences;

d) in order to improve the criminal legislation, it is proposed to strengthen the measures of criminal liability in a systemic unity for all elements of crimes related to TOC.

Analyzing of results of the research

In our opinion, along with the above arguments, it is advisable to include in the international treaties concluded by Uzbekistan such norms that would regulate various legal issues of interaction between law enforcement agencies in the fight against TOC. To do this, first of all, it is necessary to improve international mechanisms to combat TOC.

In particular, the first step could be the creation within the UN of an interstate International Committee for monitoring the situation of the TOC, a systematic analysis of the activities of Interpol and

prosecution authorities, and an assessment of the effectiveness of legal means aimed at combating the activities of transnational criminal groups. All these measures should contribute to increasing the effectiveness of international cooperation in combating TOC.

Moreover, within the framework of this study, it is proposed to create “Centers for anti-criminal training” on the basis of the relevant departments of the prosecutor’s office, in which it is advisable to conduct specialized training for employees of the prosecutor’s office, capable of effectively combating various forms of TOC, specific to the regions of our country (Bostanlyk district and Tashkent, Fergana Valley, Hairatan border checkpoint, Bekabad city), as well as provide specialized units with the necessary resources to combat these types of crimes.

Speaking about the theoretical aspects of transnational organized crime, R.A. Saifulov in his research states [3, p. 15] that when elucidating the causes of transnational organized crime, their types should be formulated:

- a) general causes (i.e. the causes of crime as a social phenomenon in general);
- b) private causes of transnational organized crime;
- c) the causes of a specific crime included in the TOC group.

And the scientist P.S. Abdulloev believes [19, p. 18] that the causes of TOC are many circumstances that objectively lead to the spread of criminal activities of national criminal groups outside the national-state enclave.

In our opinion, the main common reasons for the spread of TOC should include:

- 1) national hostility that gives rise to terrorism, arms trafficking and other grave crimes;
- 2) weakening of social control by the state;
- 3) technological progress and globalization processes;

4) liberal migration policy;

5) insufficient efficiency of the work of law enforcement agencies, as well as the system of currency, financial, banking, tax, and other economic control;

6) unification of legislation.

Summing up all the arguments and opinions, it should be determined that the commission of a specific crime within the framework of the TOC is the result of the interaction of the negative moral and psychological properties of the individual formed under the influence of adverse living conditions and external objective circumstances that form a criminogenic situation. In addition, as indicated in the literature, crimes of an international nature can be considered those that are not in connection with the policy of any state but are illegal in nature: hostage-taking; encroachments on persons enjoying international protection, illicit trafficking in narcotic drugs and psychotropic substances; illegal actions against the safety of civil aviation and maritime navigation, piracy at sea, etc. [20, p. 63].

Lawyer D.Sh. Umarkhanova claims [21, p. 9] that the subjects of international crimes, along with states, are also recognized as their leaders, senior officials, as well as other executors of criminal policy. Unlike international crimes, the crimes of transnational organized criminal groups are committed by individuals and their associations.

In our opinion, this approach needs to be clarified. In particular, it seems that drug crimes cannot be classified as international crimes for the reason that the purpose of this type of offence is not to harm the interests of the state, but to gain.

In this part, in our opinion, attention should be paid to the legal characteristics of crimes belonging to the TOC group.

According to D.Sh. Umarkhanova [21, p. 27], it is the single essence of this group of

crimes that constitutes the common unifying principle that gives reason to classify these offences as transnational organized crime.

Establishing the differences between organized crime and TOC, it is worth noting that the composition of criminal acts related to intrastate, “national” organized crime is quite wide, and, in particular, includes many crimes in the economic sphere (theft, fraud, robbery, extortion, illegal banking activities, commercial bribery, etc.), as well as drug crimes, organization of prostitution, illegal gambling, etc.

According to A.G. Volevodz [15, p. 51], in contrast to the above criminal acts, TOC (judging by the text of the UN Convention against Transnational Organized Crime) implies a very narrow list of types of transnational criminal activity.

In particular, this is participation in an organized criminal group, laundering of the proceeds of crime, corruption, obstruction of justice, human trafficking, smuggling of migrants by land, sea and air, illegal manufacture and trafficking of firearms, their parts and components, as well as ammunition.

Based on the previous arguments, the list of crimes related to TOC, in our opinion, should include twelve main types of offences and seven of their subspecies.

The proposed classification is based on a quantitative analysis of crimes committed simultaneously in the territories of several (two or more) states.

The following offences constitute the majority of transnational criminal activities.

Legalization of money and other property obtained by criminal means (“money laundering”).

2. Theft of intellectual property:

- misappropriation of trademarks, theft of service marks, trade names, industrial design elements;

- theft and smuggling of works of art and cultural objects.

- 3. Illegal trade in firearms.

- 4. Illegal transportation, sale of nuclear weapons and components.

- 5. Corruption.

- 6. Vehicle theft.

- 7. Fraud in the insurance industry.

- 8. Computer Crime:

- credit card fraud;

- fraud related to luring money through games, bonuses, etc. forms of extortion using the Internet.

- 9. Environmental crimes.

- 10. Human trafficking:

- people smuggling;

- slavery;

- sexual violence.

- 11. Trafficking in human organs.

- 12. Illegal circulation and trade in drugs, psychotropic and potent substances.

Thus, despite a certain number of works on the problem of combating organized transnational crime by domestic and foreign scientists, it should be noted that these studies were carried out mainly in relation to certain types of TOC, in particular, the fight against terrorism, drug trafficking, corruption, slavery, etc.

But, emerging new forms of crime and their rapidly growing negative impact on the current international political situation, as well as the role, participation and experience of Uzbekistan in cooperation to counter these threats, in a legal perspective, are not covered enough, in our opinion.

Conclusions

Unresolved problems in this area provide grounds for their deeper study using modern scientific developments, revision of activities and transformation of international forms and methods of social and legal control, and finding, from a legal point of view, sound optimal ways for international cooperation in creating a system of anti-criminal security.

The general factual situation, which consists of crimes of various kinds -

drug trafficking, computer crime, money laundering, illegal migration, human trafficking, etc. allows us to conclude that transnational organized crime, as a relatively common asocial phenomenon, is a criminal phenomenon of modern civilization at the beginning of the 21st century.

At the same time, it can be concluded that two groups of causes of TOC can be distinguished.

The first group includes the general causes of crime, and the second - the particular causes of transnational crimes committed by organized groups.

And also, based on the analysis of the various opinions of scientists expressed in the specialized literature, it is possible to formulate the concept of transnational organized crime, which is proposed to be understood as a socio-legal phenomenon, which is a consistent targeted system of criminal acts (active actions) of one or more criminal groups organized on the basis of national, family, professional or other ties operating on the territory of several states for the purpose of committing offences and making a profit or other prohibited income. Solving the problem of the general nature of the crimes included in the TOP, we can conclude that the essence of these offences is the criminal law prohibition of all anti-social acts that are associated with going beyond the national borders of states and are associated with the creation of cooperative criminal communities in different countries.

If we consider the subject composition of crimes covered by the concept of “transnational organized crime”, then these are, first of all, individuals, as well as legal entities created by them for criminal purposes, but not the states participating in international relations.

Forms of criminal activity also differ. For example, the types of crimes related to state terrorism should include acts of aggression, mercenarism, the use of measures of economic pressure, psychological pressure, political blackmail, and local military invasion.

The types of crimes covered by the concept of “transnational organized crime” are narcoterrorism, illegal transportation, sale of nuclear weapons and substances, human trafficking, arms trafficking, intellectual property crimes and laundering of money and other property obtained illegally.

Our position on the question of the specific composition of the crimes of this group is as follows.

We must proceed from the fact that the first unifying feature of such crimes is the focus on obtaining economic super-benefits, advantages, profits. The second sign is the illegal nature of a number of forms and types of economic activities that bring economic profit (surplus profit).

The third sign can be recognized as the trans-state nature of criminal activity occurring within several states.

Along with this, in our opinion, taking into account the theoretical justifications of foreign and domestic scientists in the works on the international cooperation of law enforcement structures, it is advisable to define the concept of “international cooperation of the prosecutor’s office” as follows: “it is based on domestic legislation, as well as norms and principles of international law, joint coordinated activities of the prosecutor’s office and authorized state bodies of other states and international organizations, aimed at solving the problems facing these bodies and requiring interstate cooperation in criminal cases.

REFERENCES

1. ETS 185 – Convention on Cybercrime, 23.11.2001 g.
2. Volevodz A.G. Protivodeystviye komp'yuternym prestupleniyam: pravovyye osnovy mezhdunarodnogo sotrudnichestva [Counteraction to computer crimes: legal bases of the international cooperation]. Moscow, Jurlitinform Publ., 2002, pp. 375–414.
3. Sayfulov R.A. Ekstraditsiya v ugolovnom processe (po materialam MVD i Prokuratury Respubliki Uzbekistan) [Extradition in the criminal process (according to the materials of the Ministry of Internal Affairs and the Prosecutor's Office of the Republic of Uzbekistan)]. Abstract of PhD thesis. Tashkent, 2001, p. 41.
4. Damirchiev Ye.I. Sotrudnichestvo gosudarstv-chlenov Yevropeyskogo Soyuzu v sfere ugolovnogo sudoproizvodstva. Teoreticheskie i prakticheskie aspekty [Cooperation of the Member States of the European Union in the field of criminal proceedings. Theoretical and practical aspects]. Abstract of PhD thesis. Moscow, 2011, p. 11.
5. Grin I.Yu. Mezhdunarodnoye sotrudnichestvo v sfere ugolovnogo sudoproizvodstva [International cooperation in the field of criminal justice]. PhD thesis. St. Petersburg, 2006, p. 38.
6. Rome Statute of the International Criminal Court. UN Document A/CONF. 183/9.
7. Report of the Secretary General. Tenth United Nations Congress on the Prevention of Crime and the Treatment of Offenders. The state of the world in crime and criminal justice. Document UN A/CONF.187/5.
8. Results of the Fourth United Nations Survey. UN Furth Report on Crime Trends and Operations of Criminal Justice Systems. A/ CONF. 169/15/Add. 1, 1994, December 20.
9. Kakitelashvili M.M. Prokuratura v sisteme razdeleniya vlastey gosudarstv – uchastnikov SNG [Prosecutor's office in the system of separation of powers of the CIS member states]. The Prosecutor's Office in the National Security System (Sukharev Readings). Proceedings of the 3rd scientific and practical conference. Moscow, 2017, October 6. Ed. O.S. Kapinos, A.Yu. Vinokurova. Moscow, University of the Prosecutor's Office of the Russian Federation, 2018. pp. 99–105.
10. Shearer I. A. Extradition in international law. Manchester University Press, 1971, p. 85.
11. Valeev D.M. Transnatsional'naya organizovannaya prestupnost': ponyatiye i sushhnost' [Transnational organized crime: concept and essence]. *Probely v Rossiyskom zakonodatel'stve – Gaps in Russian legislation*, 2011, no. 1, pp. 157–159.
12. Agutin A.V. Mezhdunarodnoye sotrudnichestvo po protivodeystviyu korruptsii s ispol'zovaniyem polnomochiy prokurora v sfere ugolovnogo sudoproizvodstva [International cooperation in combating corruption using the powers of the prosecutor in the field of criminal proceedings]. Moscow, Academy of the General Prosecutor's Office of the Russian Federation, 2017, p. 67.
13. Lazutin L.A. Pravovaya pomoshh' po ugolovnym delam kak kompleksnoe formirovaniye v mezhdunarodnom ugolovnom i ugolovno-protsessual'nom prave [Legal assistance in criminal cases as a complex formation in international criminal and criminal procedure law]. Ekaterinburg, 2008, p. 18.
14. Frahi B. Mezhdunarodnoye sotrudnichestvo protiv organizovannoy prestupnosti. Opyt Evropeyskoy integratsii [International cooperation against organized crime. European integration experience]. *Vestnik MPA SNG – Vestnik IPA CIS*, 1995, no. 1, pp. 60–63.
15. Volevodz A.G. K voprosu o sushhnosti i soderzhanii mezhdunarodnogo sotrudnichestva v bor'be s prestupnost'yu [To the question of the essence and content of international cooperation in the fight against crime]. *Mezhdunarodnoye ugolovnoye pravo i mezhdunarodnaya yustitsiya – International criminal law and international justice*, 2007, no. 1, pp. 11–20.
16. Hufnagel S., McCartney C. Routledge handbook of transnational criminal law. Ed. N. Boister, R.J. Currie. New York, Routledge publishing, 2015, p. 108.
17. Currie R.J., Riknof J. Transnational and international criminal law. 2nd ed. Toronto, Irwin Law Inc., 2013, p. 67.

18. Agutin A.V. Prokurorskiy nadzor za ispolneniyem zakonov pri rassledovanii prestupleniy ekstremistskoy napravlenosti [Prosecutorial supervision over the implementation of laws in the investigation of crimes of an extremist orientation]. Moscow, Academy of the General Prosecutor's Office of the Russian Federation, 2017, p. 90.

19. Abdulloev P.S. Mezhdunarodno-pravovaya pomoshh' pri sobiraniy i proverke dokazatel'stv po ugolovnym delam (UPK Respubliki Tadjikistan) [International legal assistance in the collection and verification of evidence in criminal cases (CCP of the Republic of Tajikistan)]. Abstract of PhD thesis. Moscow, 2014, p. 58.

20. Rakhimov F.K., Valijonov D.D. Some Issues of Improvement of the International Cooperation of Prosecutors Office of the Republic of Uzbekistan Under Digital Globalization. Modern Management Trends and the Digital Economy: from Regional Development to Global Economic Growth. Proceedings of the 2nd International Scientific and Practical Conference. MTDE 2020. Atlantis Press, 2020, pp. 108-111. DOI: 10.2991/aebmr.k.200502.017/.

21. Umarhanova D.Sh. Jinoyat ishlari bo'yicha xalqaro hamkorlik [International cooperation in criminal cases]. Ed. K.K. Rashidov. Tashkent, JIDU Publ., 2017, p. 90.

22. Thwaites N. Mutual Trust in Criminal Matters: the European Court of Justice gives a first interpretation of a provision of the Convention implementing the Schengen Agreement. *German Law Journal*, 2003, vol. 4, no. 3, pp. 253-262

23. Boldyreva A.A. Mezhdunarodnoye sotrudnichestvo kak funktsiya prokuratury Rossiyskoy Federatsii [International cooperation as a function of the Prosecutor's Office of the Russian Federation]. *Molodoy uchyonyy – Young Scientist*, 2019, no. 25 (263), pp. 273-275. Available at: <https://moluch.ru/archive/263/60860/> (accessed 29.01.2021).

24. Anufrieva P., Bekzhashev D.K., Bekjashev K.A., Ustinov V.V. et al. Mezhdunarodnoye publichnoye pravo [International public law]. Ed. K.A. Bekzhashev. 4th ed., revised. and add. Moscow, TK Velbi, Prospekt Publ., 2005, p. 121.

25. Materials from the official Telegram channel of the General Prosecutor's Office of the Republic of Uzbekistan. Available at: <https://t.me/uzbprokuratura/>.

26. Expanded meeting of the General Prosecutor's Office of the Republic of Uzbekistan. 2018, January 31. Available at: <https://president.uz/ru/lists/view/147/>.

YURIDIK FANLAR AXBOROTNOMASI
ВЕСТНИК ЮРИДИЧЕСКИХ НАУК
REVIEW OF LAW SCIENCES

Huquqiy ilmiy-amaliy jurnal

Правовой научно-практический журнал

Legal scientific-practical journal

3 / 2022

BOSH MUHARRIR:

Tashkulov Akbar Djurabayevich

Toshkent davlat yuridik universiteti rektori

BOSH MUHARRIR O'RINBOSARI:

Xodjayev Baxshillo Kamolovich

Ilmiy ishlar va innovatsiyalar bo'yicha prorektor, y.f.d., dotsent

Mas'ul muharrir: O. Choriyev

Muharrirlar: Y. Yarmolik, F. Muhammadiyeva,
Sh. Yusupova

Musahhih: M. Patillayeva

Texnik muharrirlar: U. Sapayev, D. Rajapov

Tahririyat manzili:

100047. Toshkent shahar, Sayilgoh ko'chasi, 35.
Tel.: (0371) 233-66-36 (1169)

Web-sayt: www.tsul.uz

E-mail: lawjournal@tsul.uz

Obuna indeksi: 1385.

Jurnal 10.10.2022-yilda tipografiyaga topshirildi. Qog'oz bichimi: A4. Shartli 16,50 b.t. Adadi: 100. Buyurtma raqami: 162. TDYU tipografiyasida chop etildi.